

VILÁG- TÖRTÉNET

A HUN-REN BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

- **CSOMA MÓZES**
A KÉSŐI KÁDÁR-KORSZAK KÜLPOLITIKAI NYITÁSA
- **NOVÁK ATTILA**
HOSSZÚ MENETELÉS, KIHASZNÁLT KISKAPUK
- **TARRÓSY ISTVÁN**
KÜLPOLITIKAI RENDSZERVÁLTÁS AFRIKAI TEREPEN
- **ISAAC BERSHADY – VÁMOS PÉTER**
„TANULNI JÖTTEK MAGYARORSZÁGRA”
- **SZEMLE**
SCHREK KATALIN, JOACHIM MATZINGER, MIKLÓS DÁNIEL,
PALÓCZ MÁRK, NAGY KORNÉL ÍRÁSAI

VILÁGTÖRTÉNET
A HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézetének folyóirata

Szerkesztők
Skorka Renáta (főszerkesztő)
Bíró László, Martí Tibor, Vámos Péter
(szerkesztők)

Szerkesztőbizottság
Glatz Ferenc (elnök), Borhi László, Erdődy Gábor,
Fischer Ferenc, Fodor Pál, Klaniczay Gábor,
Majoros István, Mihalik Béla Vilmos,
Pók Attila, Poór János

TARTALOM

Külpolitikai nyitás Magyarországon az 1980-as évek második felében (Vámos Péter)	325
<i>Tanulmányok</i>	
Csoma Mózes: A késői Kádár-korszak külpolitikai nyitása. A magyar–dél-koreai diplomáciai kapcsolatok létrejötte	329
Novák Attila: Hosszú menetelés, kihasznált kiskapuk. A magyar–izraeli diplomáciai kapcsolatok története a kapcsolatok újrafelvételéig	349
Tarrósy István: Külpolitikai rendszerváltás afrikai terepen. Kapcsolatok a Dél-afrikai Köztársasággal az 1980–1990-es években	371
Isaac Bershady – Vámos Péter: „Tanulni jöttek Magyarországra.” Kínai vendégmunkások Győrben, 1987–1990	387
<i>Műhely</i>	
Demeter Gábor: Az oszmánok és a muszlimok megítélése a bolgárok között a 19. században. A mai sztereotípiák és előítéletek gyökerei	409
Farkas Dániel: Irány Baku! A Dunsterforce története	431
<i>Szemle</i>	
Ukrajna története (Schrek Katalin)	461
László Zoltán magyar–albán szótára. Imperializmus és nyelvtudomány (Joachim Matzinger)	466
Lengyelkérdés – fogas kérdés? (Miklós Dániel)	470
Hitler francia katonái a Szovjetunióban (Palócz Márk)	473
Magyar diplomáciai források az azeri–örmény viszályról (Nagy Kornél)	476

Jelen számunkat Vámos Péter szerkesztette

Külpolitikai nyitás Magyarországon az 1980-as évek második felében

Jelen számunk négy tanulmányának alapjául a 2022. szeptember 1–3. között Miskolcon megrendezett *Kádár-korszak, kádárizmus, korlátozott mozgástér: magyar modell?* című Országos Jelenkortörténeti Konferencia „Külpolitikai nyitás Magyarországon az 1980-as évek második felében” című paneljének előadásai szolgáltak. A panel ötlete Mátyus Sándor nyugalmazott nagykövettől, Horn Gyula egykori közeli munkatársától származott. Mátyus szerint a Horn külügyi államtitkársága, majd külügyministersége idején lezajlott nyitás „külpolitikai rendszerváltással” ért fel.¹ Magyarország ugyanis több olyan országgal és területtel létesített kapcsolatot, amelyekkel a diplomáciai viszony, de akár csak a kapcsolatfelvétel akkoriban tabunak minősült a szovjet tömb országaiban.² A panel résztvevői közül Tarrósy István a Dél-afrikai Köztársasággal történt kapcsolatfelvétel körülményeit ismertette, Novák Attila előadása a magyar–izraeli viszony rendezésének részleteit tárgyalta, Csoma Mózes pedig azt a folyamatot mutatta be, amelynek eredményeként 1989. február 1-jén a Magyar Népköztársaság diplomáciai kapcsolatot létesített a Koreai Köztársasággal. A negyedik előadó, Isaac Bershady a győri Rába Vagon- és Gépgyár kínai vendégmunkásprogramjának példáján azt vizsgálta, hogy a magyar–kínai politikai kapcsolatok javulása milyen hatással volt a két ország gazdasági együttműködésére.

A magyar külpolitikai aktivitást egyrészt a nemzetközi politikai környezet megváltozása tette lehetővé, másrészt az ország gazdasági helyzete kényszerítette ki. Ahogyan azt Böröcz József már az 1990-es évek elején megállapította, a hidegháború éveiben a Szovjetunió érdekszférájába került kelet-közép-európai országok, köztük Magyarország helyzetét a kettős (birodalmi és piaci) függőség határozta meg, és a piaci függés egyre fontosabbá vált a birodalmi függéssel szemben.³ Ez azt jelentette,

1 Mátyus Sándor vitaindító előadása a *Kádár-korszak, kádárizmus, korlátozott mozgástér: magyar modell?* című Országos Jelenkortörténeti Konferencia „Külpolitikai nyitás Magyarországon az 1980-as évek második felében” című paneljében. Miskolc, 2022. szeptember 2.

2 A panel előzményének tekinthető a magyar–tajvani kapcsolat kezdeteit bemutató tanulmány, amely a *Világtörténet* 2020/1. számában jelent meg (Vámos Péter: „Kedvező a pillanat, hogy továbblépjünk a magyar–tajvani kapcsolatokban.” A budapesti Tajpei Kereskedelmi Iroda megnyitása. In: *Világtörténet*, 10. (42.) (2020) 1. sz. 99–118.). A magyar–tajvani kapcsolatépítésben aktív szerepet játszó Mátyus Sándor e tanulmány elolvasása után kereste meg e sorok íróját, és a vele való beszélgetésből született meg a panel ötlete.

3 Böröcz József: *Kettős függőség és tulajdonvákuum: társadalmi átalakulás az államszocialista félperiferián.* In: *Szociológiai Szemle*, 2. (1992) 3. sz. 3–20.; Böröcz József: *Hasított fa. A vilárendszer-elmélettől a globális struktúraváltásokig.* Bp., 2017.

hogy miközben Magyarország politikai és gazdasági mozgásterét elsősorban a Szovjetuniótól való függés határozta meg, Nyugat-Európához és általában a fejlett kapitalista világhoz egyre szorosabb gazdasági szálak fűzték. A 2000-es évek elején Békés Csaba ezt azzal egészítette ki, hogy miközben a szovjet birodalomhoz tartozás mindvégig keretek közé szorította a magyar külpolitikát, a fejlett nyugati technológiára és az 1980-as években a kölcsönökre való utaltság mellett Magyarország érdekérvényesítését az 1960-as évektől egy harmadik elem, a térség országai közötti lobbiküzdőelem is meghatározta.⁴

Ebben a kontextusban különösen fontos, hogy az 1980-as évek második felében a Szovjetunióban Mihail Gorbacsov hatalomra kerülését követően átfogó változások indultak meg. A Szovjetunió legszorosabb szövetségesei, köztük Magyarország számára különösen fontos volt az új moszkvai vezetés szövetségi politikáját korábban meghatározó, a Szovjetunió biztonsági érdekeiket akár a szocialista országok szuverenitásának korlátozásával is biztosítani kívánó, Breznyev-doktrínaként ismert alapelv „lebegtetése”. Ez a történelmi szakirodalomba Békés Csaba által bevezetett kifejezés azt jelentette, hogy miközben a szovjet vezetők 1988–1989-ben többször ígéretet tettek arra, hogy lemondanak a katonai erő alkalmazásáról, mindvégig azt hangsúlyozták, hogy a Szovjetunió érdekeinek a szocializmus megőrzése felel meg leginkább.⁵ A magyar külügyi vezetés e kettős függőség és hármass meghatározottság keretei között – ismét Békés Csaba kifejezésével élve – a *konstruktív lojalitás* politikáját folytatta, azaz igyekezett a magyar nemzeti érdekeknek megfelelően bővíteni az ország nemzetközi mozgásterét.⁶ A magyar gazdasági reformok 1989 elejére már odáig jutottak, hogy a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) Politikai Bizottsága március 14-i ülésén a gazdaságpolitika középpontjába a világgazdasági nyitást, a gazdasági liberalizálást és a külgazdasági fordulatot helyezte, és ehhez a magyar–szovjet gazdasági kapcsolatok és a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa (KGST) gyökeres megújítása mellett foglalt állást.⁷ E politika sikerét mutatja, hogy a rendszerváltozás éveiben a magyar külpolitika egy sor relációban ért el áttörést.

A legfontosabb ország mind gazdasági, mind politikai szempontból a Koreai Köztársaság volt, részben azért, mert a Koreai-félsziget megosztottságából adódóan a Magyar Népköztársaság a többi szocialista országhoz hasonlóan a Koreai Népi Demokratikus Köztársasággal (KNDK) tartott fenn diplomáciai kapcsolatot. Csoma Mózes tanulmánya a magyar–dél-koreai kapcsolatfelvétel előzményeit és körülményeit a magyar–észak-koreai relációt is figyelembe véve mutatja be. A szerző megállapítja, hogy Magyarország az 1980-as években a vele azonos társadalmi rendszerű és hasonló ideológiai alapokon nyugvó KNDK, közkeletű meg-

4 Békés Csaba: *Európából Európába. Magyarország konfliktusok keresztjében, 1945–1990.* Bp., 2004. 248–249.

5 Békés Csaba: *Enyhülés és emancipáció. Magyarország, a szovjet blokk és a nemzetközi politika, 1944–1991.* Bp., 2019. 317–322.

6 Lásd például: Békés Csaba: *Bevezető. A magyar külpolitika fő vonásai, 1945–1990.* In: *Magyarország külkapcsolatai, 1945–1991.* Szerk.: Horváth Sándor – Kecskés D. Gusztáv – Mitrovits Miklós. Bp., 2021. 30.

7 Jegyzőkönyv az MSZMP Politikai Bizottságának 1989. március 14-én megtartott üléséről. MNL OL 288. f. 5/1057. ő. e., 4–5.

nevezéssel Észak-Korea rosszallása ellenére, elsősorban gazdasági okok miatt vette fel a kapcsolatot Dél-Koreával. A kapcsolatfelvételt a szöuli kormány kezdeményezte még az 1970-es években. A dél-koreai lépésnek Korea-közi és gazdasági oka is volt. Egyrészt a szöuli vezetés igyekezett Phenjan ellenében bővíteni a nemzetközi kapcsolatait, másrészt az erősödő dél-koreai gazdaság új piacokat keresett az addig politikai okok miatt tőle elzárt szocialista országokban.

Az 1980-as évek elején a gazdasági kapcsolatait a kapitalista világgal is fejlesztetni kívánó budapesti vezetés szintén nyitottnak mutatkozott a szorosabb gazdasági együttműködésre. Egyrészt Magyarországnak is érdeke volt a működő tőke behozatala, másrészt a magyar gazdaságnak is szüksége volt a bevételt konvertibilis valutában hozó kapitalista exportpiacokra. Ez a szempont érvényesült a többi úttörő lépés során is, a magyar párt- és állami vezetés ezért kívánta bővíteni a gazdasági-kereskedelmi kapcsolatokat Afrika, a Közel-Kelet és Kelet-Ázsia kapitalista országaival és térségeivel. Többek között ez állt a budapesti tajvani kereskedelmi iroda létrehozása mögött, és ez a megfontolás vezette a győri Rába vezetőit is a kínai vendégmunkások fogadásakor.

Izrael kapcsán Novák Attila azt hangsúlyozza, hogy a gazdasági szempontok vizsgálatakor számolni kellett az arab országok rosszallásával, ami gazdasági következményekkel is járhatott. A több mint 200 ezer magyar ajkú vagy magyarországi gyökerekkel rendelkező izraeli állampolgár kapcsolata Magyarországgal, nem utolsósorban a tőlük származó vagy a rajtuk keresztül Magyarországra irányuló közvetlen tőkebefektetések és a műszaki-tudományos együttműködés lehetősége azonban sokat nyomott a latban. A magyar megfontolások között kiemelt helyen szerepelt Izrael „nyugati” beágyazottsága, ami a magyar vezetés szerint segíthette Magyarországot a nyugat-európai államokhoz és szervezetekhez történő közeledésében. A szovjet jóváhagyásra pedig azért volt szükség, hogy mindez ne Magyarország „keleti” szövetségi rendszere, a KGST és a Varsói Szerződés rovására történjen. Miután kiderült, hogy Gorbacsov nem ellenzi a magyar–izraeli kapcsolatfelvételt, először 1988-ban érdekképviselői iroda nyílt, majd 1989-ben az 1967-ben megszakadt diplomáciai viszony rendezésére is sor került.

Tarrósy István írása Pik Botha dél-afrikai külügyminiszter 1990. januári budapesti munkalátogatására koncentrál. A látogatás előzményeit, lefolyását és hatását vizsgálva azt mutatja be, hogy a Dél-afrikai Köztársaság milyen szerepet játszott a magyar külpolitikai mozgástér bővítésében. A magyar politika a Dél-afrikai Köztársaságot elsősorban exportpiacként és modern technológiaforrásként vette számításba. A diplomáciai kapcsolat felvételére viszont csak 1991 nyarán, néhány héttel az apartheid eltörlése után kerülhetett sor. Az egykori szovjet tömb országai közül így is Magyarország volt az első, amely hivatalos kapcsolatot létesített a Dél-afrikai Köztársasággal. Néhány éven belül az összes volt szocialista ország, beleértve a Szovjetunió felbomlása után függetlenné vált egykori szovjet tagköztársaságokat is, diplomáciai viszonyt létesített vele. Egyébként a magyar–dél-koreai közeledés is beleillik a szovjet tömbhöz tartozó kelet-közép-európai államok kapcsolatkeresési folyamatába. Az 1989. februári magyar–dél-koreai diplomáciai kapcsolatfelvételt még abban az évben követte a lengyel–dél-koreai diplomáciai viszony létrehozása.

A kapcsolatfelvétel minden relációban az óvatos puhatólózás, az együttműködés körének fokozatos bővítése, röviden a kis lépések politikája jegyében zajlott. Először a kultúra, a tudomány és a sport területén került sor nyitásra. Művészeket, tudósokat, újságírókat, televíziós forgatócsoportokat hívtak meg egymás országába, és ezzel párhuzamosan megindult a gazdasági szakemberek párbeszéde is. Dél-Korea esetében a kapcsolatépítést alapvetően meghatározta a Nemzetközi Olimpiai Bizottság 1981-es döntése, amelynek értelmében az 1988-as nyári olimpiai játékokat Szöul rendezhette meg.

A kapcsolatépítés informális jellegét az mutatta, hogy nem állami szervezet, hanem formálisan a köztisztviselőként, érdekvédelmi szervezetként működő Magyar Gazdasági Kamara, valamint a Marjai József miniszterelnök-helyettes bizalmasaként informális diplomáciai feladatokat is ellátó Demjén Sándor, a Magyar Hitelbank elnöke járt el a magyar állam nevében. Mind Dél-Korea, mind a Dél-afrikai Köztársaság esetében a gazdasági élet vezetői voltak a hivatalos diplomáciai kapcsolatfelvétel megalapozói. A közvetlen kapcsolatépítést a szovjet szövetségi rendszerhez tartozás lehetetlenné tette, de Moszkvában szemet hunytak a közvetett úton történő, informális kapcsolatépítés fölött. Talán ennek is tulajdonítható, hogy a Dél-afrikai Köztársasággal és Izraellel (valamint Tajvannal) folytatott puhatólózó tárgyalások egyik fő helyszíne Bécs volt.

Magyarország és Kína diplomáciai viszonya sosem szakadt meg, de a szovjet–kínai ellentétek idején a pártkapcsolatok teljesen megszűntek, az államközi kapcsolatok pedig az 1960-as évek végén minimális szintre csökkentek, és az 1970-es években is csak nagyon lassan indultak javulásnak. A politikai kapcsolatok rendezésére 1987-ben került sor Csao Ce-jang (Zhao Ziyang) megbízott pártfőtitkár és kormányfő magyarországi, valamint Kádár János kínai útjával. A két ország együttműködésében az előrelépés egyik eleme a gazdasági kapcsolatok spektrumának bővítése volt, amibe a győri Rába Magyar Vagon- és Gépgyár kínai vendégmunkásprogramja is beleillett. Isaac Bershady és Vámos Péter tanulmánya ezt a történetet mutatja be az 1987-es ígéretes kezdetektől a program idő előtti, 1990-es befejezéséig.

Vámos Péter

HUNGARY'S FOREIGN POLICY OPENING IN THE SECOND HALF OF THE 1980S

The four papers in this issue are based on the presentations in the panel "Hungary's Foreign Policy Opening in the second half of the 1980s" at the National Conference on Contemporary History entitled *Kádár-era, Kádárism, limited room for manoeuvre: a Hungarian model?* held in Miskolc, Hungary on 1–3 September 2022. The idea for the panel came from ambassador Sándor Mátyus, a close associate of Gyula Horn in the 1980s. According to Mátyus, the opening up of the country during Horn's time as Secretary of State and then Minister of Foreign Affairs in the late 1980s can be regarded as a "regime change" in Hungarian foreign policy. Hungary established relations with several countries and territories with which diplomatic relations, or even contacts, were considered taboo in the Soviet bloc at the time.

A késői Kádár-korszak külpolitikai nyitása

A magyar–dél-koreai diplomáciai kapcsolatok létrejötte

A késői Kádár-korszak egyik legemlékezetesebb külpolitikai lépése a magyar–dél-koreai diplomáciai kapcsolatok 1989. februári felvétele volt. A hidegháború időszakában a magyar külpolitika a koreai nép egyetlen törvényes képviselőjeként a félsziget északi részén regnáló Koreai Népi Demokratikus Köztársaságot (KNDK, Észak-Korea) ismerte el, a vele formálisan hadiállapotban lévő Koreai Köztársasággal (Dél-Korea) pedig a szovjet tömb többi országával egyező módon nem tartott fenn kapcsolatot. A magyar lépés egyértelműen a hidegháborús szövetségi rendszer megbontását jelentette, a phenjani rezsim pedig rendkívül feszülten reagált a történetekre. Jelen tanulmány a kapcsolatfelvétel folyamatát mutatja be levéltári források, valamint az egykori résztvevők visszaemlékezéseinek felhasználásával.

A magyar–koreai kapcsolatok gyökerei

Az 1980-as évek második felében kibontakozott magyar–dél-koreai kapcsolatépítés előzményeként feltétlenül szükséges a magyar–koreai viszony történetének vázlatos bemutatása. 1892-ben az Osztrák–Magyar Monarchia formálisan felvette a kapcsolatokat a koreai Csoszon Királysággal, de a növekvő japán befolyás következtében tényleges kapcsolatok kialakítására akkor nem nyílt lehetőség. A nagy múltú ország 1910-ben elvesztette önálló államiságát, majd pedig 35 éven keresztül a Japán Birodalom részét képezte. Fontos megemlíteni ugyanakkor, hogy a 20. század első felében több magyar utazó is megfordult a Koreai-félszigeten, akik közül gróf Vay Péter lelkipásztor, Baráthosi Balogh Benedek néprajzkutató, majd később Balázs Ferenc erdélyi író is egyértelműen kiálltak a koreai nemzeti függetlenség mellett.

Tényleges kétoldalú kapcsolatok kialakítására csak a második világháború után, a szocialista Magyarország és a két részre választott Koreai-félsziget északi területein kikiáltott Koreai Népi Demokratikus Köztársasággal került sor. A *Szabad Nép* című pártlap 1948. november 12-én tudósított Pak Hon Jong (korabeli hibás

* A szerző a Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsészettudományi Kara Koreai Tanszékének habilitált tanszékvezető egyetemi docense (1088 Budapest, Reviczky u. 4., csoma.mozes@kre.hu).

átírással Pad Hennen) észak-koreai külügyminiszter és Rajk László magyar külügyminiszter táviratváltásáról, valamint a diplomáciai kapcsolatok egy nappal korábban történt felvételéről. A cikkben az szerepelt, hogy Rajk László a kormány előtt beszámolt a koreai partnertől kapott táviratról, amely szerint a félszigeten – pontosabban annak északi területein – a szovjet csapatoknak köszönhetően „hatalmas változások” mentek végbe, ezért javasolta, hogy Magyarország és a KNDK létesítsen diplomáciai és gazdasági kapcsolatokat. A kormány határozata értelmében Rajk táviratban értesítette Pak Hon Jongot, hogy az ország készségesen felveszi a kapcsolatot Észak-Koreával, és üdvözölte a „szabadságszerető népek táborának új tagját”.¹

A kétoldalú kapcsolatok 1950 tavaszán váltak intenzívebbé. Simics Sándor magyar követ ekkor érkezett meg phenjani állomáshelyére, majd nem sokkal később Kvon O Dzsik észak-koreai követ is átadta megbízólevelét a magyar fővárosban. A koreai háború kitörése 1950. június 25-én újabb lendületet adott a földrajzi szempontból távoli országok együttműködésének. Mint Rákosi Mátyás emlékirataiból kiderül, a harcok fokozódása után megkérdezte a budapesti koreai követet, hogy a KNDK rendelkezik-e modern kórházakkal, majd felajánlotta, hogy Magyarország készen áll egy hadikórház kiszállítására a koreai hadszínterre. A magyar pártvezető egyeztetett erről Sztálinnal is, aki helyeselte a kezdeményezést.² 1950 nyarától hét éven keresztül összességében több mint kétszáz magyar orvos és egyéb egészségügyi szakember dolgozott egymást követő turnusokban Észak-Koreában.

A magyar szolidaritásnak voltak más megnyilvánulásai is: egyrészt a munkahelyeken „koreai békeműszakok” kezdődtek, hogy a lakosság a fokozott munkavégzéssel is hozzájáruljon a KNDK támogatásához; valamint 1951-től Magyarország több száz észak-koreai hadiárvéd és vendégdiákot fogadott be, akiknek száma az évtized közepére megközelítette az ezer főt. A háború nagy fokú érdeklődést idézett elő a koreai történelem és a koreai kultúra iránt is, ami beindította a kulturális érintkezést is. Sövény Aladár nyelvész vezetésével ekkor készült el az első magyar–koreai szótár kéziratos változata, valamint a koreai kultúra számos eleme ekkor jelent meg először Magyarországon. Több vezető koreai értelmiségi – így Li The Dzsun novellista, Csve Szüing Hi táncművész és Han Szor Ja író – személyesen is járt Budapesten, mások pedig szakmai munkásságuk révén váltak ismertté, az utóbbiak közül Szol Csong Sik és Lim Hva költőket, valamint Kim Szun Nam zeneszerzőt lehet megemlíteni. A későbbiekben mindezek a személyek – valamint a fentebb említett Pak Hon Jong külügyminiszter és Kvon O Dzsik budapesti követ is – a phenjani rezsimen belüli koncepciók perек kárvallottjaivá váltak.

A magyar–koreai kapcsolatokban az 1950-es évek közepén kezdődtek változások, mivel a desztalinizációtól kategorikusan elzárkózó KNDK igyekezett távol maradni a magyarországi belpolitikai folyamatoktól. Ennek egyik megnyilvánulása volt, hogy a Koreai Munkapárt Központi Bizottsága azzal a kéréssel fordult a Magyar

1 Magyarország elismeri a független Koreai Népi Demokratikus Köztársaságot. In: *Szabad Nép*, 6. (1948) 261. sz. 2. (1948. november 12.)

2 Rákosi, 1997. II. 832.

Dolgozók Pártjához (MDP), hogy a Magyarországon tartózkodó és MDP-tagsággal rendelkező észak-koreai diákok egyelőre ne vegyenek részt az MDP életében.³

Az igazi vízvázlat azonban az 1956-os magyar forradalom lett, amely idején a phenjani vezetés rendkívül radikális döntéssel reagált a fejleményekre: a Magyarországon tanuló csaknem ezer koreai diákot pánikszerű gyorsasággal hazaszállították. A lépés célja egyértelműen az volt, hogy az észak-koreai állampolgárok minél kevesebb személyes tapasztalatot szerezhessenek abban a légkörben, ami Magyarországon kialakult. A diákok közül ráadásul többen részt vettek a forradalom harciban: számos visszaemlékezés megemlíti a koreai diákok felbukkanását, akik a fegyverek kezelésétől kezdve a barikádok építéséig több helyszínen is segítséget nyújtottak a felkelőknek.⁴ Miként Práth Károly phenjani magyar nagykövet egyik jelentésében kifejtette, a Magyarországról hazarendelt diákokat a helyi hatóságok azonnal politikai továbbképzésre irányították, hogy elfeledtessék velük a forradalom alatt látottakat.⁵ Ennek ellenére a Kim Ir Szen Tudományegyetemre került hallgatók 1957 januárjában olyan falfirkákkal és röplapokkal szórták tele az intézményt, amelyek kiálltak a magyar forradalom mellett.⁶

Az 1956-os forradalom komoly árnyékot vetett a kétoldalú kapcsolatokra, az egykori „ellenforradalmi lázadás” emléke pedig végigkísérte a KNDK és a Magyar Népköztársaság viszonyát. A KNDK történelemszemlélete a mai napig rendkívül elítélően tekint az akkori magyar eseményekre: miként a középiskolákban használatos Szege Rjoksza (Világtörténelem) tankönyv leírja, az 1953–1954-ben miniszterelnöki tisztelet betöltő Nagy Imre „fel akarta borítani” a szocialista rendszert, valamint a mezőgazdaság kapitalista átalakítását szorgalmazta. Ezzel Magyarországon megjelentek a kapitalizmus elemei, a „reakcióso”k pedig újra hatalomra jutottak. Megnyílt a kapu a „burzsoá ideológia” és a „rothadt kapitalista életmód” beáramlása előtt. A tankönyv leírása szerint az „ellenforradalmi lázadást” az amerikai imperializmus robbantotta ki, mivel buzdította a „kapitalizmus illúzióját” kergető munkásokat és diákokat, valamint „számtalan fegyverrel és munícióval” támogatta őket. A tankönyv szerint csak úgy lehetett úrrá lenni a válságos helyzeten, hogy a „néptömegek egységfrontot alkottak a Magyarországon állomásozó szovjet katonasággal, és megvédték a magyar szocializmust”. A KNDK történészei úgy látják, hogy az 1956-os események azzal a „súlyos tanulsággal” szolgáltak, hogy kellő erőt kell alkalmazni a „népuralom” fenntartására, valamint hangsúlyt kell fektetni a „párt és a néptömegek” együttműködésére.⁷

3 Turi Ferenc külügyminisztériumi osztályvezető 1954. június 7-i levele az MDP Országos Központja részére. MNL OL XIX-J-1-k 1945–1964 Korea 8. doboz 17/d.

4 Csoma, 2012. 50–64.

5 Práth Károly phenjani magyar nagykövet 1957. január 14-i jelentése. MNL OL XIX-J-1-k 1945–1964 Korea 8. doboz 17/d.

6 Lankov, 2005. 147.

7 Pak, 2012. 8–10.

Közvetett kapcsolatok Dél-Koreával

Az 1956-os magyar forradalom a Koreai-félsziget déli részén is komoly visszhangot váltott ki, ugyanakkor az események megítélése komoly szimpátiával párosult, ami aztán évtizedekre meghatározta a dél-koreai köztudatot Magyarország vonatkozásában. A forradalom kitörésekor Li Szin Man dél-koreai államfő abban bízott, hogy a magyar és a lengyel események begyűrűznek majd Észak-Koreába is, így kiemelt figyelem övezte a Budapestről érkező híreket. A *Csoszon Ilbo* című szöuli napilap 1956. október 26-án arról számolt be, hogy a magyar főváros „tűztengerré változott”, három nappal később pedig a szöuli Városháza előtt „Északi nemzettestvéreink, keljetek fel!” jelszóval antikommunista tömeggyűlésre került sor. A megmozdulás résztvevői arra szólították fel az északiakat, hogy lázadjanak fel a „brutális kommunista uralom” ellen. 1956. november 2-án a *Csoszon Ilbo* már azt közölte, hogy a dél-koreai katonaság terveket készített arra az esetre, ha a KNDK-ban is kitörne egy forradalom. Kim Jong U védelmi miniszter a küszöbönálló háború lehetősége miatt megiltott minden eltávozást a hadseregben, Li Szin Man államfő pedig deklarálta, hogy országának feladata a phenjani rezsim megdöntése.⁸ A szovjet intervenció után négy nappal a szöuli Nemzetgyűlés határozatban foglalt állást a magyarországi történésekkel kapcsolatban: a dokumentum az ENSZ azonnali beavatkozását sürgette, a külügyminiszter-helyettes pedig a magyar nép felszabadítására indítandó „keresztes hadjárat” szükségességéről adott ki nyilatkozatot.⁹

A felfokozott hangulatban a szöuli Yonsei Egyetem kilenc politikatudomány és diplomácia szakos hallgatója megalakította a Magyar Szabadságot Védő Önkéntes Diákkatonák elnevezésű szervezetet, hogy Magyarországra utazva harcoljanak a szovjet csapatok ellen. A szervezet vezetője Li Man Szob negyedéves hallgató volt, aki később a szöuli Nemzetgyűlés elnöke lett, másik vezéralakja pedig Ju Dzse Gon elsőéves hallgató, aki később szintén fontos politikai tisztségeket töltött be. Az egyetemisták felkeresték Kim Jong U védelmi minisztert, akit tájékoztattak terveikről és közbenjárását kérték, hogy Magyarországra utazhassanak. A miniszter azonban vázolta nekik, hogy milyen nemzetközi felháborodást váltana ki, ha az Egyesült Államok egyik szövetségese szabadcsapatot küldene a vasfüggöny mögé, így arra kérte a lelkes diákokat, hogy inkább üljenek vissza az iskolapadba, és majd később a nemzetközi jog eszköztárával folytassák küzdelmüket.¹⁰ A Magyar Szabadságot Védő Önkéntes Diákkatonák bevetésére tehát nem került sor, ugyanakkor a fiatalok spontán szerveződése egyértelmű bizonyítéka annak, hogy milyen nagymértékű szimpátiahullám bontakozott ki az országban Magyarország iránt.¹¹

A fentiekkel párhuzamosan széles körű adománygyűjtési akció kezdődött a kelet-ázsiai országban: a befolyt 6,6 millió von készpénzből a dél-koreai Vöröskereszt nagy mennyiségű ruhaanyagot vásárolt, amit az amerikai Vöröskereszten és

⁸ Kim, S., 2001. 251–252.

⁹ *Csoszon Ilbo*, 1956. november 9.

¹⁰ A szerző interjúja Ju Dzse Gonnal Szöulban, 2016. július 14.

¹¹ Az ezredfordulót követően Li Man Szob és Ju Dzse Gon is magyar állami kitüntetésben részesült egykori kiállításuk elismeréseként.

az amerikai hadseregen keresztül juttattak el az ausztriai menekülttáborokban lévő magyaroknak.¹² 1956 karácsonyán továbbá megjelent a Koreai Szabad Irodalmárok Társasága nevű szervezet antikommunista verseskötete, amely a *Hanggari Piga* (Magyarország szomorú dala) címet viselte. A kötetben tíz antikommunista költő versei szerepelnek, melyeket a magyar népek küldtek. Legtöbbjük irodalmi szempontból nem tekinthető kiforrottnak, a budapesti hírek hatása alatt sietve elkészített költeményekről van szó. 1956-ban ráadásul csupán olyan források voltak elérhetőek Magyarországról a Koreai-félsziget déli részén, amelyek még a japán gyarmati uralom idején kerülhettek ki Kelet-Ázsiába. Ez a magyarázata annak, hogy a verseskötetben szerepel egy Nagy-Magyarországot ábrázoló korabeli revizionista plakát, valamint két antikommunista versben is megjelenik a „Nem! Nem! Soha!” felkiáltás. A *Hiszek Magyarorszáგ végső feltámadásában és a Csodaszarvas legendája* című versek témái is egyértelműen a Horthy-korszakhoz kötődnek.¹³

A magyar forradalom emlékének megőrzéséhez legnagyobb mértékben azonban egy másik, a fent említett kötetből teljesen függetlenül készült vers járult hozzá. Kim Cshun Szu költő *Egy budapesti kislány halálára* című versét az ihlette, hogy – a szülői újságok beszámolója szerint – Budapesten egy tizenhárom éves kislány is áldozatul esett a szovjet beavatkozásnak.¹⁴ Kim Cshun Szu költeménye széles körű ismertségre tett szert az országban, az idősebb generációk a mai napig szinte kivétel nélkül emlékeznek rá. E sorok írója szülői magyar nagykövetségként még 2020-ban is találkozott egy olyan idősebb nemzetgyűlési képviselővel, aki fejből tudta szavalni a magyar forradalomnak emléket állító művet.

A Magyar Népköztársaság és a Koreai Köztársaság között csak húsz évvel a magyar forradalmat követően kezdődtek meg az első óvatos kapcsolatépítési kísérletek, melyeket egyértelműen a dél-koreai fél kezdeményezett. Ennek hátterében részükről két célkitűzés állt: egyrészt a két koreai állam kiélezett rivalizálása során fontos szemponttá vált a lehető legszélesebb nemzetközi kapcsolatrendszer kiépítése, másrészt a dél-koreai gazdaság fejlődése már lehetővé és szükségessé tette az új gazdasági együttműködési lehetőségek feltérképezését is. 1977-ben az ottawai magyar nagykövetség arról számolt be jelentésében, hogy a helyi dél-koreai diplomáciai misszió jegyzékeit és meghívóit nem csupán saját szövetségeseivel osztja meg, hanem a szocialista országok képviselőivel is.¹⁵ Ezzel párhuzamosan a kuvaiti magyar nagykövet is közeledést tapasztalt az ottani dél-koreai misszió részéről, sőt a dél-koreai kereskedelmi képviselő vezetője egy spontán beszélgetés során megemlítette a magyar misszióvezetőnek, hogy szívesen bevonnának magyar mérnököket is a koreai építőipari vállalatok kuvaiti projektjeibe.¹⁶ A rá következő évben a tokiói magyar nagykövetség jelentette, hogy egy „Kim” néven bemutat-

12 A dél-koreai *Tehan Njuszu* filmhíradó 100. adása.

13 Kim-Rhee, 1956.

14 A verset Osváth Gábor főiskolai docens ültette át magyar nyelvre. Lásd: Osváth, 2006.

15 Dr. Németh József ottawai magyar nagykövet 1977. november 28-i jelentése. MNL OL XIX-J-1-j 1977 Korea 79. doboz.

16 Szigeti Károly kuvaiti magyar nagykövet 1977. december 4-i jelentése. MNL OL XIX-J-1-j 1977 Korea 79. doboz.

kozó titokzatos férfi telefonon felhívta a magyar missziót, aki állítólag a dél-koreai *Donga Ilbo* napilap osztályvezető-helyetteseként tevékenykedett, és személyes találkozót kért a magyar sajtóattasétól. Az illető dél-koreai újságírókat akart Budapestre küldeni, valamint magyar előadóművészeket akart meginvitálni Szöulba. A titokzatos férfi ráadásul azt állította, hogy a felesége egy magyar nő.¹⁷

A kapcsolatépítés lehetősége a közelgő szöuli olimpia árnyékában

Mint ismeretes, 1979-től a Szovjetunió afganisztáni intervenciója következtében a két világrendszer viszonya ismételtelen fagyosabbá vált, valamint 1979-ben Pak Csong Hi dél-koreai államfő meggyilkolását követően a kelet-ázsiai ország belső viszonyai is átmenetileg turbulenssé váltak. 1980 májusában a délnyugati Kvandzsü városban kezdetét vette a helyi lakosság kormányellenes megmozdulása, amit Cson Du Hvan tábornok csak a hadsereg bevetésével tudott elfojtani. Bár a brutális fejlemények a nyugati világban is felháborodást váltottak ki, az államfővé előlépő Cson Du Hvan kormányzata rövidesen komoly nemzetközi sikereket ért el a sportdiplomácia területén: az ország ugyanis elnyerte az 1986. évi X. Ázsiai Játékok, valamint az 1988-as XXIV. Olimpiai Játékok megrendezésének jogát.

A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában őrzött külügyi jelentések tanúsága szerint a Koreai Köztársaság belső viszonyainak stabilizálódását követően folytatódtak az ország kapcsolatépítési kísérletei a szocialista országokkal. 1982-ben a tokiói magyar nagykövetség jelentette, hogy a dél-koreaiak kapcsolatba léptek Jugoszlávia, Csehszlovákia és Bulgária tokiói képviselőivel, valamint Szöulba invitálták az MTI tokiói tudósítóját.¹⁸ Az utóbbi meghívást a magyar fél végül elutasította, valamint a Külügyminisztérium egyik 1982-es feljegyzése is leszögezte, hogy a kapcsolatépítési kezdeményezéseket „újabb utasításig” udvariasan el kell háritani.¹⁹

1982 őszén Komár Lajos, a Közép-Európai Nemzetközi Bank vezérigazgatója azonban engedélyt kapott arra, hogy a dél-koreai fővárosba látogasson. A helyszínen a koreai tisztviselők elmondták neki, hogy ki akarják terjeszteni a valójában már akkor is létező gazdasági kapcsolataikat a szocialista országokkal. Egy nyugatnémet közvetítón keresztül ugyanis csehszlovák gyártmányú textilgépeket szereztek be, egy hongkongi vállalaton keresztül pedig szövet importáltak a KNDK-ból. Magyarországtól szívesen vásároltak volna műtrágyát és építkezéseken használatos acélszerkezeteket, valamint azt szerették volna elérni, hogy üzletembereik jelen lehessenek a budapesti tavaszi és őszi vásáron. A koreai tisztviselők azt is elmondták a magyar vezérigazgatónak, hogy a szovjet szatellitországok közül Magyarországot

17 Dr. Kós Péter tokiói magyar nagykövet 1978. szeptember 19-i jelentése. MNL OL XIX-J-1-j 1978 Korea 81. doboz.

18 Dr. Kós Péter tokiói magyar nagykövet 1982. március 23-i jelentése. MNL OL XIX-J-1-j 1982 Korea 81. doboz.

19 A Külügyminisztérium IV. területi főosztályának 1982. április 8-án készült feljegyzése. MNL OL XIX-J-1-j 1982 Korea 81. doboz.

találták a leginkább rugalmasnak, így a szöuli kormányzat Magyarországon keresztül kívánja elindítani a nyitást a szocialista országok felé.²⁰

A fentiekkel egy időben magyar részről is fokozottan megjelentek olyan igények, amelyek a közvetítőcégek kikapcsolására, valamint a közvetlen kereskedelmi kapcsolatok megteremtésére vonatkoztak. A dél-koreai kapcsolatok iránt a legnagyobb érdeklődést mutató külkereskedelmi vállalat a Transelektro volt, amely elsősorban energetikai gépekkel szeretett volna betörni az ottani piacra.²¹ A vállalat jelezte is a Külügyminisztériumnak, hogy szeretne közvetlen kapcsolatba lépni dél-koreai partnerével, de ezt a külügyi vezetés akkor még elutasította.²²

1983-ban a nemzetközi viszonyok azonban ismét kedvezőtlen fordulatot vettek: egyrészt szeptemberben a szovjet légvédelem Szahalin térségében lelőtt egy dél-koreai utasszállító repülőgépet, másrészt októberben a burmai hivatalos látogatáson tartózkodó Cson Du Hvan elnök ellen észak-koreai ügynökök bombamerényletet próbáltak meg végrehajtani.

A KNDK egyre fokozódó aggodalommal figyelte, hogy a Koreai Köztársaság komoly sportdiplomáciai sikereket arat. 1984 kora nyarán emiatt Kim Ir Szen páncélozott különvonaton hosszú kelet-európai körútra indult, hogy személyesen kérje meg a „testvéri szocialista országok” vezetőit, hogy országaik maradjanak távol a közelgő szöuli olimpiától. Ehhez hozzá kell tenni azt is, hogy az 1980-as évek közepére a nemzetközi olimpiai mozgalom súlyos válságba került: 1980-ban a Moszkvában megrendezett olimpiai játékokat az Egyesült Államok és szövetségesei bojkottálták, míg 1984-ben a Los Angeles-i játékokon a Szovjetunió szatellit-országainak nagy része nem vett részt. A korabeli külügyi jelentésekből kiderül, Taraba János phenjani magyar nagykövet megkérdezte Hvang Dzsang Jop KB-titkárt, hogy nem lenne-e lehetőség az olimpia közös megrendezésére Szöulban és Phenjanban. A KB-titkár azt felelte, hogy ez „nagyon bonyolult feladat” lenne, valamint az Egyesült Államok és Dél-Korea a sportesemény szöuli lebonyolításával nagy fokú nemzetközi presztíznövekedést kíván szerezni a Koreai Köztársaságnak, ami viszont ellentétes a KNDK érdekeivel. Miként a KB-titkár kifejtette, egy olyan mozgalmat kellene kezdeményezni, amely megpróbálja elérni, hogy az olimpiát egy másik országban tartsák meg.²³

Kim Ir Szen kelet-európai útja a Szovjetunióon keresztül Lengyelországba, majd a Német Demokratikus Köztársaságba, Csehszlovákiába, Magyarországra, Jugoszláviába, Bulgáriába és Romániába vezetett. A Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) KB külügyi osztályát vezető Horn Gyula visszaemlékezése szerint a „nagy vezér” megérkezése előtt a KNDK budapesti nagykövetsége megpróbálta elérni, hogy a Prágából érkező különvonat előtt lobogozzanak fel minden útbá eső

20 A Külügyminisztérium IV. területi főosztályának 1982. november 30-i feljegyzése. MNL OL XIX-J-1-j 1982 Korea 81. doboz.

21 A szerző interjúja Csányi Sándor egykori kereskedelmi képviselővezetővel Budapesten, 2009. április 3.

22 Szabó Ferenc külügyminisztériumi főosztályvezető levele a Transelektro vállalat részére 1982. szeptember 3-án. MNL OL XIX-J-1-j 1982 Korea 81. doboz.

23 Dr. Taraba János phenjani nagykövet 1984. december 4-i jelentése. MNL OL XIX-J-1-j 1984 Korea 86. doboz.

vasútállomást, illetve a helyi lakosok a sínek mentén felsorakozva integessenek a szerelvénynek.²⁴ Ilyesmire a késői Kádár-korszakban azonban már nem kerülhetett sor, sőt a tárgyalásokról fennmaradt tolmácsjelentés tanúsága szerint Kádár János egy burkolt kritikát is megfogalmazott a vendég előtt: felhívta az észak-koreai pártfőtitkár figyelmét arra, hogy a KNDK-nak nem lenne szabad elhanyagolnia az ország nemzetközi megítélését. A kapitalista országok ugyanis hajlamosak úgy tekinteni az észak-koreaiakra, mint túlságosan „mrev” és „szögletes” emberekre. Kádár János a burkolt kritika mellett a következő mondattal jellemezte a magyar–észak-koreai kapcsolatok kiüresedettségét: „Korea ugyanolyan távolságra van tőlünk, mint mi Koreától.”²⁵

Horn Gyula visszaemlékezéséből az is kiderül, hogy Kim Ir Szen a tárgyalások során főleg Dél-Koreával foglalkozott, ahol megfogalmazása szerint a „legsötétebb nyomor, kizsákmányolás és represszió” uralkodik. Az észak-koreai vendég elősorban azt kívánta üzeni, hogy a magyar fél semmiképpen se vegyen részt a szülői olimpián.²⁶

Nem sokkal ezt követően azonban váratlan enyhülés vette kezdetét a Koreai-félsziget két állama között. 1984 augusztusában egy tájfun súlyos károkat okozott Dél-Koreában, a KNDK pedig segélyszállítmányok küldését ajánlotta fel. Így valósulhatott meg az a szürreális fejlemény, hogy Panmindzsonnál szovjet gyártmányú ZiL teherautók százai haladtak át a fegyverszüneti vonalon, és 7200 tonna rizst, valamint ruhákat és gyógyszereket szállítottak a károsultak ellátására. Eközben az incshoni kikötőbe négy észak-koreai teherhajó érkezett, fedélzetükön 100 ezer tonna cementtel.²⁷

A pozitív tendenciának kedvezett az is, hogy 1985 márciusában Mihail Szergejevics Gorbacsov lett a Szovjetunió Kommunista Pártjának új főtitkára, ami új fejezetet nyitott a két világrendszer viszonyában. Ezzel egy időben a Koreai-félsziget két állama között a Vörös kereszt égíse alatt tárgyalások kezdődtek, aminek eredményeképpen 1985 szeptemberében megvalósult a háború által szétszakított családok első találkozója. A közelgő szülői olimpia tekintetében is előrelépés történt, ugyanis Fidel Castro kubai elnök – minden bizonnyal a KNDK kezdeményezésére – azzal a javaslattal állt elő, hogy a KNDK társrendezőként vegyen részt a sportesemény lebonyolításában. A Nemzetközi Olimpiai Bizottság (NOB) 1986 januárjában a svájci Lausanne-ban megszervezte az északi és a déli fél találkozóját, azonban nem sikerült közös nevezőt találni. Az északiak azt szerették volna, hogy a huszonhárom versenyszámból tizenegyet a KNDK területén rendezzenek meg, azonkívül közös szervezőbizottságot és olimpiai csapatot akartak felállítani. A NOB ugyanakkor csak a versenyszámok töredékét vitte volna északi területre, bár Észak-Korea rohammunkában több stadiont épített, hogy készen álljon valamennyi igé-

24 Az utazásról a KNDK propagandistái egy külön kötetet is készítettek: *Everlasting Fraternal Friendship*, 1984. A magyarországi tárgyalásokról bővebben: Horn, 1991. 194–196.

25 Kádár János és Kim Ir Szen 1984. június 8-i négy szemközti beszélgetéséről készült tolmácsjelentés. MNL OL XIX-J-1-j 1984 Korea 85. doboz.

26 Horn, 1991. 196.

27 N. Korea's flood relief aid for S. Korea in 1984. In: *KBS World*, 2018. március 22.

nyelt versenyszám lebonyolítására.²⁸ 1986 szeptemberében került sor az el nem kötelezett országok hararei csúcsértekezletére, amelyen a KNDK az afrikai országoktól kért segítséget a társrendezői szerepkör támogatására, de csupán Mali, Ghána és Burkina Faso állt az ügy mellé.²⁹

A helyzet megoldása érdekében 1986 októberének végén Kim Ir Szen váratlanul Moszkvába utazott, ezúttal már nem a páncélozott különvonatán, hanem repülőgépen. Arról akarta meggyőzni Gorbacsovot, hogy a KNDK társrendezőként nyolc versenyszámot bonyolíthasson le, ennek elutasítása esetén viszont a Szovjetunió hirdessen bojkottot. A szovjet pártfőtitkár a bojkott lehetőségét egyértelműen elutasította, ugyanakkor megígérte, hogy a KNDK társrendezői közreműködését támogatni fogja.³⁰ Fontos megemlíteni, hogy Kim és Gorbacsov találkozására alig két héttel a reykjavíki szovjet-amerikai csúcstalálkozó után került sor, amely – bár nem zárult látványos megállapodással – kétségkívül kiszámíthatóbbá tette a két szuperhatalom egymáshoz való viszonyát. A fellelhető dokumentumokban nincs nyoma annak, hogy Gorbacsov tett volna bármilyen konkrét lépést a KNDK olimpiai szerepvállalásának elősegítése érdekében.

Látszólagos mellékszál – kulturális és tudományos együttműködés Budapest és Szöul között

Látszólagos mellékszál ugyan, de az 1980-as évek közepén egy magyar könnyűzenei együttes komoly sikereket aratott Dél-Koreában, ami már a politikai kapcsolatfelvételt megelőzően érdeklődést keltett hazánk iránt a kelet-ázsiai országban. A Neoton Família az évtized első felében komoly népszerűsége tett szert Japánban, az ottani lemezterjesztők révén pedig a felvételek Dél-Koreában is elérhetővé váltak, ahol 1986-ig Newton Family (sic!) néven már három hanglemezük is megjelent.

Mint Csepregi Éva énekesnő évekkel ezelőtt e sorok írójának részletesen elmondta, a Magyar Hanglemezgyártó Vállalat részéről az együttest menedzselő Erdős Péter mindenképpen ki akarta használni a dél-koreai megjelenésben rejlő lehetőségeket. Erdős nagyon jól tájékozott volt politikai ügyekben, így tisztában volt azzal, hogy nem származhat nagyobb baj abból, ha kiutaznak a kelet-ázsiai országba. Csepregi Éva visszaemlékezése szerint a popmenedzser valamennyi ilyen ügyet előzetesen egyeztetette Bors Jenővel, a Magyar Hanglemezgyártó Vállalat első emberével. Az egyetlen nehézséget a dél-koreai vízum beszerzése jelentette, amivel Erdős az együttes japán menedzserét, egy Sig Jutani nevű férfit bízott meg (a nevet ebben az átírási formában Csepregi Évától kaptam – CS. M.). Végül a budapesti japán nagykövetségen fénymásolatokat készítettek az együttes kiutazó tagjainak

28 A szerző interjúja Rátkai Ferenc diplomatával, volt misszióvezetővel Budapesten, 2009. január 16.

29 Pontosabb azonosítási adatokkal nem rendelkező, 1986. október 16-i, New Yorkból származó rejtlejelezett jelentés. ÁBT L R-IV/1986.

30 Dr. Taraba János phenjani nagykövet 1986. november 13-i jelentése. MNL OL XIX-J-1-j 1986 Korea 88. doboz.

útleveleiről, az adatokat pedig Japánon keresztül juttatták el Dél-Koreába. Magyarországon mindenki úgy tudta, hogy az együttes tagjai ismételen Japánba utaznak.

A szülői utazás előtt az együttes elkészítette annak a slágernek a koreai nyelvű változatát, amely Japánban már nagy sikert aratott. A japán partner elküldte a dalszöveg koreai fordítását, aminek begyakorlásához viszont a budapesti észak-koreai nagykövetség (!) közreműködésével sikerült találni egy koreaiul beszélő magyar férfit. A szülői turné egyébként nagy sikert hozott: a Newton Family fellépett a *Seoul Song Festival* nevű eseményen, ahol elnyerte a legjobb előadó díját, valamint rengeteg televíziós felvétel készült az együttesről. Miután a zenekar visszaérkezett Magyarországra, Erdős Péter a minisztériumban megrovást kapott, mivel a Neoton Família olyan országba látogatott, amely nem állt diplomáciai kapcsolatban a Magyar Népköztársasággal.

Egy évvel később sor került Csepregi Éva énekesnő második szülői utazására is, amihez a magyar állam már hivatalos jóváhagyását adta. A korszak viszonyait ismételen jól jellemzi, hogy a közelgő olimpia árnyékában alkalmi együttműködés alakult ki az Erdős Péter által irányított zenekar énekesnője és a Német Szövetségi Köztársaságban élő – tehát a Kádár-rendszerből disszidált – Mándoki László zenész között. A cél az volt, hogy a „Leslie Mandoki & Eva Sun” nevet viselő duó *Korea* című slágera a sportesemény hivatalos dala legyen. Bár ez nem valósult meg, a dal világszerte népszerűvé vált.³¹

A fentiekhez képest kevésbé látványosan, de a gazdasági-politikai kapcsolatokat megelőzően az 1980-as évek derekán tudományos együttműködés is kibontakozott a Koreai Köztársaság és a Magyar Népköztársaság között. A koreai fél részéről ezt a Yonsei Egyetemen működő Keleti és Nyugati Tanulmányok Intézete kezdeményezte, magyar részről az MTA Világgazdasági Kutatóintézete lett a partner. Az együttműködés közzgazdász delegációk kerekasztal-konferenciáiban és közös publikációkban öltött testet, a találkozókat Kim Dal Csung és Kádár Béla professzorok vezették.³² Az első szülői kiutazásra 1985 októberében került sor, magyar részről Hámori Jenő kutató vett részt a Kim Dal Csung professzor által szervezett konferencián.³³

A két koreai állammal fenntartott kapcsolatok ellentétes irányai

Az 1980-as évek közepén már teljesen egyértelmű volt, hogy a magyar–dél-koreai gazdasági együttműködés azonnali előnyökkel kecsegtetne a magyar fél számára: lehetőséget jelenthet az export növelésére, a közvetlen külkereskedelmi ügyletek beindítására, valamint működő tőke behozatalára is. 1985-ben már közvetlen tár-

31 A szerző interjúja Csepregi Éva énekesnővel Budapesten, 2008. november 13.

32 A szerző interjúja Csányi Sándor egykori kereskedelmi képviselővezetővel Budapesten, 2009. április 3.

33 A Yonsei Egyetem Keleti és Nyugati Tanulmányok Intézete és az MTA Világgazdasági Kutatóintézete által kötött 1985. október 10-i memorandum. A szerző tulajdonában lévő eredeti dokumentum, amelyet Kim Dal Csung professzor adott át 2019. december 18-án.

gyalások is kezdődtek a magyar Skála-Coop és a dél-koreai kereskedelmi szervezet (KOTRA) között, tényleges együttműködés azonban akkor még nem jött létre.³⁴

A magyar döntéshozók előtt ekkor már az is körvonalazódott, hogy a szovjet vezetés korántsem áll ki feltétlenül a KNDK mellett. Erre leginkább abból a nyílt kritikából lehetett következtetni, amiről 1985 szeptemberében Taraba János phenjani nagykövet számolt be jelentésében. A helyi szovjet nagykövetség „illetékes diplomatája” ugyanis arról tájékoztatta a magyar külképviseletet, hogy bár a KNDK egyre inkább abban érdekelt, hogy szorosabbra fűzze a Szovjetunióhoz és a szovjet tömb országaihoz fűződő kapcsolatait, valójában nem változtat korábbi magatartásán és továbbra is „egyensúlyozást” fog folytatni Moszkva és Peking között.³⁵ A szovjet–amerikai párbeszéd újabb és újabb lépcsőfokai – az 1985. novemberi genfi csúcstalálkozó, az 1986. októberi reykjavíki csúcstalálkozó, majd az 1987. decemberi washingtoni csúcstalálkozó – pedig jelentősen javították a két világhatalom egymáshoz való viszonyát, ami már azt az üzenetet hordozta magában, hogy a kétpólusú világrendszerben gyökeres változások kezdődhetnek.

A magyar–dél-koreai gazdasági kapcsolatok létesítésének zászlóvivője a Magyar Gazdasági Kamara lett, főképpen Beck Tamás elnök és Lőrincze Péter főtítkár, akik a puhatolózó lépések során mindvégig maguk mögött tudhatták Marjai József miniszterelnök-helyettes támogatását. Beck Tamás 1987 augusztusában saját balatoni nyaralójába invitálta a KOTRA képviselőjét, akivel megállapodást írtak alá arról, hogy a felek egymás fővárosában kereskedelmi képviseletet nyitnak. A KOTRA képviselete 1987 decemberében kezdte meg tevékenységét a budapesti Átrium Hotelben, a Magyar Gazdasági Kamara szöuli irodája pedig 1988 márciusában nyílt meg. A szöuli iroda vezetője Csányi Sándor lett, aki korábban a tokiói magyar kereskedelmi képviselet munkatársa volt.³⁶

A magyar–dél-koreai kapcsolatépítés ügye azonban a szöuli olimpia közeledtével egyre érzékenyebb kérdéssé vált az olimpia elleni egyre hangosabb észak-koreai tiltakozás miatt. A KNDK társrendezői szerepére irányuló törekvések kudarc után a phenjani rezsim már a teljes bojkott mellett foglalt állást, valamint 1987 novemberében egy terrorakciót hajtottak végre a közelgő sportesemény megzavarására. Két észak-koreai ügynök bombát csempészett fel a dél-koreai légitársaság Bagdad–Szöul útvonalon közlekedő repülőgépére. A gép azután az Indiai-óceán felett eltűnt a radarok képernyőjéről. A géprobbantókat pár nappal később a bahreini repülőtéren fogták el. Mindketten öngyilkosságot kíséreltek meg, de egyiküket – egy fiatal nőt – sikerült megmenteni. Kim Hjon Hi később bevallotta, hogy mindketten a KNDK ügynökei voltak, a repülőgép felrobbantása pedig azt a célt szolgálta, hogy a nemzetközi közösséget elriasszák a szöuli olimpián való részvételtől.³⁷ A KNDK hivatalos kommunikéje „teljes kitalációnak, csalásnak, valamint csupa ellent-

34 Dr. Melega Tibor külkereskedelmi miniszterhelyettes 1985. november 25-én kelt levele a Külügyminisztérium részére. MNL OL XIX–J–1–j 1985 Korea 93. doboz.

35 Dr. Taraba János phenjani nagykövet 1985. szeptember 18-i jelentése. MNL OL XIX–J–1–j 1985 Korea 93. doboz.

36 A szerző interjúja Csányi Sándor egykori kereskedelmi képviseletvezetővel Budapesten, 2009. április 3.

37 Kim, H., 1994. 170–173.

mondásnak” minősítette a fentieket. Cáfolatként pedig azt az érvet hozták fel, hogy Kim Hjon Hi nevű nő nem szerepel KNDK-beli felsőoktatási intézmények és kiképzőközpontok nyilvántartásában.³⁸ Kim Hjon Hi vallomásából az is kiderült, hogy a terrorakciót megelőzően a két ügynök átmenetileg Budapesten tartózkodott, ahonnan az észak-koreai nagykövetség gépkocsiján folytatták útjukat. Mark Palmer budapesti amerikai nagykövet arra kérte a magyar hatóságokat, hogy vizsgálják ki a terroristák budapesti tartózkodásának körülményeit. Az esetre reagálva a KNDK budapesti nagykövetségén Ho Kvan Ho ideiglenes ügyvivő sajtótájékoztató keretében „ünnepélyesen kijelentette”, hogy országának semmi köze a történetekhez.³⁹

Több mint három évtized távlatából elemezve a korabeli fejleményeket egyértelműen kijelenthető, hogy az 1980-as évek végén a KNDK már határozottan elégedetlen volt a szocialista országok nagy részével, köztük magával a Szovjetunióval is. 1987 decemberében Kim Jong Nam külügyminiszter Moszkvában tárgyalva közölte Eduard Sevardnadze szovjet külügyminiszterrel, hogy a szovjet tömb országainak támogatása és szolidaritása a KNDK iránt túlságosan „lanyha”. Azt is szövéste, hogy a szocialista országokból érkező támogatások semmilyen formában sem mérhetőek össze az Egyesült Államok és Japán által Dél-Koreának nyújtott támogatásokkal. A kijelentés háttérében kétségkívül egy fontos célkitűzés húzódott: a KNDK a szülői olimpia társrendezőségéről lemondva elhatározta, hogy az 1989-ben esedékes XIII. Világifjúsági Találkozó megrendezésével fogja elhalványítani a szülői sportesemény várható sikerét, a phenjani fesztivál lebonyolításához pedig nagymértékű szovjet támogatást akart igénybe venni. 1988 elején a KNDK már konkrét listákat adott át a szocialista országoknak, amelyekben az igényelt árukat és szolgáltatásokat sorolták fel. A kétoldalú kapcsolatok növekvő feszültségei ellenére a KNDK Magyarországtól térítés nélküli támogatásként a következő eszközöket és szolgáltatásokat kérte: 100 autóbust, egy 10×30 méteres képernyőjű színes kivetítőberendezést, egy komplett rádióközvetítő berendezést, 10 rádióstúdió mikrofonokkal és magnókkal való felszerelését, televíziós közvetítésekhez szükséges berendezéseket, 28 kilométer adatközlő kábelt, valamint 25 szinkrontolmács betanítását és 40 vendég ingyenes légi szállítását.⁴⁰ A korabeli dokumentumokból nem rekonstruálható egyértelműen, hogy az észak-koreai kérések mekkora része valósult meg, úgy tűnik azonban, hogy a legnagyobb volumenű magyar hozzájárulás a résztvevők egy csoportja légi szállításának biztosítása lett.

Korszakváltás a Koreai-félszigettel kapcsolatos magyar politikában

1988 elején már a phenjani vezetés számára is egyértelmű volt, hogy fontos fejlemények várhatóak a magyar–dél-koreai viszonyban. 1988 áprilisában Kim Jong Nam észak-koreai külügyminiszter levélben kérte Várkonyi Péter magyar külügyminisz-

38 A KCNA hírügynökség 1988. január 15-i nyilatkozata. MNL OL XIX-J-1-k 1988–1989 59. doboz.

39 Tájékoztató a KNDK nagykövetségén. In: *Magyar Nemzet*, 51. (1988) 19. sz. 3. (1988. január 23.)

40 Dr. Taraba János phenjani nagykövet 1988. január 23-i jelentése. MNL OL XIX-J-1-k 1988–1989 58. doboz.

tert, hogy a magyar fél mindenképpen zárkózzon el a Dél-Koreával való kapcsolatépítéstől, valamint az év folyamán személyesen is látogasson el a KNDK-ba.⁴¹ Ezzel párhuzamosan Kim Jong Nam magához kérte az NDK, Csehszlovákia, Románia és Bulgária nagyköveteit, hogy meggyőzze őket, semmiképpen se nyissanak Dél-Korea felé. Az észak-koreai külügyminiszter levelére válaszul Várkonyi udvarias hangú, már-már semmitmondó sorokat küldött. A magyar diplomácia vezetője a világban végbe ment változások fontosságát hangsúlyozta, amelyek során egyre nagyobb szerepet játszanak a tudományos-műszaki, valamint a kulturális és sport-cserkapcsolatok.⁴²

A KNDK kísérletet tett a formálódó magyar–dél-koreai kapcsolatok megtorpedozására is. A KNDK külügyminisztériumában Bang Jong Gap területi fősztályvezető-helyettes ugyanis arra hívta fel a magyar diplomaták figyelmét, hogy a dél-koreai televízióban egy Magyarországot súlyosan sértő adást sugároztak. Elmondása szerint a riportban Magyarországot „népelnomónak” és „rendőrállamnak” minősítették. Bang Jong Gap egy videokazettát is átadott Taraba János magyar nagykövetnek, amely az állítólagos riportot tartalmazta. A misszióvezető értékelése szerint azonban a kazettán egy manipulált összeállítás volt, amit az északiak a magyar–dél-koreai kapcsolatok megzavarása céljából készítettek.⁴³

Minden bizonnyal a KNDK „utóvédharcait” szolgálta az is, hogy 1988 nyarán An Min Szu budapesti nagykövetet hazarendelték. A lépés azért volt furcsa, mert An alig egy évvel korábban kezdte meg misszióvezetői tevékenységét a magyar fővárosban, ráadásul kitűnően beszélt magyarul, mivel az 1950-es években a Budapesti Műszaki Egyetemen folytatott tanulmányokat.⁴⁴ Az új nagykövet Kim Pjong Il, Kim Ir Szen második házasságából származó fia lett. A nagykövet cseréjével az észak-koreai fél azt kívánta demonstrálni, hogy nagy jelentőséget tulajdonít a két ország közötti viszonynak.⁴⁵ A magyar–dél-koreai politikai kapcsolatok létrejöttét azonban már nem lehetett megakadályozni.

1988 nyarán a Magyar Hitelbank elnöki tisztét betöltő Demján Sándor Szöulba utazott, ahol ismertette a magyar kormányzat álláspontját: a diplomáciai kapcsolatok felvételének magyar részről nincsen akadálya, ugyanakkor a politikai kapcsolatépítés elősegítéséhez a magyar fél egymilliárd dollár értékű gazdasági csomagot kért. A részletek pontosítására Budapestre utazott Pak Cshol On dél-

41 Kim Jong Nam észak-koreai külügyminiszter 1988. április 6-án elküldött levele. MNL OL XIX-J-1-k 1988–1989 58. doboz.

42 Dr. Várkonyi Péter külügyminiszter 1988 májusában – pontos dátum nélkül – elküldött levele. MNL OL XIX-J-1-k 1988–1989 58. doboz.

43 Az állítólagos dél-koreai televíziós összeállítás egy 4-5 perces anyag volt, amelyből az észak-koreai külügyminisztérium csupán egy kétperces részletet adott át, ráadásul a riportba bevágtak egy nem odaillő filmrészletet, amin egy embert pofoznak. A Magyar Nemzeti Levéltárban őrzött külügyi jelentés szerint az észak-koreai területi fősztályvezető-helyettes azt kérdezte a magyar diplomatáktól, hogy ilyen sértések mellett Magyarország hogyan tud együttműködni Dél-Koreával. Forrás: Dr. Taraba János phenjani nagykövet 1988. április 20-i jelentése. MNL OL XIX-J-1-k 1988–1989 59. doboz.

44 A Külügyminisztérium 1988. június 10-i feljegyzése. MNL OL XIX-J-1-k 1988–1989 59. doboz.

45 A KNDK budapesti nagykövetségének 1988. június 2-i jegyzéke. MNL OL XIX-J-1-k 1988–1989 59. doboz.

koreai elnöki tanácsadó, aki 400 millió dolláros hitelre tett ajánlatot, a magyar fél pedig az egymilliárd dolláros igényt 800 millió dollárra mérsékelte.⁴⁶

Az ideológiamentes kapcsolatépítéshez Ro The U (korabeli magyaros írással Ro Te Vu), a nem sokkal korábban hivatalba lépett új dél-koreai államfő „északi politika” nevű programja biztosította a kedvező hátteret. Szöul alapvető bizalom-erősítő lépéseket ajánlott Phenjannak, továbbá kifejtette azon szándékát, hogy szeretné normalizálni kapcsolatait a szocialista országokkal.⁴⁷ 1988 augusztusában Pak Cshol On vezetésével újabb dél-koreai delegáció érkezett Budapestre. A magyar vendéglátók a vendégeket elővigyázatosságból egyenesen a budai hegyekben lévő vendégházba szállították. Hosszas tárgyalások során sikerült megállapodni, hogy először mindkét országban állandó képviselőket állítanak fel, azután következhet a teljes körű diplomáciai kapcsolatfelvétel is. Ezzel együtt aláírtak egy 650 millió dolláros gazdasági csomagot, amelyből a Magyar Nemzeti Bank ténylegesen 250 millió dollárt vett igénybe hitel formájában.⁴⁸ A tárgyalások során Etre Sándor diplomata, korábbi phenjani nagykövet tolmácsolt, aki nem sokkal később a szöuli állandó képviselő vezetője, majd az első szöuli magyar nagykövet lett.⁴⁹

A magyar–dél-koreai diplomáciai kapcsolatok létrejötte

A fenti eseményekkel egy időben új magyar nagykövet kezdte meg tevékenységét a KNDK-ban. Kornidesz Mihály, a Magyar Televízió korábbi elnöke 1988 júniusában adta át megbízólevelét Kim Ir Szen elnöknek a Mjohjang hegységben lévő rezidencián.⁵⁰ A közelgő szöuli olimpia és a magyar állandó képviselő szeptemberre tervezett megnyitása miatt nehéz feladatok hárultak az új nagykövetre. 1988 szeptemberének elején Katona István egykori MSZMP KB-tag vezetésével jelentős, bár nem kiemelkedően magas rangú küldöttség utazott Phenjanba, hogy részt vegyen az ország fennállásának 40. évfordulójára rendezett ünnepségeken. A fő rendezvények utáni napon a magyar delegáció azonnal elhagyta a KNDK-t, nehogy a szöuli állandó képviselő megnyitásával kapcsolatos bejelentés következtében bármiféle konfliktus adódjon. Esetleges ellenlépésekre számítva a phenjani magyar misszió kissé szorosabban követte az országban tartózkodó magyar állampolgárok mozgását, hogy szükség esetén biztosítsa az evakuálásukat.⁵¹ Utóbbira végül nem volt szükség, de a szöuli magyar állandó képviselő megnyitásának hírére a *Rodong*

46 A szerző interjúja dr. Torzsa István diplomatával, volt nagykövettel Budapesten, 2008. november 6.

47 Torzsa, 2009. 214–215.

48 A szerző interjúja dr. Torzsa István diplomatával, volt nagykövettel Budapesten, 2008. november 6.

49 Etre Sándor (1941–2005): magyar diplomata. Koreai nyelvi tanulmányait követően a KNDK-ban teljesített diplomáciai szolgálatot. 1988-tól a szöuli magyar állandó képviselő vezetője, majd 1989. február 1-től Magyarország első szöuli nagykövete. 1989–1993 között számos szöuli tévéműsor vendége volt, kiváló koreai nyelvtudásának köszönhetően nagy népszerűségnek és tiszteletnek örvendett.

50 Dr. Kornidesz Mihály phenjani nagykövet 1988. június 13-i rejtjelezett távirata. MNL OL XIX-J-1-k 1988–1989 59. doboz.

51 A szerző interjúja Rátkai Ferenc diplomatával, volt misszióvezetővel Budapesten, 2009. január 16.

Shinmun, a Koreai Munkapárt központi lapja *A szocializmus elárulása* címmel dühödt cikket közölt Magyarországról. A kirohanás a következőket tartalmazta:

„A kommunistáknak és a szocialista országok népeinek nem szabad pusztá gazdasági és üzleti rutinlépésnek tekinteniük Magyarországot most elkövetett hibáját, hanem úgy kell értelmezniük azt, mint a marxizmus-leninizmus elvének és a munkásosztály forradalmi ügyének túrhetetlen elárulását. (...) Régi szocialista barátjának elárulásával és azzal, hogy kezet nyújtott az imperializmus minden haladó nép által elítélt lakójának, Magyarország megsértette a kommunista magatartás és erkölcsi elkötelezettség alapvető normáit. (...) Ezzel az álnok tettel Magyarország gúnyt űz a koreai népből, méghozzá arra a nevetséges ürügyre hivatkozva, hogy az Észak és Dél közötti párbeszédet kívánja előmozdítani, a tevékenységével szeretne hozzájárulni Korea békés újraegyesítéséhez. (...) Az amerikai imperialisták előtt megalázkodó, térden csúszó dél-koreai bábokhoz fűződő állammközi kapcsolatok létesítésével Magyarország lejáratja a szocializmust, és súlyos károkat okoz a szocializmus közös ügyének.”⁵²

A történetek miatt Kim Pjong Il nagykövet előzetes bejelentés nélkül távozott Magyarországról. Mindezzel párhuzamosan, 1988 szeptemberében hatalmas sikert aratva lezajlott a szöuli olimpia, amelyen a Szovjetunió és a Kínai Népköztársaság is részt vett. Ezzel visszafordíthatatlan változás vette kezdetét a klasszikus hidegháborús szövetségi rendszerben. A szocialista országok közül csupán Kuba és Albánia csatlakozott a KNDK által szorgalmazott bojkotthoz. A szöuli olimpiai játékokon való részvétellel a nemzetközi közösség a Koreai-félsziget két állama közül – szimbolikus formában – a Koreai Köztársaságot legitímálta.

Az észak-koreai vezetés igyekezett elejét venni annak, hogy a magyar külpolitikai nyitáshoz hasonlóan más szocialista országok is kapcsolatépítésbe kezdjenek a szöuli kormányzattal, így küldötteket menesztettek a szocialista országokba. Hvang Dzsang Jop pártfunkcionárius Jugoszláviába és Bulgáriába utazott, Kim Jong Nam külügyminiszter a Kínai Népköztársaságba, míg Li In Gju külügyminiszter-helyettes a Szovjetunióba és Lengyelországba. Rövidesen azonban bebizonyosodott, hogy csak a politikai közeledés lassításában sikerült eredményt elérniük, a gazdasági kapcsolatok kialakulása terén nem. Csak Románia és Kelet-Németország volt következetes a KNDK kérésének támogatásában.⁵³

Ebben az időben a phenjani magyar nagykövetség helyzete is egyre nehezebbé vált. A szöuli állandó képviselő megnyitásának hírére a phenjani magyar kolónia tagjaira fokozott pszichológiai nyomás nehezedett. A KNDK propaganda-organumai összesen négy alkalommal intéztek durva hangú támadást Magyarországot ellen, sőt 1988. november 23–24-én a rádió óránként 15 percen keresztül ismételte a Magyarországgal szembeni kirohanást. Az esti órákban ehhez még a helyi televízió adása is csatlakozott. Kornidesz nagykövet beszámolója szerint a Szovjet-

52 A Rodong Shinmun című pártlap 1988. szeptember 19-i számában megjelent cikk tartalmi fordítása. MNL OL XIX-J-1-j (Korea) 14/g 81–80 (mikrofilmen megőrzött anyag pontosabb beazonosíthatóság nélkül).

53 Dr. Kornidesz Mihály phenjani nagykövet 1988. december 7-i jelentése. MNL OL XIX-J-1-j (Korea) [1988] 14/g 81–14.

unió, Csehszlovákia és Bulgária diplomatái együttérzésüket és aggodalmukat fejezték ki a magyar kolónia tagjainak, ugyanakkor ezek a megnyilatkozások összességében tovább fokozták az ott tartózkodó magyarok fenyegetettségérzetét. Érdemes hozzátenni, hogy még a KNDK-val teljes mértékben szolidáris Románia diplomatái sem használták ki a helyzetet a magyar kolónia megbélyegzésére, bár ebben két-ségkívül szerepet játszott az is, hogy a magyar misszió tagjai jó személyes viszonyban voltak a román nagykövetség munkatársaival.⁵⁴

Kim Pjong Il nagykövet hirtelen távozását követően a KNDK budapesti missziójának vezetését Bang Jong Gap ideiglenes ügyvivő vette át, akit az állítólagos dél-koreai televízió-műsor kapcsán fentebb már említettünk. Az új misszióvezető a magyar–koreai kapcsolatok személyes elkötelezettje volt, aki az 1950-es évek első felében vendégdiákként az ELTE Bölcsészettudományi Karán tanult, de hiába tett kísérletet a kétoldalú viszony javítására, a magyar–dél-koreai diplomáciai kapcsolatfelvétel következtében ez már lehetetlennek bizonyult.⁵⁵

A hidegháborús szövetségi rendszert végérvényesen felszámoló lépésre végül 1989. február 1-jén került sor, amikor a szöuli magyar állandó képviselet nagykövetségi szintre emelkedett, és az addig képviseletvezetői posztot betöltő Etre Sándor pedig nagykövetté lépett elő. Az ünnepélyes avatásra Horn Gyula külügyminisztériumi államtitkár a dél-koreai fővárosba utazott, az út azonban nem volt zökkenőmentes. Horn és kísérete ugyanis Hongkongban lekészte a csatlakozást, ráadásul úgy tűnt, hogy a delegációnak a váróteremben kell töltenie az éjszakát. Dél-Korea hongkongi konzulja azonban az éjjeli időpont ellenére engedélyt szerzett a főkormányzótól, hogy a vízummal nem rendelkező magyar küldöttség elhagyhassa a repülőtér területét. Sajnos az a futárzsák is elkeveredett, amelyben a nagykövetség felállításához szükséges réztábla volt. A londoni magyar nagykövetségre került táblát végül csak nagy nehezen sikerült a diplomáciai kapcsolatok felvételére Szöulba szállítani.⁵⁶

A KNDK külügyminisztériuma szélsőséges hangvételű nyilatkozatban ítélte el a fejleményeket, a kétoldalú kapcsolatokat ügyvivői szintre csökkentették, és felszólították Kornidesz nagykövetet, hogy hagyja el a KNDK területét. A politikai nyomás további fokozása érdekében közzétették a Hanmindzson (Dél-koreai Nemzeti Demokratikus Front) nevű, állítólagos dél-koreai forradalmi szervezet orosz nyelven (!) kiadott közleményét, amely konkrét fenyegetéseket fogalmazott meg Magyarországgal szemben. A közlemény a következőket tartalmazta:

54 Dr. Kornidesz Mihály phenjani nagykövet 1988. december 15-i jelentése. MNL OL XIX–J–1–j (Korea) [1988] 14/g 81–14.

55 Bang Jong Gapnak korábban még szépirodalmi fordításai is megjelentek Budapesten az Európa Könyvkiadó gondozásában (*Csunjan szerelme*, 1958; *Koreai költők*, 1958).

56 Horn, 1991. 199–204.

„Február 1-jén a magyar kormány, figyelmen kívül hagyva a magyar és a nemzetközi közvélemény határozott elítélését és tiltakozását, bejelentette, hogy nagyköveti szintű diplomáciai kapcsolatot létesít Ro The U katonai rezsimjével. A magyar hatóságoknak ez a lépése népünk izzó gyűlöletét és az egész világ igazságszerető közösségének tiltakozását váltotta ki. (...) A magyar hatóságok nemcsak eladták forradalmi meggyőződésüket, de nyíltan kijelentették azt is, hogy készek segídeni abban, hogy Ro The U katonai-diktatórikus rezsimje a többi szocialista országgal is államközi kapcsolatot létesíthessen, hogy ezzel rávegyék őket is a hitszegekre. A magyar hatóságok kapitulációt jelentő tettei azt mutatják, hogy ők az államhatalomra támaszkodva elárulják a forradalmi elveket, az osztályszolidaritást. A magyar hatóságok tettei Magyarország és a nemzetközi kommunista mozgalom történetének legszégyenteljesebb oldalai lesznek. Pirulniuk kellene saját lakosságuk és a világ előtt. Nálunk erkölcsi szabály: a baráthoz barátilag viszonyulni, az ellenséget büntetni. A magyar kormány, amely eddig a koreai nép barátja volt, a szocialista közösség tagjaként az amerikai imperializmus és gyarmati lakójainak útítársa lett, ellensége tehát népünknek és a szocializmusnak. Komolyan figyelmeztetjük azokat, akik elárulják elvtársaikat és átállnak az ellenséghez, drágán fognak megfizetni bűneikért. Népünk, előrehaladva az antiimperializmus és az önállóság magasra tartott zászlaja alatt, bevonja a magyar trikólórt, a vértől mocskos csillagos-sávós lobogót pedig lángra gyújtja.”⁵⁷

A fenti kijelentések elsősorban a szülői magyar nagykövetséget fenyegették, amelyet Torzsa István diplomata, későbbi szülői nagykövet visszaemlékezése szerint ettől kezdődően a dél-koreai terrorelhárítás egységei őriztek.⁵⁸ Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában őrzött dokumentumok tanúsága szerint a fenyegetés komolyságára való tekintettel a Belügyminisztérium állásfoglalást kért az illetékes szovjet társszerv budapesti képviselőjétől. Erre válaszul Vitalij Anatoljevics Ursumov ezredes közölte, hogy a KNDK az ilyen jellegű fenyegetéseket a politikai nyomás eszközeként veti be, ráadásul a dél-koreai elhárítás eredményessége, valamint a külföldiek biztonságát garantáló dél-koreai intézkedések miatt „kevés az esély” a fenyegetések valóra váltására. A szovjet illetékes továbbá közölte, hogy a KNDK azért sem fogja végrehajtani a kilátásba helyezett szélsőséges akciókat, mert azok nagyban ronthatnák kapcsolatait a szocialista országokkal.⁵⁹ Ezzel a magyar vezetés számára egyértelművé vált, hogy az észak-koreai rezsim retorikai kirohanásai nem jelentenek tényleges veszélyt, az átalakuló világban ezek a megnyilvánulások inkább csupán kétségbeesett arcmentésnek tekintendők.

57 A phenjani magyar követség 1989. február 7-i küldeménye. MNL OL XIX-J-1-k 1988–1989 72. doboz. A szöveget a szerző kérésére Osváth Gábor nyugalmazott főiskolai docens fordította orosz nyelvről magyarra.

58 A szerző interjúja Torzsa István diplomatával, volt nagykövettel Budapesten, 2008. november 6.

59 V. A. Ursumov 1989. március 23-i levele Bogye János rendőr altábornagy részére. ÁBTL R-IV/1989.

Epilógus

Háromnegyed évvel a hidegháborús szövetségi rendszert lebontó magyar külpolitikai nyitást követően, 1989. november 1-jén Lengyelország is felvette a diplomáciai kapcsolatokat a Koreai Köztársasággal. Bár a történetek hatására a KNDK visszahívta varsói nagykövetét, a fejleményeket már nem követték a phenjani rezsim részéről olyan szélsőséges kirohanások, mint Magyarország esetében.⁶⁰ A magyar külpolitikai nyitás betetőzésére már a rendszerváltozás legemlékezetesebb eseménye – a Magyar Köztársaság kikiáltása – után került sor. 1989. november 22-én Ro The U dél-koreai államfő ugyanis Budapestre látogatott, a magas rangú vendéget a Ferihegyi repülőtéren Szűrös Mátyás ideiglenes köztársasági elnök fogadta. Az államfő kíséretében Budapestre érkezett Csve Ho Dzung külügyminiszter, Han Szong Szo kereskedelmi és ipari miniszter, Ri Szang Hi tudományos és technológiaügyi miniszter, valamint a KOTRA csaknem harminc vezető üzletemberből álló delegációja is. Az államfő megérkezésének napján a budapesti Broadway moziban Koreai Filmhét vette kezdetét, amire először került sor Magyarországon. A fenti események óta már csaknem 35 év telt el, a magyar–dél-koreai kapcsolatok pedig politikai-gazdasági, valamint tudományos és kulturális téren is töretlenül fejlődnek.

A közép- és kelet-európai térségben lezajlott rendszerváltozásokat a KNDK történelemszemlélete napjainkban úgy ítéli meg, hogy a változások alapvető felelőse Mihail Gorbacsov szovjet pártfőtitkár volt, akit a „szocializmus árulójának” minősítenek. A már említett *Szegye Rjoksza* (Világtörténelem) című középiskolai tankönyv összefoglalója szerint a Szovjetunióban meginduló reformpolitika azt eredményezte, hogy az 1980-as évek végén valamennyi közép- és kelet-európai országban lecserélődött a vezetés, de az új generáció már a „szocializmus ellenségeiből” állt. Az észak-koreai tankönyv azonban úgy értékeli, hogy a kapitalizmus visszatérése csupán „átmeneti jelenségnek” tekintendő, mert nem lehet megakadályozni a „haladást a szocializmus felé, ami a történelem törvényszerűsége”.⁶¹

Végezetül engedjék meg egy személyes megjegyzés e sorok írójától: három évtizeddel a történelmi jelentőségű események után, mint Magyarország szülői nagykövete, megkerestem Pak Cshol On volt elnöki tanácsadót, aki a kapcsolatépítés során a dél-koreai fél főtárgyalója volt. Beszélgetéseink alatt derült ki, hogy Pak úr – annak ellenére, hogy a folyamat kulcsfigurája volt – a magyar állam részéről még nem részesült hivatalos elismerésben. Így felterjesztettem őt a Magyar Érdemrend Középkeresztje kitüntetésre, amit 2019 februárjában, éppen három évtizeddel a diplomáciai kapcsolatfelvétel után adhattam át neki a szülői nagykövetség szalonjában.⁶² Pak pedig annyira meghatódott a gesztustól, hogy nem sokkal később kezdeményez-

60 Diplomáciai viszony létesült Varsó és Szöul között. In: *Népszabadság*, 47. (1989) 260 sz. 2. (1989. november 2.)

61 Pak, 2012. 11–13.

62 Hungarian honor. In: *Korea Joongang Daily*, 2019. február 12.

te az első Koreai–Magyar Baráti Társaság létrehozását, amelynek alapító elnöke az 1989 novemberében Budapestre látogató Ro The U államfő fia, Ro Dzse Hon lett.⁶³

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadatlan források lelőhelye

ÁBTL

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (Budapest)

MNL OL

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Budapest)

2. Kiadott források és szakirodalom

Csoma

2012 Csoma Mózes: *Koreaiak Magyarországon az 1950-es években*. Bp., 2012.

Everlasting Fraternal Friendship

1984 *Everlasting Fraternal Friendship. The Great Leader Comrade Kim Il Sung's Official Goodwill Visits to the Soviet Union and Other European Socialist Countries*. Pyongyang, 1984.

Horn

1991 Horn Gyula: *Cölöpök*. Bp., 1991.

Kim, H.

1994 Kim, Hyun-hee: *Kémek iskolája*. Bp., 1994.

Kim, S.

2001 Kim, Stephen Jin-Woo: *Master of Manipulation. Syngman Rhee and the Seoul–Washington Alliance 1953–1960*. Seoul, 2001.

Kim–Rhee

1956 Kim, Yong-ho – Rhee, Yung-soon: *Hanggari Piga*. Seoul, 1956.

Lankov

2005 Lankov, Andrei: *Crisis in North Korea: The Failure of De-Stalinization, 1956*. Honolulu, 2005.

Osváth

2006 Osváth Gábor: *Koreai nyelv és irodalom*. Bp., 2006.

Pak

2012 Pak, Szong Il: *Szegye Rjoksza*. Phenjan, 2012.

Rákosi

1997 Rákosi Mátyás: *Visszaemlékezések 1940–1956*. I–II. köt. Bp., 1997.

Torzsa

2009 Torzsa István: A magyar–dél-koreai diplomáciai kapcsolatok normalizálása, az elmúlt húsz év eredményei. In: *Külügyi Szemle*, 8. (2009) 1. sz. 212–227.

63 Ro Jae-hun and Jang Si-ho receive Gold Cross of Merit on Hungary's National Day. In: *The Korea Herald*, 2021. augusztus 24.

MÓZES CSOMA

A FOREIGN POLICY OPENING IN THE LATE KÁDÁR ERA

THE ESTABLISHMENT OF DIPLOMATIC RELATIONS BETWEEN HUNGARY AND SOUTH KOREA

One of the most memorable foreign policy moves in the late Kádár era was the establishment of diplomatic relations between Hungary and South Korea in February 1989. In the period of Cold War, Hungarian foreign policy recognized as the only legitimate representative of the Korean people the Korean People's Democratic Republic, which ruled the northern part of the Korean Peninsula, and, in accordance with the other countries belonging to the Soviet block, maintained no diplomatic relations with its official enemy, the Republic of Korea. This Hungarian move meant without any doubt a breach of the Cold War alliance structure, and the Pyongyang regime accordingly reacted to it nervously. The present paper presents the process of the establishment of the official relations, based on archival sources and the recollections of the participants.

Hosszú menetelés, kihasznált kiskapuk

A magyar–izraeli diplomáciai kapcsolatok története
a kapcsolatok újrafelvételéig

Jelen írás megpróbálja felvázolni azt, hogy milyen körülmények között vette fel újra a diplomáciai kapcsolatot Magyarország Izraellel. A kezdetekhez visszanyúlva utal az előzményekre, arra, hogy a magyar államnak és Izraelnek milyen kapcsolatai voltak a történelem folyamán. Az elemzésnek figyelembe kellett vennie, hogy a zsidó állammal szomszédos országok – melyekkel Magyarország szintén kapcsolatokat ápolt – ellenségesen viszonyultak Izrael Államhoz, és ezt a tényt a magyar diplomáciának is minden lépésénél szem előtt kellett tartania.¹

A diplomáciai nyitás történetéhez szorosan hozzátartozik, hogy az 1948 óta létező zsidó állam és Magyarország közötti viszony miként alakult a kezdetektől a diplomáciai kapcsolat 1967-es megszakításáig, majd annak 1989-es újrafelvételéig. A vészidőszak után, amelyben a vidéki zsidóság háromnegyede és a budapesti zsidók negyven százaléka elpusztult, a magyarországi zsidóság identitása megváltozott. Az életben maradt nagyobb nyitottsággal fordultak a korábban marginális áramlatként jelen lévő cionizmus felé. Nem csak Magyarországon volt ez így: Európa megmaradt zsidósága egyre inkább azonosult a zsidó nemzeti mozgalommal. A DP-táborok (Displaced Persons Camp – hontalan menekültek tábora) valóságos otthonai voltak az immár reálisnak tűnő cionista elgondolásoknak.² A magyar–izraeli diplomáciai kapcsolatok a két ország viszonyát tükrözik, azonban a magyar–izraeli kapcsolatrendszer sem érthető meg a zsidóság belső történelmének ismerete nélkül. A friss állam polgárai ugyanis főként a holokauszt által érintett országokból érkeztek, és az izraeli diplomáciai kar egy részére is jellemző volt a különleges, személyes érintettségből fakadó kapcsolódás a régióhoz.

Izrael kezdetben elsősorban zsidó bevándorlást biztosító területként („rezervoárként”) tekintett Kelet-Közép-Európára, és kétoldalú egyezményekkel igyekezett biztosítani a zsidók „hazatérését”. A magyar állam megpróbálta a kivándorlást kölcsönösségi alapon kezelni a Magyarországra irányuló visszavándorlással. Az 1949-es,

* A szerző a Nemzeti Közszolgálati Egyetem Molnár Tamás Kutatóintézetének tudományos főmunkatársa (1083 Budapest, Ludovika tér 2. Novak.Attila@uni-nke.hu).

1 A szöveg *A magyar–izraeli diplomáciai kapcsolatok felvétele az 1980-as években* címmel elhangzott előadás kibővített, írásos változata (*Kádár-korszak, kádárizmus, korlátozott mozgástér: magyar modell?* Országos Jelenkortörténeti Konferencia. Miskolc, 2022. szeptember 1–3.). A tanulmány a szerző korábbi, a témával foglalkozó írásaiból is merített: Novák, 2018; Novák, 2023a.

2 Számos könyv és tanulmány szól erről. Lásd például: Patt–Berkowitz, 2010; Frojimovics, 2015.

úgynevezett 3100-as egyezmény hatálya alá tartozó magyar állampolgárokat csak abban az esetben engedte ki Izraelbe, ha Izrael is engedett visszavándorolni meghatározott számú – főleg kommunista szimpatizáns és a nehéz életkörülmények miatt Magyarországra visszatérni akaró – magyar származású izraeli állampolgárt.³ A következőkben a magyar–izraeli kapcsolatok szakaszait vesszük sorra 1948-tól 1989-ig, amikor is az 1967-es szakítást követően a két állam ismét felvette egymással a diplomáciai kapcsolatokat.

A kezdetek, 1948–1949

1948. május 21-én a magyar Minisztertanács elvi hozzájárulását adta az Izraellel történő kapcsolatfelvételhez. Az izraeli követség 1948 novemberében kezdte meg működését Magyarországon. A követ egy korábbi cionista tisztviselő, az erdélyi Shmuel Bentzur (Péterfi Endre) volt, aki már 1947 óta Magyarországon tartózkodott mint az Ihud Mapai baloldali cionista párt Izraelből delegált kiküldötte.⁴ Az izraeli követség személyi állománya részben korábbi cionista *sliachokból* (kiküldöttekből) tevődött össze, részben olyan diplomatákból, akiknek kapcsolataik voltak a korábbi cionista pártokkal, mozgalmakkal. A korábbi mozgalmi élet következtében a magyar zsidóság számára – a kor viszonyaihoz képest – integrált módon működött a külképviselet: a magyar zsidók azt érezték, hogy a követség értük van, és az ő érdekeiket is képviseli. Ez világosan megmutatkozott abban, ahogyan a kommunista hatalomátvétel után rossz helyzetbe kerülő, például kitelepítésre szánt zsidók tömegesen fordultak segítségért a Gorkij fasori követséghez. Nem a követség múlt, hogy keveset tudtak segíteni.⁵

Izrael diplomáciai aktivitásának fő célja a bevándorlók megszervezése volt. A nagykövet – az 1917-ben Bécsben, Georg Überall néven született Ehad Avriel (1917–1980) Csehszlovákiában és Magyarországon képviselte Izraelt, de nem Budapesten tartózkodott állandóan, hanem Prágában – szinte az első pillanattól kezdve tárgyalásokba bocsátkozott a kivándorlásról.⁶ A rezidens diplomata, Mos(h)e Carmilly Weinberger (Weinberger Mózes, 1908–2010), aki korábban rabbi volt Kolozsváron, alkonzulként és kulturális attaséként szintén „alija tisztviselőként” tevékenykedett.⁷

1949. október 20-án – hosszas és többfordulós tárgyalások után – 3100 ember kivándorlásáról született megállapodás.⁸ Az egyezmény szerint ebből ezer fő

3 Lásd: Dombi, 2020.

4 Bentzur Kolozsváron született 1906. július 15-én, 1934-ben vándorolt ki Palesztinába és 1973. április 29-én halt meg. <http://mfa.gov.il/memorial/Pages/PerpetuatedPages/Bentzur-Shmuel.aspx>.

5 MNL OL XIX–J–1–k Izrael 1945–1964. TÚK iratok.

6 Smuel Bentzur különböző beosztásokban 1952-ig Magyarországon maradt, ezt követően 1952-től az izraeli Külügyminisztérium Kelet-európai Osztályának helyettes vezetője, majd 1953-tól 1955-ig vezetője lett. <http://mfa.gov.il/memorial/Perpetuated/Pages/Ehad-Avriel.aspx>.

7 Garai, 1979. 188–197.

8 A Magyar Népköztársaság és Izrael Állam kivándorlási egyezménye 1949. október 20. MNL OL XIX–j–1–k 11401/1949. Garai november 30-ra datálja az egyezményt. Garai, 1979. 173–180.

családegyesítés keretében mehetett ki, kétezer fő 65 év feletti kivándorló volt, 40 fő a vezető cionistákból és 60 fő azok családtagjaiból kerülhetett ki. A cionista vezetőket és családtagjaikat a különböző politikai pártok megállapodásának megfelelően választhatták ki. A kivándorlók – elvben – 5000 forintot vihettek magukkal. 1952 augusztusáig a 3100 főből 2800-an már eljutottak Izraelbe, és sikeresek voltak a vagontranszferrel kapcsolatos megállapodások is.⁹

Az 1949 januárjában elfogadott kereskedelmi egyezmény lehetővé tette Izrael számára, hogy a Magyarországról importált termékekért magyar fizetőeszközben fizessen, ami azt is jelentette, hogy Izrael használni tudta a kivándorlók eladott értékeiért kapott pénzt, amit később az illető megkapott.¹⁰ Magyarország beleegyezett abba, hogy izraeli exportja értékének 27,5 százalékáért izraeli termékeket vásárol. Az egyezmény jelentős áruforgalmat tett lehetővé, ám a különféle problémák miatt az ebben rejlő lehetőségeket nem sikerült teljesen mértékben kihasználni.¹¹

A kapcsolatoknak volt egy másik érdekes dimenziója is. A kezdetben Magyarországi Autonóm Ortodox Izraelita Hitközségként működő budapesti ortodox hitközség (mely 1950 után a Budapesti Izraelita Hitközség Ortodox Tagozataként funkcionált) kóser húskonzervek formájában úgynevezett szeretetsomagokat küldött Izraelbe.¹² Az adományokkal az egyébként szintén nehéz helyzetben lévő magyar állam polgárai segítettek enyhíteni Izrael élelmezési problémáin. Halpert József, a budapesti ortodox hitközség főtitkára úgy vélte, hogy az akciót a tel-avivi főrabbinátus szervezte, a budapesti hitközség szerint viszont a palesztinai főrabbinátus volt a kezdeményező még 1948-ban.¹³ 1957 után több szeretetsomagot már nem küldtek, viszont a kóserhús-export tovább folytatódott Izraelbe (az izraeli exportra készített kóser hús magyarországi rituális előfeltételeit az izraeli főrabbinátus ugyanis elismerte).¹⁴ Ezeknek a szállítmányoknak az ügye téma volt a diplomataik találkozóin, és az izraeli nagykövetség is rendszeresen foglalkozott vele.¹⁵

A diplomáciai kapcsolatokról összességében annyit lehet elmondani, hogy – noha magas szintűek voltak – nem voltak teljesek, mivel a magyar fél nem volt hajlandó nagykövetet küldeni Tel-Avivba. Az izraeli fél kérése ellenére 1967-ig ügyvivő képviselte a magyar államot Izraelben. Ez azért is disszonáns volt, mert például

9 Garai, 1979. 173–180.

10 Magyar limit nem volt, viszont az izraeliek családonként 15–20 ezer forint értékű tulajdon kivételét engedélyezték.

11 Govrin, 2009. 4.

12 Novák, 2023b.

13 Halpert József, a budapesti ortodox hitközség főtitkára levele Schachter Salamonnak (Tel-Aviv). Budapest, 1948. április 19. MAOIH Levéltára. 279/1948.; A budapesti ortodox hitközség levele a (néven nem nevezett) miniszterhez. Budapest, 1948. március 24. MAOIH Levéltára.

14 1962 májusában az izraeli főrabbinátus kóser osztálya (S. Efromi rabbi) Sebestyén Antalhoz, a BIHOT főtitkárához írott levelében (5722 Ijjár 18, 1962. május 22. Pesach Seni) megerősítette Mose (Majse) Weisz autoritását a vágásokkal kapcsolatosan. MAOIH Levéltára.

15 Felmerült például azon a beszélgetésen is, amikor (1962. november 3-án) a Külügyminisztérium protokoll-osztályának helyettes vezetője, Skonda Ödön fogadta Meir Shachart, Izrael ideiglenes ügyvivőjét. ÁBTL O–12/233. Shachar Meir.

a Szovjetunió is nagyköveti szinten képviseltette magát Izraelben, amire a teljes diplomáciai kapcsolatot óhajtó izraeliek gyakran hivatkoztak.

Elhidegülő kapcsolatok, 1949–1956

A már korábban is megfigyelhető cionistaellenes vegzálások a Magyar Cionista Szövetség 1949. márciusi feloszlata és egyes kivándorló csoportok elfogása után újabb és minden eddiginél radikálisabb korszakukba léptek. Izrael Állam nemcsak hogy nem lépett „forradalmi” útra, hanem az 1949. január végén megtartott választásokon a szociáldemokrata irányultságú Mapai párt lett a kormány vezető ereje. Ráadásul a jobboldali és vallásos erők is komoly súlyt szereztek maguknak: David Ben-Gurion a progresszívekkel és a vallásosokkal együtt alakított kormányt. Új korszak kezdődött: Kelet-Európában bizalmatlanul szemlélték Izraelt, a titkosszolgálatok pedig megfigyelés alatt tartották az izraeli követségeket. Folyamatos vita volt a magyar és az izraeli kormány között a kivándorlók számát illetően, és a magyar hatóságok minden egyes csoport távozásának engedélyezését az Izraelből Magyarországra visszavándorolni akaró magyar minél zavartalanabb „kiengedéséhez” kötötték.¹⁶

A cionista mozgalom feloszlata (1949. március) után az izraeli diplomáciai testület arra az álláspontra helyezkedett, hogy tevékenysége nem veszélyeztetheti a helyi zsidó közösséget, így a helyi hivatalos zsidósággal való kapcsolatait is minimálisra korlátozta. Az izraeli diplomaták attól is tartózkodtak, hogy nyilvános rendezvényeken zsidó személyiségekkel együtt vegyenek részt. Nem kezdeményeztek kapcsolatokat, de a megkeresésekre reagáltak. A későbbi visszaemlékezések szerint naponta 50-60 zsidó kereste meg a követséget, és általában is 200-300 ember értesült a követség tevékenységéről. A diplomaták otthonaiban tartott rendezvényekre (*hanuka*, *purim* stb.) meghívták a zsidó közösség tagjait, és a függetlenség napi (*Yom Haatzmauth/Jom Háácmaut*) fogadásokra is sokan elmentek. 1948 és 1950 között a követség 27 hivatalos tájékoztató füzetet is készített, amelyeket másolatokban terjesztett. 1950-ben az izraeli követség dr. Gellért Endre korábbi cionista vezetőt alkalmazta információs tisztviselőként, és attól kezdve közreműködésével havi, majd heti rendszerességgel adták ki ezeket a brosrákat eleinte ezer, majd ötezer példányban.¹⁷

Az Ehud Avrielt váltó Shmuel Elyashiv (Samuel Friedman, 1899–1955) 1950. július 13-án adta át megbízólevelét Budapesten, és szintén Prágából irányította az ügyeket.¹⁸ Bentzur „helyi” misszióvezetőként, első titkárként és konzulként maradt Budapesten, és 1951 elejétől, amikor Elyashivot moszkvai nagykövetté nevezték ki, ő vezette a budapesti követséget. Az új nagykövet, a Németországban

¹⁶ Garai, 1979. 191.

¹⁷ Uo.

¹⁸ Elyashiv 1899. október 11-én született Pinszkben, Oroszországban, 1934-ben vándorolt ki Palesztinába. 1955. június 20-án halt meg. <http://mfa.gov.il/memorial/Perpetuated/Pages/Samuel-Eliashiv.aspx>.

született Avner Gershon (Hirsch, 1919–1991) 1952-ben érkezett Budapestre.¹⁹ Gershon nagyon aktív volt, de nem maradt sokáig Magyarországon, 1953-ban már Londonban folytatta diplomáciai pályáját.

1951-ben az izraeli követség meglehetősen bátran interveniált (valójában egyedül) azon kitelepítettek érdekében, akik rákerültek az 1949-es megállapodás kivándorlási listájára.²⁰ Ez tulajdonképpen legitim akció volt a potenciális állampolgárok érdekében. George Garai szerint újabb szintet jelentett az, hogy az izraeli követ a magyar hatóságokkal folytatott tárgyalásai során a védelemért folyamodó budapesti zsidókra hivatkozva az *alija* potenciális tömegét tudta „felmutatni”. A kitelepítések első hulláma után az izraeli követség naponta több száz belépési engedélyt adott ki, és Bentzur hetente kétszer tájékoztatta a magyar Külügyminisztériumot azzal a céllal, hogy a magyar hatóságok belássák: a zsidók nem annyira boldogok Magyarországon. Ezt a megállapítást egy 1951. július 16-i jelentés is alátámasztja, amely leírja, hogy a követség olyan igazolványok kiosztását kezdte meg, melyek azt igazolják, hogy a követségen jelentkezőt kivándorlásra előjegyezték. Kérdőíveket töltettek ki az emberekkel, hogy kérik a kivándorlásukat. Egy állambiztonsági ügynök július 2-án jelentette, hogy Péterfi Endre (Shmuel Bentzur) követ dr. Kalmár György budapesti ügyvéddel közölte: „A követségnél naponta megforduló több száz főnyi tömeggel a követségnek az a célja, hogy ezzel demonstráljon a kormány felé, bizonyítva azt, hogy a magyarországi zsidók a Magyarországról való kivándorlás mellett foglalnak állást.”²¹

1952–1953 fordulóján a Slánský-per, az abban született súlyos és halálos ítéletek, valamint izraeli diplomaták kiutasítása (például Magyarországról is), továbbá a tervezett moszkvai orvosper fagypontra helyezték a térség és benne Magyarország kapcsolatait a zsidó állammal. Az 1952 novemberében Prágában letartóztatott Rudolf Slánský ügyében szintén őrizetbe vették a Magyarországon is „tevékenykedő” Mordechai Oren (1905–1985) izraeli újságírót és szakszervezeti vezetőt. Alig két hónappal azután, hogy 1952 decemberében Arie Kubovy prágai izraeli nagykövetet kiutasították Csehszlovákiából, a magyar hatóságok 1953 februárjában Yosef Walter budapesti izraeli kulturális attasét „*persona non gratának*” nyilvánították és kiutasították az országból. Az anticionista hullám nem kímélte Romániát és a Német Demokratikus Köztársaságot sem.²²

Oren letartóztatása kapcsán az a tény, hogy egy, a népi demokráciával nem ellenséges ország állampolgárát, aki ráadásul újságíró volt az *Al-Hamishmar* című lapnál, csak úgy őrizetbe veszik és felhasználják egy politikai perben, nagy megrázódatást okozott az izraeli baloldalon és különösen a Mapam pártban. Moshe Sneh (Mose Szné) követői, akik a párt baloldali szárnyát alkották, nem voltak hajlandók elítélni a Slánský-per, aminek következtében el kellett hagyniuk a pártot, és az Izraeli Kommunista Párthoz csatlakoztak. Ugyanakkor mivel a Mapam nem volt

19 Gershon 1933-ban vándorolt ki Palesztinába. 1991. január 22-én hunyt el. <http://mfa.gov.il/memorial/Perpetuated/Pages/Avner-Gershon.aspx>.

20 Kovács, 2003. 5–39.

21 Jelentés. Budapest, 1951. július 16. Tárgy: Cionista vonal. ÁBTL 3.1.5. O–17169.

22 Lásd: Lacqueur, 1956; Herf, 1994; Timm, 2006.

eléggé kritikus a Szovjetunióval szemben, egy másik csoport 1954 augusztusában Ahdut Haavoda néven pártot alapított. A folyamat végén ez a kis párt összeolvadt a Mapai párttal, hogy közösen létrehozzák az Izraeli Munkapártot.

A szovjetellenes hangulattal is összefüggött, hogy 1953. február 9-én az izraeli Ramat Ganban támadás érte a szovjet nagykövetséget. A moszkvai letartóztatások hírére (az akkori sztálini tisztogatások főleg zsidó származású orvosokat érintettek) valaki bombát dobott a szovjet külképviselet kertjébe. Bár senki sem halt meg, a szovjet felháborodás óriási volt. Hiába határolódott el a történetektől már másnap a Kneszetben az izraeli kormány nevében David Ben-Gurion miniszterelnök, a Szovjetunió megszakította a diplomáciai kapcsolatot Izraellel. A szovjet-izraeli viszony csak 1954 júniusában állt helyre.²³

A magyar forradalomtól a kapcsolatok megszakításáig, 1956–1967

Zvi (Cvi) Erez izraeli történész dokumentumközléséből tudjuk, hogy 1956-ban a Magyarországon dolgozó izraeli diplomaták, Katriel Katz követ és Yitzhak Efrat első beosztott pontosan tájékoztatták a jeruzsálemi külügyminisztériumot a budapesti eseményekről. Bécsben az a Shmuel Bentzur volt a követ, aki 1948-ban átnyújtotta Molnár Erik külügyminiszternek Izrael Függetlenségi Nyilatkozatát és az Ideiglenes Nemzeti Kormány kísérőlevelét, amelyben azt kérte, hogy a Magyar Köztársaság ismerje el az új államot. Hazatérte után az izraeli külügyminisztériumban ő számított az első számú magyarszakértőnek. 1956-ban Efrat elküldte neki a Rajk László rehabilitációjáról szóló jelentését. Az izraeli külügyminisztérium főkoordinátora október 22-én körtáviratot intézett valamennyi kelet-európai izraeli követségnek, melyben a jövő nagy reményének nevezte azt, hogy a körvonalazódó új magyar vezetésben nem lesznek zsidók: ez jellemezte az izraeli követség (amúgy ebben az időszakban érhető) etnocentrikus attitűdjét, melynek alapján nem volt különbség a kor magas rangú kommunista pártapparatsikja és egy párttagsággal nem rendelkező magyar állampolgár között, ha az éppen zsidó származású volt.²⁴

Izrael megítéléséről és a magyarországi viszonyokról sokat elmond, hogy – izraeli jelentések szerint – amikor az 1956-os felkelők elfoglalták az ÁVH egyik (pontosan meg nem nevezett) épületét, az egyik faliszekrényben megtalálták a budapesti izraeli követség valamennyi ajtókulcsának másolatát. A felkelés kitörése után kis idővel az izraeli külügyminisztérium kelet-európai csoportfőnöke felkérte Shmuel Bentzurt, hogy utazzon Magyarországra. A Közel-Kelet közben már forrongott. Október 25-én Izrael országos mozgósítást rendelt el, háborúra készült. Bentzur október végén eljutott Budapestre, és október 31-én kivándorlással kapcsolatos jegyzéket adott át a Külügyminisztériumban. November 3-án Szarka Károly külügyminiszter-helyettes írásos nyilatkozatot tett a kivándorlás engedélyezéséről, amit a zsidó kivándorlást kiemelten kezelő izraeli diplomácia óriási sikerként könyvelt el.

²³ Ro'i, 1978; Govrin, 2011.

²⁴ Erez, 1992. 794–799.

Ami a későbbi események vonatkozásában érdekes, hogy az egyébként a zsidóság szempontjait elsődlegesnek tekintő izraeli diplomaták – a washingtoni izraeli követség jelentésére is alapozva – pontosan felmérték, hogy a forradalom alatti antiszemita cselekmények (melyek kétségkívül voltak) kihangsúlyozása az új hatalom érdekeit szolgálja, és nem felel meg a valóságnak.²⁵

Rafi Vago kolozsvári születésű történész, a tel-avivi egyetem szenior tanára egy 2016-os, *A holokauszt utáni és a forradalom utáni izraeli bevándorlási hullámok összehasonlító felmérése* című előadásában részletesen kitért az 1956-os forradalomra, és megállapította, hogy a közvélekedéssel szemben a kivándorlásnak két hulláma volt: kezdetben mindenki engedélyek nélkül, illegálisan távozott, később viszont az újonnan felálló Kádár-kormány engedélyezte a kivándorlást. A kiengedett magyar zsidók 200-300 fős konvojokban Jugoszlávián keresztül mentek ki a legnagyobb titokban, és 60 kilót vihettek magukkal személyenként.²⁶

Golda Meir, Izrael új külügyminisztere 1956 novemberében New Yorkból azért sürgönyözött, hogy a Budapestre delegált izraeli nagykövet, Meir Tuval (1905–1982) – aki, bár augusztusban nevezték ki, csak november 20. után érkezett meg Budapestre –, még ne adja át a megbízólevelét a Kádár-kormánynak, mivel-hogy így is kritizálták Izraelt, hogy szóba áll az új magyar rezsimmel, mely szovjet szuronyok segítségével került hatalomra.²⁷

A Kádár-rendszer megszilárdulását követő kisebb-nagyobb csatározások után a két ország kapcsolata valamennyire rendeződött (a vitás ügyek között budapesti izraeli diplomaták ügynevezett „csempészési ügye”, izraeli diplomaták kiutasítása, egy magyar színész izraeli letartóztatása, valamint a kivándorlásért cserébe Magyarországnak fizetett izraeli pénz szerepelt). Az 1960-as évek elején békésen alakultak a diplomáciai kapcsolatok. Az izraeli fél által Budapestre küldött diplomaták között a baloldali kibuctagtól az újságíróig sokféle ember volt. A magyar külügyi apparátus arab országokkal foglalkozó részlege nem nagyon szorgalmazta a kapcsolatok szorosabbra fűzését, ugyanakkor voltak olyanok (főleg a gazdasági élet szereplői közül), akik ezt mégis szerették volna.²⁸

A két ország közötti kapcsolatok érdekes fázisát jelentették az Eichmann-pert érintő magyar és kelet-közép-európai állásfoglalások. Magyarország Kádár János helyzetértékelésére alapozva elutasította, hogy az ügyet „zsidó témaként” kezeljék. A magyar vezetés a szovjet iránymutatást követve kezdetben azt képviselte, hogy Eichmann ki kell adni annak az országnak, ahol bűneit annak idején elkövette. A kádári instrukciók alapján átdolgozott és MSZMP politikai bizottsági határozattá emelkedett, szovjet elképzelést tükröző „akciótervet” 1960 októberében mégis hatályon kívül helyezték. A „baráti országokkal – a Szovjetunióval, Csehszlovákiával és Lengyelországgal – való konzultáció” nyomán Eichmann kiadatása lekerült a napirendről, „mivel egy ilyen kérés elutasítása csorbítaná a szocialista országok

25 Uo.

26 Rafi Vago előadása. Lásd: Lukácsi Katalin: *Konferencia az 1956-os forradalomról Izraelben*. <https://www.korosiprogram.hu/hirek/konferencia-az-1956-os-forradalomrol-izraelben>. Lásd még: Lénárt, 2022.

27 Rafi Vago előadása.

28 Erre utal Oblath György 1967. áprilisi izraeli látogatása. Novák, 2020.

tekintélyét”. A négy „baráti állam” abban is egyetértésre jutott, hogy a tel-avivi diplomáciai kérés ellenére nem engedik be országukba az izraeli különleges nyomozó szerv képviselőit „anyaggyűjtés és kihallgatások foganatosítása” céljából. Ezt a munkát Magyarország vállalta magára. A „változtalan politikai célkitűzések” (vagyis „antifasiszta bázisról támadni a nyugatnémet neofasizmust és a cionizmust”) érdekében módosított stratégia szerint a jeruzsálemi perhez, amelynek megrendezésében már nem kételkedtek, csak olyan dokumentáció volt kiszolgáltatható, melyet előzőleg az arra illetékes szervek politikailag, ideológiailag és belügyi szempontból többszörösen ellenőriztek. Az ekképpen előkészített és „bizonyító erejű” anyag Izrael részéről való „agyonhallgatását” pedig úgy lehetett megakadályozni, hogy azokat az átadással egy időben publikálták is. 1961 végén egy korábban nem létező kiadó, a „Pannonia” adta ki angolul és németül az *Eichmann Magyarországon* című forráskiadványt.²⁹ Ezt a magyar nyelven soha közzé nem tett dokumentumegyüttest a második világháború utáni három esztendő legismertebb holokauszt-szakértője, az 1948 után elhallgattatott Lévai Jenő (1892–1983) történész-újságíró rendezte sajtó alá. A hirtelenjében előrangotott Lévai volt az egyetlen, akit a hatóságok „kellő módon előkészítettnek” gondoltak, s engedélyezték tanúként való megjelenését az 1961. április 11-én kezdődött, több mint négy hónapon át tartó és Eichmann kivégzésével végződő jeruzsálemi perben.³⁰

A magyar–izraeli kapcsolatok intenzívebbé válása ellen hatott, hogy Ludwig Erhard német szövetségi kancellár és Levi Eshkol (Lévi Eskól) izraeli miniszterelnök 1965 májusában megállapodott a teljes körű diplomáciai kapcsolatok felvételéről. A megállapodás – amelyet a Kneszet 1965 márciusában fogadott el – az 1952-es kárpótlási egyezmény óta a legnagyobb esemény volt az NSZK és Izrael közötti kapcsolatokban. A kapcsolatfelvételt Izraelben nagy belpolitikai vita övezte, és a német vezetők is hezitáltak, mert nem akarták, hogy a Német Szövetségi Köztársaság viszonya megromoljon az arab világgal. Ami a kapcsolatok felvételét gyorsította, az volt, hogy 1965 februárjában, miután kiderült, hogy a nyugatnémetek fegyvereket adtak el Izraelnek, Walter Ulbricht, a keletnémet állampárt vezetője látogatást tett Kairóban. Az egyiptomi látogatást megelőzték a Moszad 1962-ben Németországban és Svájcban végrehajtott akciói az egyiptomi rakétaprogram német résztvevői ellen. Az akciókat követően Ben-Gurion nyomására 1963-ban lemondott a Moszad vezetője, Isser Harel (1912–2003). A Német Szövetségi Köztársaság és Izrael kapcsolatainak alakulását az alapozta meg, hogy német részről teljes felelősséget akartak vállalni a múltban a zsidóság ellen elkövetett tettekért, és a NSZK ezzel együtt kívánt az új Európa része lenni.³¹

A nyugatnémet–izraeli kapcsolatok javulására több kelet-európai ország idegesen reagált. A magyar állambiztonsági szervek például a zsidóságot állandóan NSZK-ellenes nyilatkozatokra akarták készíteni (sokszor sikerrel). Ezenfelül arra, hogy tiltakozzanak az izraeli külképviseleten a kapcsolatok pozitív alakulása miatt,

29 *Eichmann in Hungary*, 1961; *Eichmann in Ungarn*, 1961.

30 Lásd: Zombory, 2019.

31 A német–izraeli kapcsolatokra: Stauber, 2022.

morálisan is helyezzenek nyomást az izraeliekre, ezzel tovább csökkentsék a képviselőket amúgy is korlátozott befolyását a magyar zsidóságra. Oly módon akartak morális bélyeget rásútni a Szovjetunió ideológiai és politikai ellenfelének tartott NSZK-ra, hogy a propagandában a náci Németország utódjának nevezték, ahol volt nácik ismét magas posztot tölthetnek be.³²

Eközben voltak gazdasági kapcsolatok Magyarország és Izrael között. Oblath György (1917–2012), a magyar külkereskedelem későbbi meghatározó alakja, aki az 1960-as évek közepén a Hungarotex Külkereskedelmi Vállalat igazgatója volt, 1967 áprilisában közel-keleti útja során Izraelben járt és találkozott David Golan külkereskedelmi államtitkárral. Golan elmondta neki, hogy Izrael hasonló megállapodást akar kötni Magyarországgal, Bulgáriával és Jugoszláviával, mint amilyen kereskedelmi egyezményt Romániával kötött.³³ Ezekben az évtizedekben a Nyugat számára Románia sok szempontból Kelet-Európa „bezzeg-országa” volt. A Ceaușescu-féle Románia különutas külpolitikája az izraelieknek is imponált, és megfelelt a zsidó állam külpolitikai érdekeinek. Az izraeli fél azonban hiába ostromolta a magyar szerveket a kapcsolatok szorosabbá tétele érdekében. Ennek egyik jele az volt, hogy az izraeli javaslat ellenére a Malév nem indított közvetlen légi járatot a két ország között. Sőt a magyar fél a politikai ellentétek következtében a kapcsolatok szűkítésében volt érdekelt. Ezt mutatja, hogy amikor a budapesti izraeli diplomaták egy-egy konkrét ügyben a magyar külügyminisztériumhoz fordultak, a magyar partner a kéréseket különféle minisztériumokba delegálta, ahol aztán még az izraeli tárgyalási szándékot is „sikerrel” neutralizálták.

Az 1967-es hatnapos háború következtében – a különutas Románia kivételével – az összes kelet-európai szocialista ország megszakította kapcsolatait a zsidó állammal. David Giladi, az akkori budapesti ügyvivő így emlékezett vissza az eseményekre: „Felhívtak a Külügyminisztériumba Beck István osztályvezetőhöz, aki szóbeli jegyzéket adott át az izraeli kormány részére, melynek a lényege az volt, hogy ha az izraeli kormány nem szünteti meg a Szíria elleni hadjáratot, akkor az a veszély áll fenn, hogy Magyarország megszünteti a diplomáciai kapcsolatait Izraellel. Másnapra kérték a választ. Egy héttel a hadjárat elindulása után Beck István újra felhívott, hogy sajnálattal közli: a magyar kormány elhatározta, hogy megszünteti a diplomáciai kapcsolatait Izraellel.”³⁴

1967 után nem voltak közvetlen diplomáciai és gazdasági kapcsolatok a két ország között. Az Izraelbe utazni vágyó magyar állampolgárok harmadik országban, többnyire Ausztrián vagy Cipruson keresztül jutottak el a zsidó államba.

32 Lásd például: Kovács, 2019.

33 Novák, 2020.

34 Lukács–Fülöp, 2000.

A közeledés évei, 1982–1989

Az első lépések, 1982–1985

Az 1980-as évek elején a magyar zsidóság kezdett kivergődni a magyar állam által rárakott béklyóból. A Magyarországi Zsidó Hitközségek Szövetsége (MAZSIHISZ) képviselői részt vettek a Zsidó Világkongresszus (ZSVK) európai tagozatának ülésén, 1981-től a MAZSIHISZ tagja lett a ZSVK kormányzó testületének is. Az európai tagozat vezetősége 1982 novemberében látogatást tett Budapesten. Az amerikai tagozathoz való kapcsolódások is aktívak maradtak. Arthur Schneier főrabbi, a Zsidó Világkongresszus amerikai tagozatának elnöke már 1982 nyarán – magyarországi látogatásán – közvetítette Yosef Burg izraeli vallásügyi és belügyminiszter óhaját, hogy Budapestre szeretne látogatni.³⁵

1981 májusában a Magyar Zsidók Világszövetsége bécsi tagozatának meghívására az *Új Kelet* című, magyar nyelvű izraeli lap munkatársai több száz fős közönség előtt tartottak előadást az izraeli kül- és belpolitikáról, valamint „azokról a nemzetközi síkon folyó kezdeményezésekről, amelyeknek célja megörökíteni a Beth Hatefutsothban [Bét Hátfucot, Diaszpóra Múzeum, Tel-Aviv] a magyar nyelvterületről elszármazott zsidók szellemi hagyatékát”. A rendezvényen a bécsi főrabbi, Akiva Eisenberg (1908–1983) és Izrael bécsi nagykövete, Yissakhar Ben-Yaakov (1922–) is jelen volt. Az *Új Keletet* Yeshurun Eliyahu (Szabó Ödön, 1914–2003) és a lap akkori főszerkesztője, Rappaport Ottó (1921–1993) (egykori) erdélyi színházi ember képviselte, a bécsi zsidók nevében pedig Moskovics Simon (1905–1993), a Winter Bankház elnöke szólalt fel. Vezéregyéniségként tűnt fel Zeev Bentsur, a Magyar Zsidók Világszövetsége bécsi tagozatának főtitkára.³⁶

Időközben olyan lépések történtek, melyek fokozatosan megteremtették a „kapcsolati hangulatot”. A Bank of Israel és a Magyar Nemzeti Bank 1983. július 1-jén egyezményt írt alá arról, hogy a kétoldalú kereskedelem fejlesztése érdekében kölcsönösen hiteleket biztosítanak egymásnak, és megkezdik az előkészületeket a kétoldalú gazdasági kapcsolatok intézményi kereteinek kiépítésére. Az izraeli külügyminisztérium szintén megtette az első kis lépéseket a kapcsolatok javítása érdekében. Ösztöndíjprogramot indított, aminek keretében magyar írók és újságírók tölthettek hosszabb-rövidebb időt Izraelben. A program eredményeként látott napvilágot Rapcsányi László (1926–2021) újságíró *Jeruzsálem* című könyve, amely a kortárs Izraelről is objektív képet nyújtott.³⁷ Ám ez a szemlélet nem volt általános, még 1984-ben is jelent meg olyan mű, amely Izrael legnagyobb problémájának a kapitalizmust tartotta.³⁸

35 Feljegyzés. Külföldi vezető személyiség magyarországi tárgyalásairól. MNL OL ÁEH [Állami Egyházügyi Hivatal] anyagok. XIX-A-21-a-11-2/1982.

36 A magyar zsidó világszövetség ünnepi estje. A mi nemzedékünk kötelessége megörökíteni a múlt szellemi hagyatékát a jövő generációk számára. In: *Új Kelet*, 1981. május 29. 5.

37 Rapcsányi, 1984.

38 D. Kardos, 1984. A szerző egyébként Rákosi Mátyás unokahúga volt.

1983-ban Gosztanyi János (1925–1985), a Magyarok Világszövetsége főtíkára meghívására Magyarországra látogatott Moshe Sanbar (1926–2012), az izraeli Nemzeti Bank korábbi vezetője, a Bank Leumi későbbi elnöke. Sanbar a Külkereskedelmi Minisztérium egyik vezetőjének átadta a Bank of Israel üzenetét, hogy szélesíteni kívánják a kétoldalú kereskedelmi kapcsolatokat. Nem sokkal később három izraeli író, Ben Zion Tomer (1928–1998), az izraeli írószövetség elnöke, Asher Reich (1937–) és Itamar Yazo-Kest (1934–2021) utazott Magyarországra, hogy egy magyar nyelvű modern izraeli költészeti antológia kiadásáról tárgyaljon az Európa Kiadóval. A kötet hosszú vajúdság után végül 1992-ben jelent meg *Dávid tornya* címmel.³⁹ Az írók utazását az izraeli külügyminisztérium és a Cionista Világszervezet (WZO) finanszírozta. Itamar Yazo-Kest szarvasi születésű író és műfordító saját kiadót is létrehozott. Ez volt az EKED, amely több kétnyelvű, magyar–héber irodalmi kötetet kiadott, többek között saját fordításait is.⁴⁰

A magyar zsidó közösség vezetői 1984-ben látogattak el első alkalommal Izraelbe, hogy részt vegyenek a magyar származású zsidók Jeruzsálemben megrendezett nemzetközi konferenciáján. Hivatalos magyar delegáció utazott Tel-Avivba, a Beth Hatefutsoth magyar zsidóságról szóló kiállításának megnyitójára.⁴¹ Nem lehet tudni pontosan, hogy kinek és mikor jutott eszébe a kiállítás megrendezése, de az *Új Keletben* már 1981 tavaszán kezdtek megjelenni erről szóló cikkek. 1981 márciusában a Magyar Zsidók Világszövetsége éves konferenciáján a jeruzsálemi világkongresszus előkészítése mellett a Diaszpóra Múzeumban tervezett kiállításról az hangzott el, hogy „célja bemutatni a magyar zsidóság történetét, vívmányait az évszázad folyamán”.⁴² Az 1984. augusztus 5-én megnyílt kiállítás, amelyhez a Magyar Nemzeti Múzeum és a budapesti Zsidó Múzeum gyűjteményéből is kaptak tárgyakat, óriási diplomáciai és kulturális esemény volt. Nemcsak Izrael zsidósága szempontjából volt figyelemre méltó, hanem a két ország közti kapcsolatok alakulását tekintve is, bár a magyar sajtó a zsidó *Új Élet* című lap kivételével nem számolt be az eseményről.⁴³ Hivatalos magyar delegáció utazott Izraelbe, és a kiállítás kétnyelvű katalógusába írt Scheiber Sándor professzor is.⁴⁴

Aharon Doron (1922–2016), a Beth Hatefutsoth ügyvezető igazgatója az *Új Keletben* már 1984 júliusában név szerint felsorolta a magyar delegáció tagjait.⁴⁵ „A magyar a 33. speciális kiállítás lesz” – mondta Doron, majd hozzátette, hogy a kiállítás anyagi feltételeit a Közéleti Bizottság és a Magyarok Világszövetsége teremtetette meg. Ezt később David Giladi annyiban pontosította, hogy az ötvenezer dollárba került projekt költségeinek felét a Magyar Zsidó Világszövetség New York-i

39 *Dávid tornya*, 1992.

40 *Cvi-haplaot*, 1984–1989.

41 Erről részletesebben: Novák, 2021. 825–838.

42 Új feladatok előtt. In: *Új Kelet*, 1981. március 27. 4.

43 Küldöttség a Bét Hátufocot magyar történelmi kiállításának megnyitásán. In: *Új Élet*, 39. (1984) 17. sz. 3. (1984. szeptember 1.)

44 Ram et al., 1984.

45 Jelentős eseménynek ígérkezik a magyar–zsidó történelmi emlékkiállítás. Aharon Doron szolgálaton kívüli tábornok nyilatkozata az *Új Keletnek*. In: *Új Kelet*, 1984. július 27. 4.

tagozata állta.⁴⁶ Egy, az *Új Kelet*ben megjelent félmondatból tudhatta meg a közvélemény azt is, hogy a Beth Hatefutsoth igazgatója Budapesten járt.⁴⁷

A Magyarországi Izraeliták Országos Képviselete (MIOK) lapja, az *Új Élet* meglepő részletességgel számolt be az eseményekről. A hivatalos kommunikék stílusában megírt szöveg sajátos módon nem nagyon különbözött az *Új Kelet* általában ünnepélyes stílusától. Az Izraelbe utazó magyar delegációt Scheiber Sándor (1913–1985) professzor, az Országos Rabbiképző Intézet igazgatója, Bakos Lajos (1925–1998), a MIOK és a BIH (Budapesti Izraelita Hitközség) alelnöke, dr. Seifert Gézáné főtitkár, dr. Benoschofsky Ilona (1913–1997), a Zsidó Múzeum igazgatója és dr. Dávid Katalin (1923–2023) művészettörténész, az egyházi gyűjtemények szakfelügyelője alkotta.

Erdemes elidőzni kissé a programjukon. A csoport augusztus 2-án utazott Izraelbe. Először a Yad Vashembe látogatott el, ahol a magyar holokauszt-áldozatok tiszteletére Moshe Stern (1935–2023) főkántor zsolnárt mondott, majd Scheiber Sándor a Kaddist, a zsidó halotti imát recitálta. Felkeresték a Herzl-hegyet is, Herzl Tivadar és Nachum Goldmann (1895–1982) sírját, majd végigvezették őket a magyar-zsidó könyvkiállításon. Ezt követően Yosef Burg miniszter fogadta a küldöttséget, majd a Héber Egyetem adott a tiszteletükre ebédet.⁴⁸ Még aznap este a Moria Szállodában a Közéleti Bizottság adott vacsorát, amelyen dr. Rappaport Ottó, Jozsef Weiss és Csengeri Imre beszélt, magyar részről pedig Seifert Gézáné, Bakos Lajos és Scheiber Sándor válaszolt a kérdésekre. Augusztus 4-én délben David Rivlin (?–2011), az izraeli külügyminisztérium kulturális ügyeinek igazgatója ebédre látta vendégül a delegációt a David King Hotelben, este pedig Avraham Burg (1955–) vallásügyi miniszter adott vacsorát a tiszteletükre a Pláza Hotelben. A miniszter üdvözlőbeszédét követően Scheiber Sándor – aki megkapta a Közéleti Bizottság kitüntetését – előadást tartott a Rabbiképző Intézetben folyó tevékenységről.⁴⁹

Másnap a Bar Ilan Egyetem adott fogadást, ahol Emanuel Rackman, az egyetem elnöke köszöntötte a vendégeket, majd a Mezőkövesden született Menachem Zevi Kaddari professzor, az egyetem volt rektora méltatta egykori mesterét, Scheiber Sándort. Ezt követően Aharon Doron igazgató vezetésével megtekintették a Beth Hatefutsoth állandó kiállítását, délután pedig a Zsidó Világkongresszus izraeli tagozata fogadta a magyarokat. A fogadáson részt vett dr. Israel Singer (1942–), a szervezet igazgatója és dr. Sigfried Roth, az Institute of Jewish Affairs igazgatója. Majd következett az a programpont, amiért a delegáció kiutazott: „Este került sor, hatalmas tömeg részvételével, a magyar kiállítás megnyitására. S. [Shlomo] Lahat, Tel-Aviv és Jaffa polgármestere beszédében kiemelte, hogy ekkora hallgatóság még

46 Giládi Dávid: Először egy kiállításához. In: *Új Kelet*, 1984. augusztus 3. 2.

47 A Bét-Hátfucot-akció. A megvalósulás küszöbén. In: *Új Kelet*, 1984. szeptember 18. 4.

48 „Jelen volt az egyetem elnöke, E. E. Urbach professzor, az Izraeli Tudományos Akadémia elnöke és az egyetem világhírű professzorai. B. Ben-Asher professzor, az Institute of Jewish Studies dékánja köszöntötte a vendégeket és Scheiber Sándornak átnyújtotta az egyetem tiszteletbeli professzori oklevelét. Ezra Fleischer professzor szárnyaló beszédben méltatta barátja tudományos érdemeit. Scheiber Sándor héber nyelven mondott mindezért köszönetet.” Uo.

49 Új feladatok előtt. In: *Új Kelet*, 1981. március 27. 4.

nem volt kiállítás megnyitására. S. Z. [Shneur Zalman] Abramov, a W. J. C. [World Jewish Congress, Zsidó Világkongresszus] izraeli tagozatának elnöke szólta, majd Scheiber Sándor héber nyelven megnyitotta a kiállítást. Ez valóban bemutatja szemléltető képeken a zsidók útját Pannóniától napjainkig. Pompás katalógus jelent meg erről ilyen címmel: *The Story of the Jews in Hungary*.⁵⁰

Az izraeli *Új Kelet* részletesen beszámolt az eseményről.⁵¹ Az *Új Élet* viszont tudatosan jelentéktelennek mutatta be az izraeli résztvevők szerepét, és kizárólag a magyar delegációra vonatkozó információkra korlátozta az események ismertetését. Kimaradt az, hogy a megnyitó ünnepi szónoka Yitzhak Artzi (1920?–2003), a Beth Hatefutsoth titkárságának elnöke volt, majd dr. Zalman Abramov következett, és hogy mindketten a magyar zsidóság történelmi szerepét méltatták. Arye Dulzin (1913–1989), a Szochnut izraeli VB elnöke arról beszélt, hogy a magyar zsidóságnak milyen szerepe volt a cionizmus történetében.⁵²

A magyar delegáció számtalan egyéb protokolláris rendezvényen vett részt, majd visszalátogatott a Beth Hatefutsothba, ahol augusztus 7-én tudományos ülést tartottak a magyar zsidóság két háború közti történetéről. Az eseményen neves történészek tartottak előadást: Asher Cohen (1936–1996), Abraham Yaari, Raphael Vago, B. Weiker és Randolph L. Braham (1922–2018). 8-án a magyarok a Beth Hatefutsothban vettek részt búcsúvacsorán, majd ismét szimpóziumon adtak elő a magyar zsidók történetéről „az ókortól a modern időkig”. Itt Scheiber Sándor és Jacob Katz (1904–1998) professzorok tartottak előadásokat, és Emanuel Rackman elnökölt. Scheiber a zsidók Pannóniában való megjelenéséről beszélt, míg Katz a magyar és a lengyel jesivatípus különbségeit elemezte. A magyar delegáció augusztus 10-én visszautazott Budapestre.⁵³

Az év folyamán a kétoldalú kapcsolatok terén további lépésekre került sor. Naftali Krausz (1932–2018), a *Maariv* tudósítója meghívást kapott a budapesti Zsidó Múzeum új állandó kiállításának megnyitójára, Nathaniel Katzburg (1922–2006), Asher Cohen, Yitzhak Arad (1926–2021) és Yehuda Don (1930–) izraeli történészek pedig részt vettek a Budapesten megtartott, *A magyar zsidóság a XX. században* című konferencián.⁵⁴

1985 februárjában a Zsidó Világkongresszus delegációja látogatott Magyarországra és állami tisztségviselőkkel is találkozott. A delegációt elkísérte Moshe Gilboa, az izraeli külügyminisztérium diaszpóraposztjának vezetője, aki aktív szerepet játszott azokon a tárgyalásokon, amelyekben Izrael és Magyarország, illetve Magyarország és a világ zsidósága közti kapcsolatok megerősítése került szóba. A két ország közti diplomáciai kapcsolatok megszakítása óta ez volt az első alkalom, hogy

50 Küldöttség a Bét Hátufucot magyar történelmi kiállításának megnyitására. In: *Új Élet*, 39. (1984) 17. sz. 3. (1984. szeptember 1.)

51 Megnyílt a magyarajkú zsidóság történelmi kiállítása. In: *Új Kelet*, 1984. augusztus 7. 2., 11–12.

52 Uo.

53 Küldöttség a Bét Hátufucot magyar történelmi kiállításának megnyitására. In: *Új Élet*, 39. (1984) 17. sz. 3. (1984. szeptember 1.)

54 A magyar zsidóság a XX. században. Tudományos tanácskozás. In: *Új Élet*, 39. (1984) 17. sz. 5. (1984. szeptember 1.)

izraeli külügyminisztériumi osztályvezető hivatalos minőségében Magyarországon járt. Magyarország 1985 májusában első alkalommal vett részt a Jeruzsálemi Nemzetközi Könyvvásáron. Az esemény részeként Rapcsányi László a *Jeruzsálem* című kötetéért Szenes Hanna-díjban részesült. A fent említett kis lépések azt bizonyítják, hogy a kulturális kapcsolatok a diplomáciai elismerés hiányában is gördülékennyé tehetik két ország viszonyát.⁵⁵

Az 1980-as évek közepén már megkezdődött az enyhülés, de a kétoldalú kapcsolatok továbbra sem voltak problémáktól mentesek. Salgó László (1910–1985) budapesti főrabbi a *Jüdische Rundschauban* megjelent interjújában Izraelt az 1967-es háború agresszorának nevezte.⁵⁶ A magyar hatóságok megkönnyítették ugyan a két ország közötti ki- és beutazásokat, de egyes személyek tiltása 1988-ig megmaradt. Így járt például Menashe Ben Shlomo, aki Kolozsváron született Klein Alfréd néven és 1957–1960 között a budapesti izraeli követség másodtitkára volt. Az ő vízumkérelmét még 1987-ben is elutasították, és csak 1988-ban törölték az úgynevezett tiltónévjegyzékből.⁵⁷ Yona Rosent, akit Szenes Hannával együtt dobtak le a britek 1944 áprilisában, hogy harcoljon a fasizmus ellen, túlélte a háborút és Bukarestben is szolgálta diplomataként Izraelt, 1984-ben még „hírszerzőgyanusnak” minősítették, és csak 1987 szeptemberében törölték a tiltónévjegyzékből, „figyelembe véve a magyar és az izraeli KÜM tárgyalásokat, ill. a Konzuli Főosztály kérését”.⁵⁸

Az érdekképviselési irodák megnyitása, 1985–1989

A magyarországi pénzügyi-gazdasági helyzet javítása érdekében az 1980-as évek második felében szükségessé vált a külpolitikai nyitás. Ennek keretében került napirendre a kapcsolatok újrafelvétele és normalizálása Izraellel. 1985. szeptember 29-én az ENSZ Közgyűlésén – az izraeli külügyminisztérium kezdeményezésére – kezdődtek meg a tárgyalások Yitzhak Shamir (Jichák Sámir, 1915–2012) miniszterelnök-helyettes, külügyminiszter és Várkonyi Péter (1931–2008) magyar külügyminiszter között. A kapcsolatok megszakítása óta ez volt az első találkozó a két ország külügyminiszterei között. Egy év múlva, 1986 szeptemberében, szintén az ENSZ Közgyűlésén újabb találkozóra került sor a két külügyminiszter között. Shamir ezen a megbeszélésen azt is felvetette, hogy Magyarország – Lengyelország példáját követve – fontolja meg kétoldalú érdekképviselési irodák (vagy konzulátusok) megnyitásának lehetőségét. Várkonyi óvatos volt, és azt válaszolta, hogy „készek megvitatni a felvetett javaslatokat”, ám további konkrétumokat nem árult el.⁵⁹

55 Govrin, 2009. 5–6.

56 Az interjú vagy április 2-án, vagy 12-én jelent meg. A külügyminisztériumi dokumentumban április 12. szerepel. Lásd: Feljegyzés Miklós elvtárs részére. 1981. május 26. Salgó László főrabbi nyilatkozata a *Jüdische Rundschaub*-nak (1981. április 12.) és Hollai Imre külügyminiszter-helyettes május 22-i levele. MNL OL XIX-A-21-a-M-11-2/1981. 2a.

57 ÁBTL 1.11.13. 0051-445-9. Menashe Ben-Shlomo.

58 ÁBTL 0051-518-4.

59 Govrin, 2009. 6.

A kapcsolatokat illetően, valamint abban a tekintetben, hogy „milyen lépésben haladjunk”, Budapesten számos dilemma fogalmazódott meg. 1987-ben Szűrös Mátyás, az MSZMP KB külügyekért felelős titkára a következőket fogalmazta meg egy rádióinterjúban: „...a diplomáciai kapcsolat újrafelvételének mérlegelésekor látnunk kell, hogy azok az okok, amelyek annak megszakításához vezettek, változatlanul fennállnak. Az alapos megfontolásra érdemes kérdésnek azonban számos történelmi, humanitárius összetevője is van.” Ezek között figyelembe kell venni az arab országokhoz fűződő hosszú távú kapcsolatokat, továbbá azt is, hogy „ma Izraelben több mint 200 ezer magyarul beszélő izraeli állampolgár él, közöttük nem kevesen megtartották magyar állampolgárságukat is. Tehát kötődésük szülőföldjükhöz, itt élő rokonaikhoz az idő múlásával alig csökkent. Érzékeljük, hogy a kulturális, humanitárius kapcsolatokban és a gazdasági kapcsolatokban felvetődő, többnyire konzuli jellegű problémák a jelenlegi keretek között egyre nehezebben oldhatók meg. Ezek megnyugtató rendezése és – mint említettem – gazdasági kapcsolatainknak a fejlesztése és azok megfelelő képviselője vagy annak szavatolása foglalkoztat bennünket valóban. Szeretném tehát hangsúlyozni, hogy ezek ilyen jellegű elgondolások, nem jelentenék a diplomáciai kapcsolatok helyreállítását.”⁶⁰

A kétoldalú kapcsolatok erősödését jelezte, hogy a következő években növekedésnek indult a kereskedelmi forgalom, és a Magyarországra érkező izraeli turisták száma is jelentősen nőtt. Diplomáciai szempontból nagy jelentőségű volt, hogy 1987. május 6–8-án Budapesten tartotta ülését a Zsidó Világkongresszus Végrehajtó Bizottsága, amit az arab országok nem néztek jó szemmel. Két hónappal később, 1987 júliusában a magyar kormány meghívására Budapesten járt Edgar Bronfmant (1929–2013), a Zsidó Világkongresszus Végrehajtó Bizottság elnöke. Fogadta őt Kádár János, a Magyar Szocialista Munkáspárt főtitkára is. Kádár nem zárkózott el az Izraellel való kapcsolatfelvétel előtt, ugyanakkor kijelentette: az „csak egy hosszabb folyamat eredménye lehet”, és ahhoz Izraelnek is megfelelő magatartást kell tanúsítania.⁶¹ Grósz Károly miniszterelnök viszont – aki azokban a napokban, július 17–18-án Moszkvában találkozott Mihail Gorbacsovval, a Szovjet Kommunista Párt főtitkárával, és a megbeszélések során úgy tapasztalta, hogy a szovjet vezető nem támasztott akadályt a diplomáciai viszony fejlesztése vonatkozásában – kiállt a hivatalos kapcsolat felvétele mellett.⁶²

Miután a magyar kormány megkapta a szovjet jóváhagyást,⁶³ Magyarország és Izrael képviselői 1987. augusztus 9–12. között Bécsben, titokban találkoztak a két ország közti diplomáciai kapcsolat újrafelvételének megvitatására. A tárgyalásokon Izraelt Yeshayahu Anug (Jesajahu Anug, 1924–2007) külügyminiszteri helyettes államtitkár, míg Magyarországot Görög János, a Külügyminiszté-

60 Hazánk, szomszédaink és a világ. A Szűrös Mátyással folytatott rádióbeszélgetésről. In: *Népszabadság*, 45. (1987) 35. sz. 3. (1987. február 11.)

61 J. Nagy, 2021. 609.

62 Govrin, 2009.

63 „A szovjetek 1987-ben megengedték, hogy tárgyaljunk, de kikötötték, hogy a diplomáciai kapcsolat helyreállításáról, konzuli kapcsolatokról, nagykövetségről szó sem lehet. Nem akarták, hogy mi ezzel precedenst teremtsünk.” Görög, 2000.

rium Nemzetközi Jogi Osztályának vezetője képviselte. A megbeszélések titokban zajlottak Svédország nagykövetsége könyvtárszobájában. „Hát mind a ketten gyanakodva néztünk egymásra, mert mindegyikünk sokkal rosszabbat várt a másiktól. (...) Végül nagyon hamar megtaláltam a közös hangot az izraeli küldöttség vezetőjével. (...) Anug osztrák származású volt, és 1945 óta nem járt Ausztriában. Miután átváltottam vele való beszélgetésemben osztrák németre, már a szünetben vicceket meséltünk egymásnak, és onnantól kezdve már tudtuk, hogy ez a dolog sínen van” – emlékezett vissza Görög János – jóval később – ezekre a tárgyalásokra.⁶⁴

Az irodák megnyitására szóló hivatalos dokumentumot Bernben, a svájci külügyminisztérium épületében írták alá 1987. szeptember 14-én. A ceremónián jelen volt Svájc elnöke, valamint a Bernben akkreditált izraeli és magyar nagykövet is.⁶⁵ Az irodák 1988. március 15-én nyíltak meg, a Magyar Érdekképviseleti Iroda a tel-avivi svéd nagykövetség épületében kapott helyet. Magyarország azt várta, hogy a kapcsolatfelvétellel jobb megítéléshez jut a nemzetközi pénzügyi világban, és jobban bevonják a nemzetközi tudományos-műszaki együttműködésbe.⁶⁶ A döntés, hogy a két ország érdekképviseleti irodát nyit, de nem veszi fel újra a diplomáciai kapcsolatokat, mindkét oldal számára egyfajta kompromisszumot jelentett.⁶⁷ Magyarország azzal érvelhetett az arab országok előtt, hogy a megállapodás nem jelenti a diplomáciai kapcsolatok újrafelvételét, a szocialista országok előtt pedig arra lehetett hivatkozni, mivel Magyarország nem vette fel a diplomáciai kapcsolatokat Izraellel, nem bontotta meg a Varsói Szerződés egységét.⁶⁸

A megállapodás aláírásának napján Kovács László külügyminiszter-helyettes tájékoztatta az arab államok és a Palesztinai Felszabadítási Szervezet (PFSZ) Magyarországon akkreditált nagyköveteit, Irán nagykövétét pedig külön. Az arab nagykövetek reakciója „barátságtalan” volt, az egyetlen kivételt az egyiptomi nagykövet jelentette. Az arab államok elálltak több gazdasági együttműködéstől, jelentős veszteséget okozva ezzel Magyarországnak.⁶⁹

A diplomáciai kapcsolatok újrafelvétele, 1989

1989. szeptember 18-án, két évvel a berni dokumentum aláírása után a két ország külügyminiszterei Budapesten kézjegyükkel látták el a diplomáciai kapcsolatok újrafelvételéről szóló jegyzőkönyvet. Ez alatt a két év alatt a kapcsolatok minden területen szélesedtek. Izraeli miniszterek érkeztek Budapestre: 1988. május 8–9-én

64 Uo.

65 Uo.

66 J. Nagy, 2021. 610.

67 „...ők a maximumot akarták elérni, rögtön a teljes diplomáciai kapcsolatok helyreállítását, mi pedig azt mondtuk, hogy ezt csak lépésenként tehetjük meg. (...) Izraelnek ugyanúgy szüksége volt a diplomáciai viszonyra, mert Kelet-Európából senkivel nem voltak kapcsolatai. Mi törtük meg számukra a jeget. Nekik a kapcsolatok felvétele szintén nagyon fontos volt, mert jól tudták: ha velünk sikerül megállapodni, akkor nem állhatnak ellent sem a csehek, sem a lengyelek, sem az NDK-sok.” Görög, 2000.

68 Govrin, 2009. 9.

69 J. Nagy, 2021. 610.

Shimon Peres (Simon Peresz, 1923–2016) külügyminiszter, 1988. szeptember 14–15-én magánlátogatásra Jichak Shamir miniszterelnök,⁷⁰ 1989 februárjában Zevulun Hammer (1936–1998) vallásügyi miniszter, viszonzva Miklós Imrének, az Állami Egyházügyi Hivatal elnökének 1988-as izraeli látogatását.⁷¹

A diplomáciai áttörést 1989 áprilisában készítették elő. Kovács László külügyminiszter-helyettes 1989. április 12–16-án tett hivatalos látogatást a zsidó államban, ahol tárgyalt az izraeli külügyminisztérium képviselőivel. Kovács a kapcsolatfelvételtől szólva megjegyezte: „Addig még rengeteg a tennivaló, és a kapcsolatok újrafelvétele mindenképpen figyelembe kell venni a közel-keleti helyzet alakulását.”⁷² Kovács ugyanakkor beszámolt a magyar vezetés és a kormány politikai nézeteiben beállott változásokról. Elmondta, Magyarországon a közeljövőben a korábbi vezetés helyett független, demokratikus kormány jön létre, amely arra törekszik, hogy a lehető leggyorsabban integrálódjon az európai szervezetekbe, beleértve a Közös Piacot is, anélkül azonban, hogy a Varsói Szerződés tagországaihoz fűződő kapcsolatokat meggyengítenék. Javasolta gazdasági egyezmények megkötését, ami izraeli tárgyalópartnerei – Yeshayahu Anug helyettes államtitkár és Benjamin Netanyahu (Benjámin Netanjáhu) külügyminiszter-helyettes – szerint együtt járhat a diplomáciai kapcsolatok újrafelvétele. Az MTI híradása szerint „A magyar és az izraeli tárgyaló felek egyaránt úgy ítélik meg, hogy a két ország között 1967-ben megszakadt diplomáciai kapcsolatok újrafelvétele jól szolgálná az együttműködés további, kölcsönös előnyökkel járó bővítését.” Az izraeli látogatás tapasztalatai alapján a magyar külügyminisztérium azt a következtetést vonta le, hogy a szükséges egyezményeket a diplomáciai kapcsolatok újrafelvétele után lehet csak aláírni – és így is történt.⁷³

1989. április 18-án Grósz Károly, az MSZMP főtitkára és Németh Miklós kormányfő Budapesten folytatott megbeszélést Yitzhak Shamir izraeli miniszterelnökkel a kapcsolatok továbbfejlesztéséről. A *Népszabadság* beszámolója szerint „mindkét részről hasznosnak értékelték a mind gyakoribb magas szintű találkozókat, elismerően szóltak az együttműködés különböző területein tapasztalható előrelépésről és megerősítették a kapcsolatok további bővítésére irányuló kölcsönös

70 A magyar sajtó szükségzaván tájékoztatott a látogatásról. Azt közölte először, hogy a közel-keleti helyzet rendezésében nézeteltérés van a két ország között, de mint Kovács László kijelentette: „az izraeli álláspont meghallgatása sem felesleges, még akkor sem, ha nyilvánvaló annak lényeges különbözősége a mi felfogásunktól. (...) Ugyanakkor az izraeli kormányfő látogatása alkalmat adott a magyar–izraeli kapcsolatok áttekintésére, a továbblépés lehetőségeinek feltárására is. Mint ismeretes, e kapcsolatoknak különös fontosságot ad az a körülmény, hogy Izraelben több mint 200 ezer a magyar származásúak száma, Magyarországon pedig Közép-Európa legnagyobb lélekszámú zsidó közössége él. Kapcsolattartásukat érezhetően megkönnyítette, hogy az egy esztendeje született megállapodásnak megfelelően az idén március óta a két országban érdekképviseleti hivatalok működnek. Jelentős az előrelépés a kulturális, a tudományos és a sportkapcsolatok területén is. Nem vagyunk elégedettek ugyanakkor a magyar–izraeli gazdasági kapcsolatok fejlődésével, a forgalom messze elmarad a lehetőségektől.” Tájékoztató az izraeli kormányfő magánlátogatásáról. In: *Népszabadság*, 46. (1988) 222. sz. 3. (1988. szeptember 16.)

71 Govrin, 2009. 9–10.; J. Nagy, 2021. 610–611.

72 Kovács László külügyminiszter-helyettes Izraelben. In: *Népszabadság*, 47. (1989) 87. sz. 2. (1989. április 14.)

73 Govrin, 2009. 9–10.; A diplomáciai viszony újrafelvétele kívánatos. Kovács László befejezte izraeli útját. In: *Népszabadság*, 47. (1989) 89. 1. (1989. április 17.)

készséget”.⁷⁴ Hazaérkezése után Shamir a jeruzsálemi rádióban úgy nyilatkozott, hogy Magyarország és Izrael már a legközelebbi jövőben helyreállítja a diplomáciai kapcsolatokat. A tárgyalásokon szintén részt vevő Dán Meridor igazságügyi miniszter az izraeli televízióban arra utalt, hogy „nem lehetett arra számítani, hogy azonnal megállapodás születik a viszony helyreállításáról”. Ugyanakkor az AFP hírügynökség Kovács László külügyminiszter-helyettes kijelentésével kapcsolatban, miszerint „Magyarország szeretné, ha Izrael megszüntetné a hátrányos kereskedelmi korlátozásokat Magyarországgal szemben”, kiemelte: Izraelben „kedvezményes kereskedelmi elbánást csak azoknak az országoknak biztosítanak, amelyekkel már diplomáciai viszonyban vannak”.⁷⁵

1989 őszén, az ENSZ Közgyűlés ülészakára készülve Horn Gyula külügyminiszter Budapestre hívta Moshe Arens (Móse Arensz, 1925–2019) izraeli külügyminisztert, hogy aláírják a diplomáciai kapcsolatok újrafelvételéről szóló jegyzőkönyvet. Az aláírási ceremóniát 1989. szeptember 18-án tartották a sajtó jelenlétében. Horn Gyula nyilatkozataiban az esemény jelentőségét hangsúlyozta, aláhúзва, hogy az kifejezi a magyar társadalom és általában a magyarság egyetértését is. „Példa arra, hogy képesek vagyunk túllépni a múlt tévedésein és előítéletein.”⁷⁶ Horn kiemelte: az egyezmény „nem irányul egyetlen ország ellen sem.”⁷⁷ A Magyar Népköztársaság továbbra is jó viszonyt kíván ápolni az arab államokkal...”. Moshe Arens „történelmi jelentőségűnek” nevezte az okmányt.⁷⁸

Horn a *Népszabadságnak* adott interjújában kitért arra is, hogy az arab államokat nem érte váratlanul ez a lépés, továbbá „azt is figyelembe kell venni, hogy több tucat ország tart fenn egyidejűleg diplomáciai képviseletet Tel-Avivban és az arab országok fővárosaiban”. Utalt a nemzetközi változásokra is, arra, hogy a szocialista országok is közeledtek Izraelhez, „például a Szovjetunió már minket megelőzően is nagyon komoly érdeklődést mutatott Izrael iránt, kulturális, gazdasági és sok más területen is. (...) Én azt hiszem, hogy a Szovjetunió és többi szövetségünk

74 Grósz Károly és Németh Miklós megbeszélése Jichak Samirral. In: *Népszabadság*, 47. (1989) 91. sz. 1. (1989. április 19.)

75 Samir nyilatkozata. In: *Népszabadság*, 47. (1989) 92. sz. 3. (1989. április 20.)

76 Helyreállt a magyar–izraeli diplomáciai kapcsolat. In: *Népszabadság*, 47. (1989) 221. sz. 1., 3. (1989. szeptember 19.) Lásd még Horn másik kijelentését: „Néhány évvel ezelőtt, amikor megkezdődött az izraeli kapcsolatok normalizálásának megvitatását, alaposan áttanulmányoztuk az 1967-es dokumentumokat, és azt, hogy mi okozta a diplomáciai kapcsolatok megszakítását. Azt kell mondanom, hogy nem kizárólag ideológiai okok játszottak ebben szerepet, hanem az is, hogy nem voltunk megfelelően tájékozottak a háború részleteit és lefolyását illetően.” Idézi: Govrin, 2009. 10.

77 Az arab országok megnyugtatására Kovács László külügyi államtitkár sajtótájékoztatót tartott; „...többek között hangsúlyozta, hogy a magyar kormány mostani lépése nem jelent változást a közel-keleti válság rendezését szorgalmazó budapesti politikában, alapvető fontosságúnak tartjuk az átfogó rendezést, s a legmegfelelőbbnek az ENSZ nemzetközi konferenciájának összehívását. A magyar kormány támogatja a palesztin nép önrendelkezési jogát, beleértve az államalapítást is, érdekelt a magyar–arab kapcsolatok fejlődésében – mondta, emlékeztetve rá, hogy a közelmúltban elismertük a palesztin államot is.” Helyreállt a magyar–izraeli diplomáciai kapcsolat. In: *Népszabadság*, 47. (1989) 221. sz. 3.

78 Uo.

ezt beleillesztheti abba az új gondolkodásmódba és új külpolitikai gyakorlatba, amelyet Mihail Gorbacsov neve fémjelez.”⁷⁹

A jegyzőkönyv aláírása után nagykövetségek nyíltak Budapesten és Tel-Avivban. Bár az antiszemitizmus is megjelent a magyar közéletben és közbeszédben (így az első szabad választásokon győztes MDF-en belül is, amely magában foglalt egy nagyszámú, magát az urbánus értelmiség ellenében meghatározó értelmiségit is), a magyar állam *teljesen átpozicionálta magát* a zsidó állam alapító ideológiájával, a cionizmussal kapcsolatban. Mindezt jól mutatta az, hogy Antall József miniszterelnök 1990. július 8-án, a magyar zsidó mártírok emlékművénél elmondott beszédében világosan kimondta, hogy a magyar kormány a zsidó kivándorlást *legitim opcióként* fogja fel.⁸⁰ Ám nemcsak ez történt. Az 1975-ben hozott 3379. számú ENSZ-határozatot, amely diszkriminatívnak és rasszistának bélyegezte a cionista ideológiát, 1991-ben újratárgyalták. A szavazást megelőző ülésen felszólaló Antall az 1975-ös határozat eltörlése mellett érvelve a cionizmust a zsidóság nemzeti eszméjének nevezte. Ezzel a lépéssel Magyarország ismét felsorakozott azon nyugati államok közé, amelyek Izraellel normális és baráti viszonyt óhajtottak fenntartani.

Összegzés

A magyar–izraeli diplomáciai kapcsolatok felvételét megelőzte a két ország közötti kulturális kötődések megerősítése, amiben a magyarországi zsidó közösség és az Izraelben élő több tízezer magyar származású állampolgár fontos építőelemet jelentett. A diplomáciai kapcsolatok felvétele fokozatosan és a Szovjetunió (kvázi) engedélyével ment végbe, és ebben a folyamatban a Horn Gyula által vezetett Külügyminisztérium fontos szerepet játszott. „A magyar kormány szerint azért húzódtott mostanáig a kapcsolatok felvétele, mert azt a magyar fél a közel-keleti békefolyamat fejleményeihez kötötte. Miután nyilvánvalóvá vált, hogy a folyamat igencsak elhúzódhat, a magyar kormány úgy döntött: feltétel nélkül megteszi a döntő lépést” – tudósított az MTI.⁸¹ Ez a szöveg ugyan nem fedte teljesen az igazságot, ugyanakkor tükrözte a magyar külpolitika hezitálását és szándékát: közeledni akart olyan országokhoz, melyekhez korábban – éppen politikai okokból – nem volt szabad, ám várt a (szovjet) jóváhagyásra. A kapcsolatok újrateregetése a saját helyzetét újrapozicionáló Magyarország fontos külpolitikai sarokkövének bizonyult. A magyar–izraeli viszonyrendszer nagy utat tett meg, és alig van olyan eleme, mely ne fejlődött volna tovább az elmúlt évtizedekben.

79 Horn: Új fejezetet nyithatunk. In: *Népszabadság*, 47. (1989) 221. sz. 3.

80 Antall József: *Magyar zsidó mártírok emlékművénél*. <https://antalljosef.igytortent.hu/beszedekek/politikai-beszedekek-interjuk/140-magyar-zsido-martirok-emlekmuvenel.html>.

81 *Helyreállították a magyar–izraeli diplomáciai kapcsolatokat*. MTI, 1989. szeptember 18. <https://rendszervaltias.mti.hu/Pages/News.aspx?date=19890918&ni=193506&ty=1>.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadatlan források lelőhelye

ÁBTL

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (Budapest)

MAOIH Levéltára

Magyarországi Autonóm Orthodox Izraelita Hitközség Levéltára (Budapest)

MNL OL

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Budapest)

2. Kiadott források és szakirodalom

Cvi-haplaot

1984–1989 *Cvi-haplaot*. – *A csodaszarvas. I. A magyar költészet kincsestára. II. Mai magyar költők antológiája. III. Zsidó sors a magyar költészetben.* Tel-Aviv, 1984, 1988, 1989.

Dávid tornya

1992 *Dávid tornya. Modern héber költők.* Vál., utószó, jegyz. Itámár Jáoz-Keszt. Bp., 1992.

Dombi

2020 Dombi Gábor: *Osztályellenségek. Az 1951-es budapesti kitelepítés zsidó áldozatai.* Bp., 2020.

Eichmann in Hungary

1961 *Eichmann in Hungary: Documents.* Ed.: Lévai, Jenő. Bp., 1961.

Eichmann in Ungarn

1961 *Eichmann in Ungarn. Dokumente.* Hrsg. v. Lévai, Jenő. Bp., 1961.

Erez

1992 Erez, Cvi: A budapesti Gorkij-fasor jelenti Jeruzsálemnek. Az izraeli külügyminisztérium dokumentumaiból. In: *Világosság*, 33. (1992) 10. sz. 794–799.

Frojimovics

2015 Frojimovics Kinga: A Bricha kezdetei Magyarországon (1945 nyara – 1946 márciusa). In: *Korunk*, 26. (2015) 5. sz. 63–71.

Garai

1979 Garai, George: *The Policy towards the Jews, Zionism and Israel of the Hungarian Communist Party.* [PhD Thesis. The London School of Economics and Political Science.] London, 1979.

Govrin

1988 Govrin, Yosef: *Israeli–Soviet Relations, 1953–1967: From Confrontation to Disruption.* London, 1988.

2007 Govrin, Yosef: One Step at a Time: Israeli–Hungarian Relations, 1967–1989. In: *Israel Journal of Foreign Affairs*, 1. (2007) 2. sz. 107–118. DOI: <https://doi.org/10.1080/23739770.2007.11446263>.

2009 Govrin, Josef: Egyszerre csak egy lépés. Izraeli–magyar kapcsolatok, 1967–1989. In: *Nemzet és Biztonság*, 2. (2009) 7. sz. 3–12.

2011 Govrin, Yosef: *Israel's Relations with the East European States: From Disruption to Resumption.* London, 2011.

Görög

2000 Titkos kiegyezés a padlásszobában. Interjú Görög János volt izraeli magyar nagykövettel [készítette: Lukács András – Fülöp Ottilia]. In: *Hetek*, 4. (2000) 20. sz. (2000. május 13.)

Herf

1994 Herf, Jeffrey: East German Communists and the Jewish Question: The Case of Paul Merker. In: *Journal of Contemporary History*, 29. (1994) 4. sz. 627–661.

D. Kardos

1984 D. Kardos Éva: *Makótól Jeruzsálemig*. Bp., 1984.

Kovács

2003 Kovács András: Magyar zsidó politika a háború végétől a kommunista rendszer bukásáig. In: *Múlt és Jövő*, 14. (2003) 3. sz. 5–39.

2019 Kovács András: *A Kádár-rendszer és a zsidók*. Bp., 2019.

Laqueur

1956 Laqueur, Walter Z.: The Oren Case: A Fellow-Traveler Comes Home. In: *Commentary*. <https://www.commentary.org/articles/walter-laqueur/the-oren-case-a-fellow-traveler-comes-home/>.

Lénárt

2022 Lénárt András: Izrael. In: *Egy világraszóló történet. Az 1956-os magyar menekültválság kézikönyve*. Szerk.: Kecskés D. Gusztáv – Scheibner Tamás. Bp., 2022. 553–568.

Lukács–Fülöp

2000 Lukács András – Fülöp Ottilia: Hullámozó barátság. In: *Hetek*, 4. (2000) 20. sz. (2000. május 13.)

J. Nagy

2021 J. Nagy László: Magyarország és a Közel-Kelet (az arab országok és Izrael), 1947–1989. In: *Magyarország külkapcsolatai (1945–1990)*. Szerk.: Horváth Sándor – Kecskés D. Gusztáv – Mitrovits Miklós. Bp., 2021. 591–613. (Magyar Történelmi Emlékek. Kézikönyvek.)

Novák

2018 Novák Attila: Izrael–Magyarország. Változó idők, hullámozó kapcsolatok. Az izraeli-magyar diplomáciai kapcsolatok rövid története. In: *Egység*, 28. (2018) 109. sz. 7–9.

2020 Novák Attila: „A marxizmus-leninizmust is sok vonatkozásban átalakították...” Ismeretlen állambiztonsági dokumentum a magyar–izraeli kapcsolatokról és az Új Gazdasági Mechanizmusról (Budapest, 1967. április). In: *Continuum Blog* [Az NKA tudományos platformja], 2020. <https://www.ludovika.hu/blogok/continuumblog/2020/11/10/a-marxizmus-leninizmust-is-sok-vonatkozasban-atalakitottak/>.

2021 Novák Attila: Sarokkövek a magyar jisiv életében. In: *A Kárpát-medencétől a Földközi-tengerig. A magyar anyanyelvű izraeliek története*. Szerk.: Szalai Anna. Bp., 2021. 825–838.

2023a Novák Attila: Szovjet „tudástranszfer” kelet felé. Magyarország és a zsidó állam kapcsolatai (1948–1967). In: *Élet és Irodalom*, 67. (2023) 15. sz. 8–9.

2023b Novák Attila: Szeretetsomagból export. A magyar ortodox zsidóság szentföldi kóserkonzerv-akciója (1948–1957). In: *Betekintő*, 17. (2023) 3. sz. 63–87. DOI: 10.25834/BET.2023.3.3

Patt–Berkowitz

2010 “We are Here”. *New Approaches to Jewish Displaced Persons in Postwar Germany*. Eds.: Patt, Avinoam J. – Berkowitz, Michael. Detroit, 2010.

Ram

1984 Ram, Uri et al.: *The Story of the Jews in Hungary*. Tel-Aviv, 1984.

Rapcsányi

1984 Rapcsányi László: *Jeruzsálem*. Bp., 1984.

Ro'i

2018 Ro'i, Yaacov: Soviet Policies and Attitudes toward Israel, 1948–1978: Overview. In: *Soviet Jewish Affairs*, 8. (1978) 1. sz. 35–45. DOI: 10.1080/13501677808577276.

Shlaim

2004 Shlaim, Avi: Israel between East and West, 1948–56. In: *International Journal of Middle East Studies*, 36.(2004) 4. sz. 657–673.

Stauber

2022 Stauber, Roni: *Diplomatia batzel hazikaron. Yisrael ve Germaniya ha-maaravit, 1953–1965. (Diplomacy in the Shadow of the Memory. Israel and West Germany, 1953–1965)*. Yerushalayim, 2022.

Timm

2006 Timm, Angelika: Ideology and Realpolitik: East German Attitudes towards Zionism and Israel. In: *Journal of Israeli History*, 25. (2006) 1. sz. 203–222. DOI: <https://doi.org/10.1080/13531040500503039>.

Vago

1995 Vago, Raphael: Jews, Judaism and Zionism in Hungary 1945–1953. In: *Hungarian Studies*, 10. (1995) 99–107.

Zombory

2019 Zombory Máté: Hidegháborús státuszversengés. A Magyar Népköztársaság és a háborús bűnperek második hulláma. In: *Múltunk*, 64. (2019) 2. sz. 14–54.

ATTILA NOVÁK

LONG MARCH, LOOPHOLES EXPLOITED

THE HISTORY OF HUNGARIAN–ISRAELI DIPLOMATIC RELATIONS UNTIL THE RESUMPTION OF DIPLOMATIC RELATIONS

This study examines the history of diplomatic relations between Hungary and Israel. Relations were established early on, with Hungary recognising the State of Israel and establishing diplomatic missions in Budapest and Tel Aviv. In the early days, the Israeli side was interested in Jewish emigration, while the Hungarians did not pursue such easily identifiable interests. At the same time, in the shadow of Soviet policy, the two countries' relations were unable to develop, even though economic relations existed. The Israeli diplomatic corps in Hungary was under constant police surveillance, and in 1967, following the Soviet example, the Hungarian state severed its relations with the Jewish state. The revival of relations had to wait until the 1980s, when – in addition to the initial cultural contacts – diplomatic relations were re-established, leading to full diplomatic relations in September 1989, thanks to the Gorbachev opening and the initiative of the Hungarian diplomatic leadership.

TARRÓSY ISTVÁN*

Külpolitikai rendszerváltás afrikai terepen

Kapcsolatok a Dél-afrikai Köztársasággal
az 1980–1990-es években

TANULMÁNYOK

Jelen tanulmányban azt vizsgáljuk, hogy az 1980-as években zajló politikai-gazdasági változások miként hatottak a Horn Gyula akkori külügyminiszter által „sikerárgatnak” nevezett külpolitikára, amely „önállóan, saját elhatározásból teremt[ett] kapcsolatokat” mind nyugat-európai, mind akkori fejlődő világbeli szereplőkkel.¹ Ormos Mária szerint a korszak magyar külpolitikája a kádári pragmatikusság szellemében vállalta fel a „nemzeti érdekek, vagy talán: a nemzetinek vélt érdekek képviselését”, és ennek érdekében az átalakuló, új nemzetközi viszonyok közepette szélesítette Magyarország külkapcsolatait.² A párt vezetői az egyre inkább kölcsönösen egymásra utalt világban számos fejlődő térségben (így például Ázsiában és Latin-Amerikában is) a magyar politikai és gazdasági átalakuláshoz is „sikerrel alkalmazható modellt” véltek felfedezni.³ Egyre határozottabban fogalmazták meg azt az álláspontot, hogy az országnak ugrásra készen kell állnia új kapcsolatok kialakítására. A Külügyminisztérium Horn Gyula államtitkársága (1985–1989), majd minisztersége idején (1989 májusától) határozottan a progresszív vonalat képviselte, és többek között Afrikában is a magyar külpolitikai mozgástér bővítésén dolgozott. A magyar diplomácia az akkor még az apartheiddel nem szakító Dél-afrikai Köztársasággal (DAK) is kereste a kapcsolatot. Ennek egyik megnyilvánulása Roelof Pik Botha külügyminiszter 1990. január 3-i budapesti látogatása volt, ami miatt Magyarország számos – elsősorban nyugat-európai – kritikát kapott.

A következőkben a formálódó magyar–dél-afrikai kapcsolatokra és azokon keresztül a mindkét oldalon zajló külpolitikai rendszerváltásokra koncentrálunk korabeli sajtómegjelenések (az Arcanum adatbázisában kereshető újságcikkek) és levéltári anyagok (a Magyar Nemzeti Levéltárban, valamint a Külügyi és Külgazdasági Minisztérium Bánffy Miklós Szakkönyvtárában található jelentések és folyóiratcikkek) feldolgozásával és elemzésével. Először a releváns publikált szakirodalom áttekintésével néhány elméleti megfontolást rögzítünk, amelyek a vizsgálódás keretét meghatározzák. Egyfelől az 1980-as évek vége felé kialakulóban lévő új világrend,

* A szerző a politikatudomány habilitált doktora, a Pécsi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar Politikatudományi és Nemzetközi Tanulmányok Tanszék egyetemi tanára, az Afrika Kutatóközpont vezetője (7624 Pécs, Ifjúság útja 6., tarrosy.istvan@pte.hu).

1 Horn, 1989. 4.

2 Ormos, 2000. 878–879.

3 Apor, 2021. 589.

másfelől az aktor/ágens-centrikus interakciók képeznek fontos viszonyítási pontokat.⁴ A tanulmány ezt követően részletesen bemutatja a Horn-féle diplomácia Dél-Afrikát érintő akcióit – amelyekről rendkívül keveset lehet olvasni az elemzésekben az egyéb, időben ehhez közeli izraeli, dél-koreai és chilei diplomáciai cselekményekhez képest –, a kapcsolatépítés folyamatát, hátterét és eredményeit. Végül rövid kitekintést teszünk a rendszerváltást követő időszak főként gazdasági-kereskedelmi együttműködésére a 2010-es évek első feléig terjedő időszakban.

A rendszerváltás előtti pragmatikus magyar külpolitika mozgásterének bővítése Afrikában

A korszak magyar külpolitikáját elemezve Gazdag Ferenc megállapítja, hogy „a szocializmus utolsó éveiben a magyar külkapcsolatok is rendkívüli mértékben kiszélesedtek”.⁵ A magyar diplomáciában folyamatosan jelen volt az igény a kérétek tágítására. Míg Horn Gyula külügyminiszter Bécsben az Osztrák Külpolitikai Társaság és az Osztrák Gyáriparosok Szövetsége meghívására tartott előadásában arról beszélt, hogy „jelentős szerepe van a folyamatosságnak a magyar külpolitikában”,⁶ Ormos Mária arra hívja fel a figyelmet, hogy a külpolitikai nyitást „ugyanazok a körök hajtották végre, amelyek megelőzően a Kádár-korszak hatvanas éveitől kezdve – Péter Jánossal kezdve és Horn Gyulával befejezve – rendszeresen »nyitogatták« a kapukat”.⁷

Azt a feltételezést, hogy Magyarország az afrikai országokkal „önállóan, saját elhatározásból” létesített külkapcsolatokat, kontextusba kell helyoznunk. Békés Csaba úgy véli, hogy Magyarország hídszerepet tölthetett be a Kelet és a Nyugat között.⁸ Ez azonban csak a hidegháborús idősakra jellemző függőségi viszonyok megváltozása eredményeként, az átalakulóban lévő világrendben volt elképzelhető. Röviden, az 1988–1990 közötti új, dinamikus és proaktív külpolitika a nemzetközi térben nyer értelmet. Békés felhívja arra a figyelmet, hogy az 1970-es évekből származó régi külpolitika a Szovjetuniótól való függés gyengülésére, az ország viszonylagos autonómiájára épült, ami leegyszerűsítve azt jelentette, hogy ami nem volt tilos, az (talán) megengedett volt.⁹ Mindez az 1980-as évekre szélesebb értelemben azt eredményezte, hogy az átalakuló nemzetközi tér kihívásaira adott szovjet válaszok a „nemzeti utak és sajátosságok prioritásait helyezték előtérbe”.¹⁰

Amellett, hogy a függetlenséget elnyert volt gyarmati területek és Magyarország között „átfogóbb történelmi és geokulturális hasonlóságok” tárultak fel,

4 Az előbbire lásd: Békés, 2019. 332.; az utóbbira: Saunders et al., 2023.

5 Gazdag, 2021. 80.

6 Horn, 1989. 8.

7 Ormos, 2000. 881.

8 Békés, 2019. 332.

9 Békés, 2022. 291.

10 Horn, 1989. 5.

a megnyíló exportpiacok a magyar vállalatoknak komoly lehetőségeket kínáltak.¹¹ Például a fegyvergyártásban, hadászati technológiában érintett magyar állami cégek képesek voltak sikerrel piacot szerezni az akkori harmadik világ országaiban, mivel oda a „szovjet kormányzat egyre kevésbé volt hajlandó modern katonai elektronikát szállítani”.¹² A magyar államnak persze saját jól felfogott érdeke volt a piacszerezés, mivel szüksége volt kemény valutára. Annak a háttérében pedig, hogy a szovjet gyártók valójában kivonultak az afrikai és ázsiai piacokról, az állt, hogy a Reagan-doktrína következtében a szovjet állam meggyengült, ami az egész keleti blokkban érezhető volt. Simon János kiemeli, hogy a Ronald Reagan elnök által elindított – de valójában Zbigniew Brzezinski által kidolgozott – újabb, elsősorban fegyverkezési versenyben, a Teller Ede hathatós közreműködésével zajló „csillagháborús programban” a Szovjetunió gazdasági ereje felmorzsolódott. Először a szovjet hadiipar, olajkitermelő szektor és bányászat, majd a teljes gazdaság gyengült meg, olyannyira, hogy képtelen volt lépést tartani az Egyesült Államokkal.¹³

Összességében elmondható tehát, hogy a pragmatista-reálpolitikus magyar külpolitika a külgazdasági kapcsolatok erősítését helyezte előtérbe, ugyanis éppen a változóban lévő világ realitásait figyelembe véve, azokat megfelelően felismerve és értelmezve „minden lehetséges eszközzel a hazai vállalkozások támogatását” kívánta elősegíteni. Kimondottan gyakorlati, alkalmazásorientált külpolitikáról beszélhetünk tehát, a pragmatizmus többek között abban is tetet öltött, hogy Magyarország diplomáciai kapcsolatot létesített Dél-Koreával és rendezte a viszonyt Izraellel.¹⁴ E sorba jól illeszthető az eddig kevesebb kutatói figyelmet kapott dél-afrikai nyitás, az akkor még apartheid Dél-Afrikával végrehajtott hivatalos kapcsolatfejlesztés. Ennek első látványos eleme volt Roelof Pik Botha dél-afrikai külügyminiszter 1990. január 3-i budapesti látogatása. Botha 1977 és 1994 között volt a Dél-afrikai Köztársaság külügyminisztere, tehát hasonlóan magyar tárgyalópartneréhez, Horn Gyulához, valójában a „végjáték” külügyminiszterének tekinthető. Az apartheid rezsim utolsó éveiben ő volt a Nemzeti Párt (NP) liberális arca, majd a rendszerváltás után belépett az Afrika Nemzeti Kongresszusba (ANC).

Pik Botha munkalátogatása Budapesten – előzmények és előkészületek

Az 1980-as évek második felében a dél-afrikai politika intenzíven szemlélte a kelet-közép-európai régiót. Pordány László volt dél-afrikai magyar nagykövet szerint a Pieter Willem Bothát 1989 januárjában felváltó Frederik Willem de Klerk elnök „szorosán követte és élénken figyelte a kelet-európai eseményeket, melyek a dél-afrikai változások előkészítésében különösen kapóra jöttek neki”.¹⁵ De Klerk és a dél-afrikai vezetés terveiről a magyar társadalom is értesülhetett. A *Világgazdaság*

11 Apor, 2021. 573.

12 Uo. 582.

13 Simon, 2022. 155.

14 E pragmatikus külpolitikáról lásd még: Solymári–Tarrósy, 2021; Tarrósy–Solymári, 2022.

15 Pordány, 2005. 228.

című napilap (a Magyar Gazdasági Kamara lapja) 1990. január 4-én a címlapon foglalkozott az országgal. A lap úgy értékelte, hogy 1990 elejére Dél-Afrika számára „a legnagyobb kihívást [az apartheid miatt fennálló] gazdasági elszigeteltség megszüntetése, valamint a gazdasági növekedés helyreállítása” jelentette. A cikk szerint „De Klerk tudja, hogy a jelenlegi helyzet nem maradhat fenn (...), csak a felgyorsított reformok határozott programjával lehet elérni a gazdaság fellendítését”.¹⁶ Az újvidéki *Magyar Szó* dél-afrikai sajtómegjelenésekre hivatkozva Pretoria nyitási szándékát „nagy lehetőségnek” tekintette, aminek eredményeként „a dél-afrikai áru betör[het] Kelet-Európába, beleértve a Szovjetuniót is”.¹⁷

A dél-afrikai kapcsolat Magyarország számára is számos előnnyel kecsegtetett. A „mindenféle farizeuskodást” mellőző magyar külpolitikában, ahogyan Bényi József akkori külügyminiszter-helyettes a *Világ* című hetilapnak adott interjúban megfogalmazta, a Horn–Botha-találkozó jól illeszkedett az új, párbeszédet és kooperációt előnyben részesítő „vonalvezetésbe”, amelynek része volt a Dél-Koreával, Izraellel és Chilével is sikerre vitt diplomáciai nyitás vagy kapcsolat-helyreállítás. „Miért hagynánk, hogy leleljék a legelőt előttünk?” – tett félre nem érthető utalást Bényi arra vonatkozóan, hogy a dél-afrikai piac lehetőségeket kínál Magyarországnak.¹⁸

A kétoldalú kereskedelem fejlesztése ugyan mindkét fél számára előnyöket tartogatott, de a magyar Külügyminisztérium kezdettől világossá tette, hogy „az apartheidet elítélő álláspontunkban a párbeszéd semmilyen változást nem eredményez[ett], és ez a [magyar] vélemény a jövőben sem változik. A dél-afrikai fél megértette, hogy csakis az apartheid teljes felszámolása biztosíthatja számára a teljes körű kapcsolatépítést.”¹⁹ Mindez egyértelműen rezonált De Klerk elnöknek az apartheid rendszer megszüntetéséről vallott koncepciójára. A magyar Külügyminisztériumnak a Botha-látogatást előkészítő anyaga szerint De Klerk felismerte, hogy „a DAK a nemzetközi elszigeteltségből csak akkor tud kilépni, ha az apartheidet feloldja. A felhalmozódott belső feszültségek is csak az apartheid megszüntetésével válnak kezelhetővé. Ahhoz, hogy mindez robbanásmentesen történjen, a kormánynak felülről kell a menetrendet diktálnia.”²⁰

A munkalátogatásra Botha külügyminiszter 1990. január 3-án kora délután érkezett meg Budapestre. A látogatás előkészítése hosszú hónapokkal azt megelőzően vette kezdetét, és szigorúan titkos tárgyalások előzték meg. Horn Gyula a *168 Óra* című hetilapnak adott interjúban aláhúzta, hogy a találkozót a dél-afrikai

16 Botha Budapesten. De Klerk számára a gazdasági elszigeteltség megszüntetése a fő kihívás. In: *Világ-gazdaság*, 22. (1990) 2. (5260.) sz. 1. (1990. január 4.)

17 A dél-afrikai külügyminiszter Budapesten. Megdöbbenés a frontországokban. Pretoria megpróbál kitörni a diplomáciai és kereskedelmi elszigeteltségből. In: *Magyar Szó*, 47. (1990) 3. sz. 2. (1990. január 5.)

18 Vláda] [lászló]: Távol Dél-Afrikától. Külpolitikánkban mellőzni kell mindenféle farizeuskodást – fejtette ki a Világnak Bényi József külügyminiszter-helyettes. In: *Világ*, 2. (1990) 3. sz. 16–17. (1990. január 18.)

19 Külügyminisztérium VII. Területi Főosztály feljegyzése. Készítette: Dr. Fodor Erika: A helyzet fejlődésének perspektívái Afrika déli részén. Budapest, 1990. április 4. MNL OL XIX-J-1-j 1990. 001567/1990.

20 Külügyminisztérium VII./8/ Területi Főosztály jelentése. Jóváhagyta: Dr. Bényi József. De Klerk, a DAK új elnökének koncepciója az apartheid feloldásáról. Budapest, 1989. december 29. MNL OL XIX-J-1-j 1989. 004730/1989.

külgyminiszter kezdeményezte 1989 októberében.²¹ A külügyi iratok tanúsága szerint azonban a dél-afrikai fél már márciusban jelezte érdeklődését a magyarországi látogatás iránt. Egy 1989. március 10-i sürgős rejtjeltávirat szerint a Dél-afrikai Köztársaság londoni nagykövetségének egyik tanácsosa felkereste a magyar nagykövetet és arról tájékoztatta, hogy aznap Botha külügyminiszter magántitkára telefonon közölte vele: a főnöke március 14–15-én hivatalos tárgyalásokra Londonba érkezik, és egyúttal szeretne találkozni a magyar nagykövettel is. Mindezekről kizárólag a magyar nagykövet tudott, a nagykövetség egyetlen további munkatársa sem.²² A budapesti tárca még aznap elküldte a válaszát, amelyben az állt, hogy a találkozót Budapest nem javasolja, továbbá utasították a nagykövetet: „Közölnék a tanácsossal, hogy a KÜM két magas rangú képviselője március 14–18. között a Dél-afrikai Köztársaságban tartózkodik, és megbízásuk van, hogy a helyszínen megbeszéléseket folytassanak, többek között az ottani Külügyi Hivatallal is, különböző kérdésekről.”²³

Egy bő hónappal később, a Külügyminisztérium időközben foganatosított meghívásának eleget téve, 1989. április 16–19. között Budapesten tartózkodott Pieter Bezuidenhout, a Dél-afrikai Köztársaság bécsi nagykövetségének tanácsosa, aki korábban a külügyi tárcánál a kelet-európai osztályt vezette, és fontos szerepe volt a magyar diplomaták márciusi dél-afrikai köztársaságbeli látogatásának megszervezésében. A dél-afrikai diplomata több fontos kormányzati szereplővel folytatott megbeszéléseket. A látogatásról készült külügyminisztériumi feljegyzés szerint Bezuidenhout „történelmi jelentőségűnek minősítette azt a tényt, hogy először került sor DAK-diplomata részéről látogatásra [a magyar fővárosban]”, és megerősítette, hogy „a legmagasabb szinten egyetértenek a kapcsolatokra vonatkozó magyar megközelítéssel (fokozatosság, egymásra épülő lépések, diszkréció)”. Ugyanakkor azt is hozzátette, hogy „a kapcsolatok terjedelmét és intenzitását illetően mindkét félnek a realitások talaján kell maradnia”.²⁴

A kapcsolatok kiépítésének gyakorlati megvalósításában meghatározó szerepe volt Dr. Fodor Erika külügyminisztériumi főosztályvezető-helyettesnek. Ő koordinálta a gyakorlati munkát, és ő folytatta le a középszintű előkészítő tárgyalásokat is. 1989. június 27-i feljegyzésében beszámolt Chris Greenwood brit harmadtitkárral folytatott megbeszéléséről, melynek során a brit diplomata érdeklődött a magyar-dél-afrikai kapcsolatokról is. Az Afrika-szakértő Fodor jelezte brit kollégájának, hogy a magyar álláspont figyelembe veszi a délnyugat-afrikai rendezési és a Dél-afrikai Köztársaságban megindult demokratizálódási folyamatokat, amelyekkel összhangban „a korábbi merev elzárkózás enyhítését szorgalmazzuk a viszonyosság

21 És ha a szomszéd háza ég? Külpolitikánk mozgásteré. [Zentai Péter interjúja.] In: *168 Óra*, 2. (1990) 2. sz. 14–15. (1990. január 16.)

22 Külügyminisztérium Ko-Un. Rejtjeltávirat. Botha dél-afrikai külügyminiszter kezdeményezése. London, 1989. március 10. MNL OL XIX–J–1–j 1989. 45/03152.

23 Uo. Az említett látogatásról egyelőre csak annyit tudunk Földesi István John Mare diplomata budapesti látogatásáról készített feljegyzéséből, hogy a dél-afrikaiak „örömmel vették Somogyi Ferenc és Gál G. Tamás főosztályvezetők látogatását, (...) s sokat várnak a november 13-i külügyminisztériumi tárgyalásoktól is”.

24 Külügyminisztérium VIII. Területi Főosztály feljegyzése. Készítette: Dr. Fodor Erika: P. Bezuidenhout dél-afrikai tanácsos látogatása. Budapest, 1989. április 20. MNL OL XIX–J–1–j 1989. 001764/1/1989.

alapján”. Példaként a vízumkiadást említette rokonlátogatások, valamint újságírók ki- és beutazása esetében. A feljegyzésre Fodor Erikának Bényi József a következő kézzel írott reflexiót adta: „– kérem az ENSZ határozatok szövegét az apartheid kapcsán. (Azt ugyanis aligha tudjuk meghatározni: meddig áll fenn az apartheid. A lelkemben még biztosan 100 évig, de meddig lesz deklarált kormánypolitika és napi gyakorlat?) – az ENSZ tiltó határozatai ellenére milyen indokkal tartanak [fenn] mások gazdasági-kereskedelmi-pénzügyi kapcsolatokat? – milyen alapon jelentkeznek a brit diplomataék dél-afrikai ügyekben?”²⁵

Ugyancsak 1989. június 27-i keltezésű az a Fodor Erika által jegyzett javaslat, amelyet Bényi József kapott meg, és amely *Dél-afrikai kapcsolataink nyilvánosság előtt vállalható új mozzanatai* címmel öt pontban foglalkozott több meghatározó kérdéssel. A „még létező” apartheidpolitikáról szólva az anyag megállapítja, hogy az „a kapcsolatok rendezésének fő akadályát képezi”. Hozzáteszi azonban, mivel a Dél-afrikai Köztársaságban demokratizálódási folyamat érzékelhető, „a kedvező változásokra reagálva a korábbi merev elzárkózásunkon változtattunk; enyhítettük a vízumkiadás korábbi rendjét, engedélyezzük állampolgáraink rokonlátogatási célú kiutazásait, újságírók munkalátogatásait, természetesen a viszonzosság alapján”. Zárásként a javaslat azt hangsúlyozza, hogy „a kölcsönös megismerés szükséges ahhoz, hogy az apartheid politika megszűnését követően kapcsolatainkat kiépítsük”.²⁶

Az apartheid rendszer hivatalosan csak az 1994 áprilisában megtartott első szabad választásokkal ért véget – ahol az Afrika Nemzeti Kongresszus 62 százalékos támogatottságot szerzett –, de a rendszer felszámolásának folyamata már korábban, De Klerk elnök 1990. február 2-án megtartott parlamenti felszólalását követően megkezdődött, majd fokozatosan felgyorsult. A Búr Gábor által sorsfordítóknak nevezett beszédében De Klerk új korszak nyitányát harangozta be azzal, hogy a betiltott politikai pártoknak újból mozgásteret kínált, illetve kitért a különböző népcsoportokat megillető jogokra. Kifejtette: el kell kerülni a többségnek a kisebbség feletti önkényét. Hamarosan kiengedte a börtönből Nelson Mandelát, az Afrika Nemzeti Kongresszus 1962 óta börtönben ülő, élő legendává vált vezetőjét és a többi politikai foglyot.²⁷ A kocka el volt vetve, amit a magyar diplomáciai kar is érzékelt.²⁸ A Külügyminisztérium a háttérben arra készült, hogy amint a dél-afrikaiak bejelentik az apartheid rendszer végét, az elsők között legyen képes a kapcsolatok hivatalossá tételére.

Az együttműködés „kis lépésekkel történő beindítása”, a „kölcsönös megismerés” elősegítése a kultúra területén is határozottan felmerült. Erről tanúskodik a

25 Külügyminisztérium VIII. Területi Főosztály feljegyzése. Készítette: Dr. Fodor Erika: Greenwood brit III. titkár érdeklődése a magyar–dél-afrikai kapcsolatokról. Budapest, 1989. június 27. MNL OL XIX–J–1–j 1989. 001764/1/, 404/VIII.

26 Külügyminisztérium VIII. Területi Főosztály javaslata. Készítette: Dr. Fodor Erika: Dél-afrikai kapcsolataink nyilvánosság előtt vállalható új mozzanatai. Budapest, 1989. június 27. MNL OL XIX–J–1–j 1989. 001764/3/1989, 403/VIII.

27 Búr, 1997. 61.

28 Pordány, 2005. 228.

Művelődési Minisztérium Nemzetközi Kapcsolatok Főosztályán dolgozó Hajtó Péter emlékeztetője, amely arról számolt be, hogy Pieter Bezuidenhout dél-afrikai tanácsos „javaslatot tett arra, hogy egy a zenei életben járatos magyar szakember látogasson el a Dél-afrikai Köztársaságba”.²⁹ 1989. július 4-én a tanácsos a Külügyminisztériumban kijelentette, hogy a „szeptemberi választások után szabadon engedik N. Mandelát”. A kétoldalú kereskedelmi kapcsolatok alakulását úgy értékelte, hogy „komoly lépések történtek”, de azt is megjegyezte, hogy „nehézségeik vannak viszont az állampolgáraik vízumbeszerzésében”, és kérte, hogy „megfelelő könnyítéseket biztosítsunk számukra”. Ezzel kapcsolatban figyelemre méltó, hogy a feljegyzésre Horn Gyula a következőt írta rá kézzel: „Vízumügyben rövid időn belül várható döntés.” Bezuidenhout fontosnak tartotta, hogy folytatódjanak az újságírói látogatások, hogy a televíziós stábok által készített vagy készítenendő filmeket minél többen láthassák, valamint arról érdeklődött, hogy országa képviselői részt vehetnének-e az augusztus végére tervezett budapesti afrikaisztikai konferencián.³⁰ Az 1989. augusztus 27. és szeptember 4. között rendezett, *Tradition and Modernization in Africa Today* című konferencián végül négy fő vett részt a Dél-afrikai Köztársaságból. A Johannesburgból és Durbanból érkezett kutatók nyelvészeti és nyelvpolitikai témájú előadásokat tartottak.³¹

A külügyminiszter látogatásának előkészítésével megbízott Bezuidenhout tanácsos 1989. szeptember 10–13. között a két külügyminisztérium közötti kapcsolat 1989. márciusi hivatalos kezdete óta már harmadszor járt a magyar fővárosban. A Fodor Erikával folytatott megbeszélésén többek között beszámolt az 1989. szeptember 6-án megtartott választásokról, amelyeken a reformok mellett kiálló és elkötelezett Nemzeti Párt és az ellenzéki liberális Demokrata Párt (DP) együttesen a fehér szavazatok 75 százalékát szerezte meg. A tanácsos magyar kollégáinak hozzátette, hogy „az a politikai folyamat, amely a DAK-ban elindult, sok szempontból hasonlítható a magyar folyamatokhoz. Kettőt említett: ott is egy párt egyeduralmának megszűnéséről van szó, saját erőfeszítések mellett, másrészt a korábbi politikai rendszer gazdasági alapjai kérdőjeleződnek meg.” Az elhangzottak alapján Fodor úgy értékelte, hogy „az új politikai fejlemények lehetővé teszik az NP korábbi elképzeléseinek lendületbe helyezését”. A feljegyzés szerint az új politika legfontosabb elemei közé a következők tartoztak: kerekasztal-tárgyalások megindítása valamennyi politikai szereplővel és csoporttal (beleértve a fekete radikális-

29 Művelődési Minisztérium Nemzetközi Kapcsolatok Főosztálya emlékeztetője. Előadó: Hajtó Péter: Dél-afrikai diplomata fogadása (Pieter Bezuidenhout). Budapest, 1989. július 3. MNL OL XIX-J-1-j 1989. 001764/5, 66382/1989.

30 Külügyminisztérium VII. Területi Főosztály feljegyzése. Kapták többek között: Dr. Somogyi Ferenc, Dr. Bényi József, Dr. Gulyás András. Dél-afrikai diplomata látogatása. Budapest, 1989. július 17. MNL OL XIX-J-1-j 1989. 001764/4, 430/VII. Az említett konferencia főszervezője az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán 1981–1992 között szabad kutatási társulásként működő Afrikai Kutatási Program volt. A munkában előbb főleg az ELTE és más tudományegyetemek kutatói vettek részt, majd a legkülönbözőbb szakmák képviselői (mérnökök, orvosok, közgazdászok stb.) is csatlakoztak. A Program fennállása idején kiadványok megjelentetése mellett három sikeres nemzetközi konferenciát (1982, 1984, 1989) rendezett. Lásd: Biernaczky, 2021.

31 A konferencia egyik főszervezője, Dr. Biernaczky Szilárd személyes közlése alapján (2023. szeptember 2.).

kat is), megfelelően nyitott és demokratikus új alkotmány kidolgozása (amely garanciákat ad a nemzeti kisebbségeknek), valamint az apartheid rendszer három alapvető törvényének (Population Registration Act, Group Areas Act, Separate Education Act) eltörlése.

A feljegyzésből két további lényegi kérdést érdemes kiragadnunk. A gazdasági kapcsolatok vonatkozásában a dél-afrikai fél azon véleményének adott hangot, hogy a kezdetben létrehozott, úgynevezett „bécsi [közvetítő] csatorna” mellett elképzelhetőnek tartja egy, a DAK-ban működő magyar gazdasági képviselőlet nyitását, valamint hasznosnak tekintené egy külügyminiszter-helyettesi szintű magyar küldöttség utazását „a kapcsolattartás további keretei és a lehetőségek tisztázása” érdekében. A másik megjegyzés a megalakítandó új dél-afrikai kormány kapcsán a külügyminiszteri poszt várományosaira vonatkozott, megemlítve Bothát is mint az egyik lehetséges személyt. A tanácsos úgy vélte, hogy „De Klerk elnök fogja kézben tartani a külügyek irányítását, elsősorban azért, hogy a belső reformok közvetlen hatást gyakorolhassanak a nemzetközi kapcsolatok alakulására”.³²

A külügyminisztériumok közti párbeszéd az év folyamán magasabb szintre emelkedett. 1989. november 9–11. között Dr. John Maré, a Dél-afrikai Köztársaság Külügyminisztériuma kelet-európai főosztályának helyettes vezetője látogatott Budapestre. Részt vett a Magyar Nemzeti Bank (MNB) és az Egyesült Államokban működő Global Economic Action Institute által szervezett *Magyarország a '90-es évek felé* című nemzetközi konferencián, és tárgyalásokat folytatott a külügyi és a művelődési tárca képviselőivel. Maré világos kérést fogalmazott meg: a növekedő turistaforgalmat szükséges lenne megfelelően támogatni, és jelezte, hogy „részükről elfogadható lenne egy fantázianév alatt vagy más, gazdasági tevékenységhez kötődően, de konzuli teendőkkal is megbízott iroda nyitása Budapesten”. A Külügyminisztérium feljegyzéséből kiderül továbbá, hogy a Magyar Nemzeti Bank „lehetőséget biztosított John Maré számára arra, hogy a konferencia időszaka alatt megbeszéléseket folytasson magyar pénzügyi szakemberekkel, tekintettel arra, hogy a dél-afrikai tőke érdeklődést mutat európai üzletek iránt”.³³

Maré budapesti tartózkodása idején szóba került Botha külügyminiszter „legteljesebb titokban” lebonyolítandó magyarországi látogatásának terve. Egy november 13-i külügyminisztériumi dokumentum 3. pontjában, hivatkozással egy miniszteri táviratváltásra, ezt olvashatjuk: „J. Maré azzal a megbízatással érkezett, hogy külügyminisztere december 13–14-re tervezett budapesti találkozóját elősegítse. Előzetes elképzelések szerint [ugyanis] P. Botha és kísérete Bécsből december 13-án utazna Budapestre, és december 14-én térne oda vissza. (...) A találkozás titkosságára a maguk részéről ügyelni fognak. Erre a magasszintű megbeszélésre véleményük szerint nagy szükség lenne, tekintettel arra, hogy a kelet-európai országokkal való eddigi

32 Külügyminisztérium VII./8/ Területi Főosztály feljegyzése. Készítette: Dr. Fodor Erika: P. Bezuidenhout dél-afrikai tanácsos látogatása. Budapest, 1989. szeptember 14. MNL OL XIX-J-1-j 1989. 003992/1989, 516/VII/8/.

33 Külügyminisztérium VII./8/ Területi Főosztály feljegyzése. Készítette: Dr. Fodor Erika: Megbeszélés J. Maréval, a dél-afrikai KÜM főosztályvezető-helyettesével. Budapest, 1989. november 15. MNL OL XIX-J-1-j 1989. 003992/1/89, 695/VII/8/.

kapcsolatkezdeményezéseknek feltehetően folytatása lesz, s ehhez a magyar külpolitikai szakemberek véleményére is szükségük lesz. Az eddigi magyar-dél-afrikai kapcsolatépítési szisztémát a maguk részéről példa-értékűnek tekintik.”

A feljegyzést készítő főosztályvezető-helyettes egy, a későbbiekben nagyobb súlyt kapó témát is felvetett, mégpedig a Dél-afrikai Köztársaságban élő magyar közösség fontosságát, kiemelve az ott élő „számos elismert szakember[t], [akikkel] a kapcsolattartás jelentősen segíthetné a gazdasági kapcsolataink továbbfejlődését”. Bényi József kézzel írott reflexiójában kifejezte azon véleményét, hogy „nincs akadálya annak, hogy – »tel-avivi formában« – konzulátust hozzunk létre kölcsönösen”. A miniszterhelyettes azonban rögtön azt is hozzátette, hogy „a konzulátusnak magyar részről anyagi akadályát látom”.³⁴

Érdekességként említhetjük, hogy egy 1989. október 13-án keltezett rejtjel-táviratban a lagosi magyar nagykövetség a dél-afrikai magyar konzulátus nyitását illetően egy amerikai véleményről számolt be: „Az amerikai nagykövetség regionális tanácsosa a magyar külpolitika növekvő nyitottságára, az elmúlt időszak kapcsolatépítéseiire hivatkozva beszélgetést kezdeményezett elképzeléseinkről a Dél-afrikai Köztársaság irányában. Korábbi távirati utasításuknak megfelelő álláspontunk kifejtését követően megjegyezte, hogy a néhány ezres magyar emigráció a DAK-on belül már indokoltá tehetné konzulátus megnyitását.”³⁵

Néhány politikai vélemény a munkalátogatással kapcsolatban

Pik Botha külügyminiszter másfél napos munkalátogatására végül 1990. január 3-án került sor. A *Világban* megjelent cikk szerint az utazást „a voltaképpen formális elszigeteltségéből régóta kitörni próbáló Dél-Afrika egyértelmű sikereként könyvelték el a hírügynökségi beszámolók”. Bényi József a lapnak azt nyilatkozta, hogy: „Magyarországnak legalább olyan fontos gazdasági érdekei fűződnek a Dél-Afrikával való viszony javításához és bővítéséhez, mint amilyen politikai előnyei származhatnak ugyanebből a másik félnek.” A cikk idézi továbbá a University of Cape Town politikatudományi tanszékét vezető Robert Schrire professzort, aki úgy vélekedett, hogy „ha Magyarország nyíltá teszi üzleti kapcsolatait Pretoriával, ez precedenst teremt, és a többi térségbeli országgal kiépítendő dél-afrikai kereskedelemnek is kedvez, vagy Magyarország amolyan előretolt hídfőállás lehet Kelet-Európában Pretoria számára”.³⁶

34 Külügyminisztérium VII./8/ Területi Főosztály feljegyzése. Készítette: Földesi István: Magyarország és a DAK közötti kapcsolatok néhány kérdése. Budapest, 1989. november 13. MNL OL XIX-J-1-j 1989. 001764/13, 686/VII/8/.

35 Külügyminisztérium VII. Területi Főosztály. Rejtjeltávirat. Amerikai vélemény a magyar konzulátus nyitásáról a DAK-ban. Lagos, 1989. október 13. MNL OL XIX-J-1-j 1989. 003929, 591/VII/8.

36 V[ida] L[ászló]: Távol Dél-Afrikától. Külpolitikánkban mellőzni kell mindenféle farizeuskodást – fejtette ki a Világnak Bényi József külügyminiszter-helyettes. In: *Világ*, 2. (1990) 3. sz. 16–17. (1990. január 18.)

A *Beszélő* című folyóirat hasábjain az esemény kapcsán egy érdekes vita summázatát olvashattuk 1990. január 22-én. A vitából, amely a Szabad Demokraták Szövetsége (SZDSZ) berkein belül zajlott, a *Beszélő* Szabó Miklós és Kószeg Ferenc véleményét közölte. Szabó Miklós először a gazdaságfókuszú magyar külpolitika addigi „nyitásait” vette sorra: az „áttörésszerű” dél-koreai, majd az izraeli, végül a chilei kapcsolatépítésről szólt. Ebbe a sorba illesztette bele a dél-afrikai relációt is, és kiemelte, hogy a nyugati demokrácia normái felé haladó Dél-afrikai Köztársaság Magyarországon késznek mutatkozik tőkebefektetésre. Szabó Miklós is utalt a Dél-Afrikában élő magyar diaszpóra lehetséges jövőbeni szerepére a kapcsolatok építésében. Rövid hozzászólását a következővel zárta: „A kapcsolat felvételénél elvileg számításba kell venni, hogy az államok nem szokták olyan mértékben ideológiai szempontok alá rendelni külpolitikájukat, mint Palme Svédországa – talán nagyon rokonszenvesen – tette. Különösen kis ország nem engedheti ezt meg magának. Kis, szegény ország, amely egy rossz hírű, gazdag országgal szóba állva remélheti, hogy az politikai előnyök kedvéért gazdasági előnyökhöz juttatja.” Kószeg Ferenc a gazdasági előnykereséssel egyet tudott érteni, viszontválaszában azonban azt hangsúlyozta, hogy „Dél-Afrikában az apartheid korántsem a múlté. (...) Ezt a rendszert nem fogadhatjuk el, s nem fogadhatjuk el azt az érvelést sem, hogy Dél-Afrika már megindult a nyugati demokrácia normái felé.” A szerző aztán belpolitikai ívet kanyarított gondolatmenete végére, jelezve azt, hogy „Az SZDSZ Horn Gyulának szívességet tett” azzal, hogy külön találkozott Bothával, majd egy kérdést olvasunk: „Vajon viszonzazzák ezt az SZDSZ-nek?”³⁷

A *Magyarország* 1990. január 26-i számában a látogatás visszhangjával foglalkozó cikkben a kormányzati álláspontot halljuk ismét: „Ugy tűnik, Pik Botha látogatását nemcsak Afrikában, hanem az egész harmadik világban érzelmektől túlfűtötte, a realitásoktól sokszor elrugaszkodottan minősítik. Magyarország viszont elkötelezte magát a nyitott külpolitika mellett.”³⁸ A *Világban* kisgazdapárti politikusok fejtették ki véleményüket az önálló nemzeti külpolitikáról. A Bordás Ferenc által készített interjúban a dél-afrikai nyitás is előkerült. Dr. Böröcz István alelnök hangsúlyozta, hogy: „Tudomásul kell venni, hogy rendkívül erős és rendkívül fejlett gazdaságról van szó [Dél-Afrika esetében]. Ha úgy tetszik, ugrásra készen kell állnunk, hogy ne maradjunk le a kapcsolatfelvételben, s gazdaságilag jó kapcsolatba kerüljünk e térséggel. Ne feledjük el azt sem, hogy elég erős magyar közösség él ott, melynek tagjai közül jónéhányan jelentős gazdasági szakemberek, üzletemberek, pénzemberek. Tehát én úgy gondolom, hogy ez nagyon egészséges nyitás volt.”³⁹

37 Botha Magyarországon. Szabó Miklós: Egy tilalommal kevesebb, vagy egy elvtelenséggel több? K[ószeg] Flerenc]: Párt és állam. In: *Beszélő*, Új folyam, 1. (1990) 2. sz. 13–14. (1990. január 22.)

38 Barra Mária: Dél-Afrika. Nyitány? A látogatás visszhangja. In: *Magyarország*, 27. (1990) 4. sz. 7. (1990. január 26.)

39 Önálló nemzeti külpolitikát. Súlyponteltolódások akár rövidebb távon is elképzelhetők – nyilatkozik dr. Böröcz István, a kisgazdapárt alelnöke és Dorogi Géza politikai tanácsadó [Bordás Ferenc interjúja]. In: *Világ*, 2. (1990) 11. sz. 12. (1990. március 15.)

„Világosan látható a jövő” – a dél-afrikai nyitás utóélete a rendszerváltást követően

Még 2014 nyarán készítettem interjút egy amerikai Afrika-portál számára Dél-Afrika akkori budapesti nagykövetével. Cikkem a Dél-Afrika és Kelet-Közép-Európa közötti gazdasági kapcsolatokat vizsgálta, különös tekintettel a magyar–dél-afrikai viszonyra tíz évvel az apartheid eltörlését követően. Johann Marx nagykövet így értékelt: „Magyarország és Dél-Afrika sok tekintetben hasonlóan élte meg, ahogyan a két ország az 1990-es évek elején kikerült a viszonylagos globális elszigeteltségből, amelyet Magyarország esetében a második világháborút követő szovjet megszállás következtében a vasfüggöny okozott, Dél-Afrika számára pedig az apartheid ideológiai vasfüggönye jelentett. Nem meglepő tehát, hogy mind Magyarország, mind Dél-Afrika a következő években arra kényszerült, hogy a saját régióik gazdasági re-integrációjára összpontosítson.”⁴⁰

A beruházások terén a dél-afrikai nagyvállalatok meglehetősen aktívak voltak Magyarországon az 1990-es években. Olyan dél-afrikai nagyvállalatok jelentek meg Magyarországon, mint a SABMiller (South African Breweries), a Mondi, a Group 5, az Intertoll, a Ster-Kinekor és a Steinhoff International. Az új évezredben a kis- és középvállalatok, mint például a Naspers, mindkét irányban elkezdtek bővíteni tevékenységi körüket. A *Népszava* 1993. november 24-i számában közzétett egyoldalas hirdetés szerint: „1993. november 16. a Kőbányai Sörgyár életében fordulatot jelentett. A privatizációs pályázaton a világ ötödik legnagyobb sörgyártója, a SAB Ltd. kapta meg a lehetőséget, hogy Európa egyik legnagyobb sörgyárába új ismereteket és modern technológiát hozzon. (...) [E dél-afrikai] fejlesztés azt célozza, hogy minél több exportképes, világszínvonalú termék kerüljön ki a kőbányai pincéből.”⁴¹ A SAB valójában ezzel a magyarországi akvizícióval kezdte meg nemzetközi terjeszkedését, amely felvásárlások sorozatának kiindulópontja volt, és amely a csoportot az akkori világ második helyére emelte.⁴² 1997 júliusában a dél-afrikai tulajdonos egyesítette a Kőbányai és a Kanizsai Sörgyárat, ezzel létrehozva a mai Dreher Sörgyárat.

A sörgyártás már a kapcsolatfelvétel előtt is az együttműködés lehetséges területei között szerepelt. A mozambiki Maputóban szolgáló magyar nagykövet 1989. december 5-i rejtjeltáviratban beszámolt csehszlovák kollégájával folytatott megbeszéléséről. A csehszlovák nagykövet elmondta, hogy a csehszlovák külkereskedelmi miniszterhelyettes november 27–29-én konkrét üzleti lehetőségek feltárása céljából hivatalos látogatáson járt Dél-Afrikában. A dél-afrikai miniszterhelyettes a következőket közölte vele: „A DAK kész azonnal vásárolni három sörgyárat, amelyek szakszerű üzemeltetéséhez csehszlovák szakértőket alkalmazna”, és hozzátette,

40 Az interjút online rögzítettem 2014. július első hetében, a cikk pedig itt olvasható: Tarrósy, 2014. <https://moguldom.com/65423/south-africa-invests-central-europe/>.

41 Világosan látható a jövő [hirdetés]. In: *Népszava*, 121. (1993). 274. sz. 7. (1993. november 24.)

42 2017 márciusában a SABMiller eladta kelet-közép-európai vállalatait és a teljes sörportfólióját a japán Asahi Csoportnak.

hogy „a DAK magyar, keletnémet, bolgár, csehszlovák és lengyel szakértőket is alkalmazni kíván”.⁴³

A rendszerváltást követően a Dél-afrikai Köztársaság Magyarország legfontosabb afrikai kereskedelmi partnerévé vált. Ezért nem volt meglepő, hogy a Külügyminisztérium által 2011-ben meghirdetett, a „globális nyitást” prioritásként kezelő stratégia részeként a pretoriai nagykövetségen 2011 augusztusában létrejött az úgynevezett külgazdasági és kereskedelmi tanácsosi poszt, amelyet elsőként Mészáros Kálmán tapasztalt diplomata töltött be. A tanácsos egy interjúban a kereskedelem volumenének stabil növekedéséről számolt be 2012 első félévére vonatkozóan. Kiemelte a környezetvédelmet, a pénzügyi megoldásokat kínáló lehetőségeket, az orvosi felszereléseket és gyógyszereket, valamint az autógyártást és -forgalmazást, továbbá az autóalkatrész-kereskedelmet. Beszámolója szerint Dél-Afrika a 2010-es évek elejére az USA, Kína és az Egyesült Arab Emírségek után Magyarország negyedik legnagyobb Európán kívüli piacává vált. Az export volumene 2011-ben elérte a 840 millió USA-dollárt, 2012 első negyedévében pedig 186 millió USA-dollár volt.⁴⁴

Esther Takalani Netshitenzhe, Dél-Afrika korábbi magyarországi nagykövete 2012-ben egy interjúban elmondta, hogy a két ország közötti kereskedelem az évek során folyamatosan bővült. Megjegyezte, hogy a Dél-Afrikából Magyarországra irányuló export évente átlagosan 54 százalékkal nőtt, az import mértéke pedig az azt megelőző évtizedben évente mintegy 19 százalékkal emelkedett. A kereskedelmet akkor az autóipar, az információ- és kommunikációtechnológia (ICT), az elektronikai és az orvosi szektor nagyvállalatai uralták. Netshitenzhe nagykövet – számos diplomata és külpolitikus elődjéhez hasonlóan – hangsúlyozta továbbá az 1956 után Dél-Afrikában letelepedett magyar diaszpóra jelentőségét a két ország gazdaságához való hozzáadott érték szempontjából.⁴⁵ László Béla akkori dél-afrikai magyar nagykövet a magyar közösséget szintén fontos összekötő kapocsnak tartotta a két ország között.⁴⁶ Több dél-afrikai magyar üzletember aktív közreműködésével 2013. május 13-án létrejött a Dél-Afrikai–Magyar Gazdasági Vegyes Bizottság.

Összegzés

A *Magyar Hírlap* 1988. október 27-i száma a címlapon tudósított az ASTA (American Society of Travel Agents) 58. világtalálkozásáról, aminek 1988. október 23–29. között Budapest adott otthont (az esemény alkalmából a Magyar Posta emlékbélyeget bocsátott ki). Horn Gyula külügyi államtitkár fogadta a kongresszuson akkreditált újságírókat, és hangsúlyozta: „Nyitottságunk jó példája annak, hogy hivatalos viszonyt létesítettünk a Koreai Köztársasággal, és nemzeti érdekeink úgy

43 Külügyminisztérium VII. Területi Főosztály. Rejtjeltávirat. Tárgy: DAK és szocialista országok kapcsolatai. Maputo, 1989. december 5. MNL OL XIX-J-1-j 1989. 004489, 1877/VII/9.

44 Tarrósy, 2014. A cikkben hivatkozott, vele készült interjú 2014. július elején rögzítettem.

45 Az interjú Bagi Judit akkori kutatóasszisztens közreműködésével készítettük el 2012. szeptember 10-én.

46 A vele készült interjú 2013. május 29-én rögzítettem. Lásd még: Tarrósy–Morenth, 2013; Tarrósy, 2022.

diktálják, hogy a jövőben szilárd, jó kapcsolatokat építsünk ki Budapest és Szöul között. Megélnékültek a magyar–izraeli kapcsolatok is.”⁴⁷ A rendszerváltást megelőzően a dél-afrikai nyitás is egyértelműen fontos epizódja a magyar külpolitikai rendszerváltásnak. Bényi József külügyminiszter-helyettes megfogalmazásában „két bukott rendszer megbízottja tárgyalt egymással”.⁴⁸ Roelof Pik Botha dél-afrikai külügyminiszter 1990. január 3–4-i látogatásával nem csupán a formálódó magyar–dél-afrikai kapcsolatok erősödtek, hanem általában a magyar külpolitikai mozgástér is szélesedett. A találkozó mindkét felet hozzásegítette ahhoz, hogy a formálódó új világrendben újrapozicionálja magát. Mindehhez elengedhetetlennek bizonyult a találkozót előkészítő, azt lebonyolító és annak eredményeit hasznosító adminisztráció szerepvállalása. Kormányzati szinten a két külügyminiszter és helyetteseik, minisztériumi szinten a területi főosztályok vezetői és munkatársai, valamint a nagykövetségeken dolgozó diplomaták egyaránt kivették a részüket a munkából. Jelen tanulmány a találkozó apropóján az „afrikai szál” jelentőségére kívánta felhívni a figyelmet, és ezzel további kutatásokra szándékozott ösztönözni.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadatlan források lelőhelye

MNL OL

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Budapest)

2. Kiadott források és szakirodalom

Apor

2021 Apor Péter: Magyarország és a harmadik világ kapcsolatai, 1948–1990. In: *Magyarország külkapcsolatai (1945–1990)*. Szerk.: Horváth Sándor – Kecskés D. Gusztáv – Mitrovits Miklós. Bp., 2021. 569–590.

Békés

2019 Békés Csaba: *Enyhülés és emancipáció. Magyarország, a szovjet blokk és a nemzetközi politika 1944–1991*. Bp., 2019.

2022 Békés, Csaba: *Hungary’s Cold War. International Relations from the End of World War II to the Fall of the Soviet Union*. Chapel Hill, 2022. (The New Cold War History.)

Biernaczky

2021 Biernaczky Szilárd: *Afrika Magyarországon – magyarok Afrikáról*. Érd, 2021. (Mundus Novus Könyvek.)

Búr

1997 Búr Gábor: Dél-Afrika. Az elszigeteltségtől a regionális hatalmi státuszig. In: *Afrika Tanulmányok*, 1. (1997) 1. sz. 59–69.

47 Gyapay Dénes: Az ASTA-kongresszus tegnapi eseményei. Nyitottságunk a demokráciát szolgálja. Horn Gyula és Andrikó Miklós tájékoztatója. In: *Magyar Hírlap*, 21. (1988) 257. sz. 1. (1988. október 27.)

48 V[ida] L[ászló]: Távol Dél-Afrikától. Külpolitikánkban mellőzni kell mindenféle farizeuskodást – fejette ki a Világnak Bényi József külügyminiszter-helyettes. In: *Világ*, 2. (1990) 3. sz. 17. (1990. január 18.)

Gazdag

2021 Gazdag Ferenc: *Három évtized magyar külpolitikája (1989–2018)*. Bp., 2021.

Horn

1989 Horn Gyula: Változó világ, változó Európa, változó magyar külpolitika. In: *Külpolitika*, 14. (1989) 4. sz. 3–10.

Ormos

2000 Ormos Mária: Néhány gondolat a Kádár-korszak nemzetközi meghatározottságáról és külpolitikájáról. In: *Magyar Tudomány*, 45. (2000) 7. sz. 872–881.

Pordány

2005 Pordány László: *A búrok és az apartheid*. Lakitelek, 2005.

Saunders et al.

2023 *Eastern Europe, the Soviet Union, and Africa. New Perspectives on the Era of Decolonization, 1950s to 1990s*. Eds.: Saunders, Chris – Fonseca Helder, Adegar – Dallywater, Lena. Berlin–Boston, 2023.

Simon

2022 Simon, János: The Collapse of Communist Regimes and the Role of International Factors (1985–1992). In: *Taiwan Journal of Democracy*, 18. (2022) 1. sz. 145–161.

Solymári–Tarrósy

2021 Solymári Dániel – Tarrósy István: A magyar diplomácia újjászületése Afrikában. Déli nyitási kísérletek a magyar külpolitikában a 19–20. században: fókuszban az 1960–70-es évek. In: *Külügyi Szemle*, 20. (2021) 4. sz. 147–183.

Tarrósy

2014 Tarrósy, István: South African Brands Find Market in Central Europe. In: *AFKInsider*, July 21, 2014.

2022 Tarrósy, István: Hungarian Community in South Africa and New Opportunities for International Cooperation in the Post-Apartheid Era. In: *Socio-Economic Connections between Eastern Europeans in South Africa: Conference Proceedings*. Eds.: Kachur, Dzvinka – Szweczuk, Stefan – Rademeyer, Cobus. Cape Town, 2022. 6–16.

Tarrósy–Morenth

2013 Tarrósy, István – Morenth, Péter: Global Opening for Hungary: A New Beginning for Hungarian Africa Policy? In: *African Studies Quarterly*, 14. (2013) 1–2. sz. 77–96.

Tarrósy–Solymári

2022 Tarrósy, István – Solymári, Dániel: Relations with the Global South, Solidarity and Pragmatism in Hungarian Foreign Policy since the 1960s – a Focus on Africa. In: *Eastern Journal of European Studies*, 13. (2022) 1. sz. 106–122. DOI: 10.47743/ejes-2022-0105.

ISTVÁN TARRÓSY

HUNGARIAN FOREIGN POLICY REGIME CHANGE IN AFRICA

RELATIONS WITH THE REPUBLIC OF SOUTH AFRICA IN THE 1980S–1990S

The paper examines how the political-economic changes of the 1980s affected foreign policy. In an increasingly interdependent world, Hungarian leaders saw in many developing regions a ‘model for successful political and economic transformation’. The view that the country should be ready to take the leap and forge new relations was gradually strongly expressed. Hungarian diplomacy also sought contacts with the Republic of South Africa, which at that time had not yet broken with apartheid. One of the manifestations of this was the visit of Foreign Minister

Roelof Pik Botha to Budapest on 3 January 1990, which is at the centre of attention of this study. The paper focuses on the evolving bilateral relations and the foreign policy regime changes on both sides by analysing contemporary press reports and archival materials. It first describes the actions of Gyula Horn's diplomacy towards South Africa, the process, background, and results of relationship building. Then, it looks at the mainly economic and trade cooperation in the new era up to the first half of the 2010s.

ISAAC BERSHADY – VÁMOS PÉTER*

„Tanulni jöttek Magyarországra”

TANULMÁNYOK

Kínai vendégmunkások Győrben, 1987–1990

1987. június 16-án Csao Ce-jang (Zhao Ziyang), a Kínai Kommunista Párt (KKP) megbízott főtitkára és a Kínai Népköztársaság (KNK) államtanácsának elnöke magyarországi látogatása alkalmával felkereste a győri Rába Magyar Vagon- és Gépgyárat. Az első számú kínai vezető a gyárlátogatás során megbeszélést folytatott Horváth Ede igazgatóval és megtekintette a gyártósorokat. Az egykorú felvételek szerint Csao nagy érdeklődést mutatott a magyar gyártású dízelmotorok és traktorok iránt. A látogatással egy időben a pekingi magyar kereskedelmi kirendeltség vezetője arról számolt be, hogy újabb 300 darab Rába teherautó eladásáról írt alá szerződést.¹

Az 1980-as évekre a Rába termékei iránti kínai kereslet a két ország gazdasági együttműködésének egyik fontos eleme volt. Ennek volt köszönhető, hogy Csao Ce-jang a magyar–kínai kapcsolatok teljes helyreállítását jelentő magyarországi útja során Győrbe is ellátogatott. A vizit megfelelő alkalmat biztosított arra, hogy Horváth Ede bejelentse, hamarosan 350 kínai munkás érkezik a gyárba, akik „megtanulhatják, hogyan kell kitűnő, a világ bármely táján eladható minőségben futóműveket, dízelmotorokat, autóbuszalvázakat, mezőgazdasági vontatókat gyártani”.² A „vörös báróként” elhíresült Horváth szeme előtt a nagy üzlet, egy Kínában felépülő gyár képe lebegett.³ A kínai együttműködéshez fűzött remények nem voltak megalapozatlanok. A pekingi vezetés ugyanis üdvözölt minden olyan kezdeményezést, amely meghaladta a hagyományos kereskedelem kereteit.

A kínai vendégmunkásokról szóló híreket a magyar gyári munkások azonban nem fogadták túlzott lelkesedéssel. Őket már amúgy is aggasztották a személyi jövedelemadó tervezett bevezetéséről szóló mendemondák és a Rába más gyár-

* Isaac Bershady a Rutgers University – New Brunswick School of Arts and Sciences Department of History doktorjelöltje (111 Van Dyck Hall, 16 Seminary Place, New Brunswick, NJ 08901, isaac.bershady@rutgers.edu); Vámos Péter az MTA doktora, a HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetének tudományos tanácsadója (1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4. vamos.peter@abtk.hu) és a Károli Gáspár Református Egyetem Kínai Tanszékének docense.

1 Kínai vendégeink a győri Rábában és a kocsai Aranykalász Tsz-ben. Csao Ce-jang magyarországi látogatásának harmadik napja. In: *Népszabadság*, 45. (1987) 141. sz. 1., 3. (1987. június 17.)

2 Uo.

3 Horváth, 1990.

egységeiben történő esetleges elbocsátásokról szóló pletykák.⁴ A kétoldalú gazdasági együttműködés kiterjesztése a kínai munkások magyarországi foglalkoztatására számos adminisztratív kérdést is felvetett a munkavállalók és a hatóságok szempontjából egyaránt. Nem volt világos a vendégmunkások jogállása, hogy valóban tanulóként lesznek-e jelen, vagy inkább olcsó munkaerőként számítanak rájuk, és azt sem lehetett tudni, hogy a kínaiak miként fognak beilleszkedni a gyári munkába és általában a magyarországi életkörülmények közé.

Tanulmányunk a kínai vendégmunkások magyarországi alkalmazásának történetét három szinten vizsgálja. Az első szint a nagypolitikáé, amely a foglalkoztatáspolitikai együttműködést a politikai kapcsolatok egy fontos új elemeként tartotta számon. A második az illetékes magyar hatóságok tevékenységének szintje. A kínai vendégmunkások magyarországi foglalkoztatása kapcsán a Külügyminisztériumtól a TESCO Nemzetközi Műszaki Tudományos Együttműködési Irodáig több állami hivatal szembesült korábban ismeretlen problémákkal, amelyek megoldásában szorosán együtt kellett működniük kínai partnereikkel. Szintén idetartozik a hivatalos propaganda, amelynek az volt a feladata, hogy az olcsó kínai munkaerő jelenlétét a szocialista együttműködés és szakmai továbbképzés példájaként mutassa be. A harmadik a mindennapi élet szintje, a vendégmunkások jelenlétének hatása a hétköznapiakra, a kínai és a magyar munkások életére. Ezzel kapcsolatban általában elmondható, hogy a kínai és a magyar munkások napi tapasztalatai nem igazolták az állami döntéshozók reményeit. A magyarok saját gazdasági és szociális biztonságukkal kapcsolatos aggodalmai a kínai vendégmunkásokkal szembeni, rasszista megnyilvánulásoktól sem mentes ellenségeskedésbe fordultak át. A kínai vendégmunkások viszont szociálisan elszigeteltek és nemkívánatosnak érezték magukat, és nem kapták meg az eredetileg tervezett szakképzést sem. Mindezen tényezők együttes következményeként a kínaiak 1990 februárjában, kilenc hónappal a szerződésük lejárta előtt elhagyták Magyarországot és hazatértek.

Tanulmányunk a „szocialista globalizáció” fogalmába tartozó jelenséget vizsgál. A témában egyre több új kutatási eredmény áll rendelkezésre, ami akár új „történeti kánon” kialakulásához is vezethet.⁵ Tomka Béla a térség globalizációját vizsgáló összefoglaló művében arra a megállapításra jut, hogy a „szocialista globalizáció” vagy az „alternatív globalizáció” fogalmát bevezető újabb kutatások szelektivitásuk és az eredmények túlinterepretálása miatt nem támasztják alá az új narratívák érvényességét. Tomka megállapítja, hogy a kelet-közép-európai államszocialista országok globalizációs szintje nem éri el a nyugat-európai államok szintjét sem a kereskedelmi nyitottság, sem az információk és az emberek áramlása tekintetében.⁶ Tomkával egyetértve mégis úgy gondoljuk, hogy a történet számos tanulság-

4 1987. június 15-i információk jelentés. MNL GYMSM GYL X. 415. Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) Magyar Vagon- és Gépgyári Végrehajtó Bizottságának anyagai. Pártbizottsági ülések jegyzőkönyvei, információk jelentések (1968–1989) 538. doboz.; Radio Free Europe (RFE) Situation Report, Hungary: Chinese Premier and Acting Party Secretary to Visit Hungary. München, 1987. június 15. OSA 300–8–47.

5 A témáról lásd például: Mark–Jacob–Ruprecht–Spaskovska, 2019; Zofka–Vámos–Urbansky, 2023; Zofka–Chen, 2023. A szakirodalomról a legjobban áttekintést Tomka Béla kötete adja. Tomka, 2023.

6 Tomka, 2023. 77.

gal szolgál az utókor számára mind a magyar–kínai politikai és gazdasági kapcsolatok alakulása, mind a magyaroknak az idegenekhez való viszonya szempontjából.

Szocialista partnerek, tőkés piacok

A Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) Politikai Bizottsága (PB) 1982. október 26-án határozatot hozott a magyar–kínai kapcsolatokról, amelyben egyrészt értékelte a kapcsolatok alakulását, másrészt kijelölte a kapcsolatépítés irányelveit. A határozat hangsúlyozta, hogy „továbbra is elsősorban a kereskedelmi-gazdasági kapcsolatok fejlesztésében vagyunk érdekeltek”.⁷ Két nappal a határozat megjelenését követően a Külügyminisztérium kínai referatúrája feljegyzést készített a magyar–kínai kereskedelmi forgalom helyzetéről.⁸ A dokumentum megállapította, hogy 1980-ban az 1970-es évek dinamikus fejlődése megtorpant, ráadásul a magyar export „hagyományos”, a magyar gazdaság számára kedvező áruösszetétele megváltozott. A magyarokat különösen az érintette rosszul, hogy a kínai fél beszüntette „nagy volumenű tehergépkocsik, autóbuszok, szerszámgépek behozatalát”, ami korábban a magyar export 40 százalékát tette ki. 1981-ben az éves kereskedelmi forgalom az 1978-as csúcs alig több mint felét érte el.⁹ A forgalomcsökkenés egyik fő oka paradox módon éppen az 1978 decemberében elindított kínai „reform és nyitás” politika volt. Közel egy évtizeddel a szocialista országok felé 1969–1970-ben történt nyitást követően ugyanis Kína a legmodernebb technológiákhoz, gépekhez és berendezésekhez való hozzájutás reményében a kapitalista országok irányába is nyitott. Magyarországnak tehát, ha be akart jutni a kínai piacra, attól kezdve a tőkés országokkal is versenyeznie kellett.

Bár a magyar–kínai párt- és államközi kapcsolatok az 1960-as évek elején bekövetkezett kínai–szovjet szakítás következtében nagyjából jó egy évtizeden át a minimumra korlátozódtak, a mindkét fél számára előnyös kereskedelem volumene már az 1970-es évek elején növekedésnek indult, és megközelítette, majd az évtized végére meg is haladta az 1950-es évek szoros barátsága idején elért szintet.¹⁰ A kétoldalú kereskedelem azonban jellegében különbözött a Kínai Népköztársaság létrejöttét követő évtized kapcsolataitól. A fő ok az volt, hogy az óvatos szovjet–kínai közeledés éveiben Kína a kereskedelmi kapcsolatait már nem kívánta a szocialista világban megszokott keretek között bonyolítani. Először 1979-től csak a nem kereskedelmi kifizetéseket bonyolították konvertibilis valutában, majd miután Kína 1980-ban csatlakozott a Nemzetközi Valutaalaphoz és a Világbankhoz, az 1981.

7 Az MSZMP Politikai Bizottság határozata a magyar–kínai kapcsolatokról. Budapest, 1982. október 26. MNL OL M-KS 288. f. 5/865. ő. e. 38–41. In: Vámos, 2020. 650–656.

8 A Külügyminisztérium IV. Területi Főosztály, Kínai Referatúra feljegyzése: A magyar–kínai kereskedelmi forgalom helyzete. Budapest, 1982. október 28. MNL OL XIX-J-1-j Kína 57 006148/1982. In: Vámos, 2020. 646–649.

9 Lásd a táblázatot a Függelékben.

10 A kétoldalú kereskedelem alakulásának adatait lásd: Vámos, 2021. 458.

évi kereskedelmi tárgyalásokon azt javasolta a szocialista országoknak, hogy a kétoldalú kereskedelemben a klíringelszámolású árucserét váltsák fel a konvertibilis valutában történő elszámolással. A javaslatot a Szovjetunióval szorosan egyeztető, konvertibilis valuta szűkében levő európai szocialista országok egységesen elutasították, de az 1980-as évek Kínával folytatott kereskedelmében így is elsősorban a kapitalista logikán alapuló piaci szempontok játszották a fő szerepet.¹¹ A szocialista országok a kínai piacon a kapitalista gazdaságokkal kerültek versenyhelyzetbe, és a kínaiak preferenciáit már nem elsősorban az ideológiai közösség határozta meg.

A Külügyminisztérium idézett, 1982-es feljegyzésében a kétoldalú kereskedelem fejlesztése érdekében a magyar teendők között első helyen említette a gépjellegű termékek exportjának növelését és az egyezményes áruforgalom mellett az újabb együttműködési lehetőségek keresését.¹² Mivel az export ösztönzése és a versenyképes árak kialakítása érdekében a kínai viszonylatú áruforgalom 1980. január 1-jétől a nem rubelelszámolású viszonylatok között került elszámolásra, a kínai piacra termelő üzemek a nem rubelelszámolással járó összes preferenciát (bérpreferencia, kiegészítő exportjutalmazás) élvezhették, és a kínai exportjuk után is igénybe vehették a különbözeti forgalmiadó-visszatérítést, valamint a termelés-korszerűsítési támogatást.¹³ Mivel Kína 1981-ben jelentősen, alig egyharmadára csökkentette a kétoldalú kereskedelem volumenét, a tehergépkocsik, autóbuszok és szerszámgépek importját pedig leállította, a magyar fél elemi érdeke volt a kínai export növelése oly módon, hogy az a kínai fél tetszését is elnyerje. Mivel a kínai vezetők magyar partnereikkel folytatott tárgyalásaikon rendszeresen arról beszéltek, hogy nekik is érdekükben áll a gazdasági kapcsolatok hagyományos árucserét meghaladó formáinak fejlesztése, a Rába azon elképzelése, hogy a jövőbeni termelési együttműködés érdekében kínai vendégmunkásokat foglalkoztatna, mindkét fél elképzeléseibe beleillett.

A munkásimport terve

A Rába hatékony működését számos belső probléma akadályozta. Ilyen volt a munkások magas átlagéletkora, a szűkülő munkaerő-kínálat, az alacsony fizetés miatti dolgozói elégedetlenség és a gyenge munkafegyelem. A gyár vezetése és pártbizottsága egyetértett abban, hogy a munkafegyelem hiányosságai miatt a gyár termelési eredményei nem javultak. A következő évtizedben fenyegető munkaerőhiányra Horváth Ede már 1979-ben felhívta a figyelmet.¹⁴ Az 1980-as évek elején a Rábánál a problémák oka az alacsony és stagnáló bérszínvonal, a felnövekvő generáció körében tapasztalható érdeklődéshiány és kisebb mértékben a meggyéből való elvándorlás volt.¹⁵ 1980–1985 között a reálbér-emelkedés alig haladta meg az éves

11 A kérdéstről bővebben lásd: Vámos, 2021.

12 Vámos, 2020. 649.

13 Uo.

14 Germuska–Honvári, 2014. 106.

15 Bartha, 2013. 218., 233.

infláció mértékét. A bérek átlagosan tíz százalékkal nőttek, a fogyasztói árak emelkedése pedig kilenc százalék körül mozgott.¹⁶ A Rába részben azért nem kínált versenyképes béreket a fiatal munkavállalóknak, mert a munkabérek alacsony tartásával igyekezett nyereséget termelni.

A termelés bővítéséhez szükséges munkaerőt a gyár vezetése egyrészt a munkaidő szabályozásával, másrészt külföldi munkások alkalmazásával igyekezett biztosítani. 1982-ben bevezették a napi 8 órás, heti 40 órás munkarendet. Ez önmagában mégsem oldotta meg a munkaerőhiányt, nem utolsósorban azért, mert a munkafegyelem továbbra is laza volt.¹⁷ A Rábánál 1986-ban a gyár 17 500 dolgozójából 1200–1300 fő rendszeresen hiányzott, ami a gyár dolgozóinak nagyjából 7 százalékát jelentette. Az arány alacsonyabb volt ugyan, mint a 15–20 százalékra becsült országos átlag, de így is jelentős problémát okozott.¹⁸ A hatékonyság növelése érdekében a gyár vezetése kihasználta az 1987. évi új csődtörvényt, amely lehetővé tette a munkáltatók számára, hogy a kormány jóváhagyása nélkül dolgozókat bocsássanak el, és a felesleges munkaerő elbocsátása mellett döntött. Az elbocsátások elsősorban, de nem kizárólag a magasabb fizetési kategóriába tartozó, nem fizikai munkásokat érintették. 1987 novemberében, ugyanazon a héten, amikor a kínai vendégmunkások megérkeztek Győrbe, a Rába leányvállalataként működő Vörös Csillag Traktorgyár 290 munkástól vált meg.¹⁹ A városi közhangulatot tovább rontotta, hogy a szintén győri – de nem a Rábához tartozó – Rábatext textilgyár is elbocsátott 50 dolgozót.²⁰

A gyár vezetése a munkaerőköltség csökkentése és a megfelelő minőségű fizikai munkások számának növelése érdekében külföldi munkaerőt is alkalmazott. Mivel lengyel vendégmunkásokat már 1979 óta nagy számban foglalkoztattak Magyarországon, főként a bányászatban, az építőiparban és a gépiparban, az 1980-as évek elején a Rába vezetése is úgy döntött, hogy megpróbálkozik a lengyelek alkalmazásával.²¹ 1981 szeptemberében 650 lengyel munkás érkezett a gyárba, akik a dízelmotorok gyártósorain dolgoztak. Bár a lengyelek alkalmazása jelentős költségcsökkenéssel nem járt, ráadásul a vendégmunkásokat devizában kellett kifizetni, a külföldiek magyar munkásokénál jobb munkafegyelmenek és munkamoráljának köszönhetően nőtt a termelékenység és a nyereség. 1985-ben a gyár már 1200 lengyel munkást foglalkoztatott, ami azt jelentette, hogy majdnem minden tizedik munkása külföldi volt.

A lengyelek foglalkoztatása ellenére a betöltetlen fizikai munkás állások száma tovább nőtt, és az évtized közepére elérte a kétezret. Ennek következtében

16 Győr-Sopron Megye Statisztikai Évkönyve 1985, 66.

17 MNL GYMSM GYL X. 415. Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) Magyar Vagon- és Gépgyári Végrehajtó Bizottságának anyagai. Pártbizottsági ülések jegyzőkönyvei, információs jelentések (1968–1989) 525. doboz 2/1.

18 *Daily News* újságcikk: „Labour Discipline, Ethics, Courage.” 1986. május 18. OSA 300–40–1 560. doboz 2.

19 Radio Free Europe/Radio Liberty (RFE/RL) report: The Specter of Unemployment Becomes a Reality in Hungary. München, 1988. február 12. OSA 300–40–2 77. doboz 2.

20 RFE/RL távirat: Hungarian State Enterprise will Fire 50 Workers. München, 1987. január 14. OSA 300–40–2 77. doboz 2.

21 A lengyel vendégmunkások korábbi magyarországi alkalmazásáról lásd: Kovács, 2008. 73–109.

a gyár vezetése kénytelen volt megvizsgálni további vendégmunkások alkalmazásának lehetőségét.²² Horváth Ede megbízásából a gyár munkaügyi osztálya 1985 októberében jelentést készített, amelyben újabb vendégmunkások alkalmazása mellett érvelt. A jelentés megállapította, hogy miközben a vállalat „hosszútávon piacképes, korszerű és gazdaságos termékeket gyárt, amelyeket zömében exportra szállít, ezen belül a tőkés exportunk rendszeresen és erőteljesen növekszik, (...) vállalati keretek között – a jelenleg érvényes utasítások mellett – munkaerő gondjainkat nem tudjuk megoldani”. A „jelenleg érvényes utasítások” következtében, folytatódott az érvelés, a bérszabályozás nem lehetett kellően piackonform, aminek következtében „a személyi jövedelmek megfelelő mértékben differenciált és a teljesítményekhez igazodó alakítására nincs lehetőségünk, más – tőlünk elmaradó hatékonysággal és eredményességgel dolgozó – vállalatokhoz képest”.²³ Mivel „a piaci feladatok eddig is nagymértékű túlóra-felhasználást, és jelentős számú produktív külföldi munkaerő foglalkoztatását tették szükségessé”,²⁴ a munkaügyi osztály a gyár exportképességének növelése érdekében még több vendégmunkás alkalmazását tartotta szükségesnek.

Horváth Ede feltehetően azért rendelte meg a fent említett jelentést, mert 1985 nyarán a Rába munkaerő-problémáinak megoldásában új távlatok nyíltak. 1985. május–júniusban Li Peng kínai miniszterelnök-helyettes kelet-európai útja során a Német Demokratikus Köztársaságot (NDK) és Lengyelországot követően Magyarországra is ellátogatott. Kínai részről a látogatás egyik fő célja az 1986–1990-re szóló gazdasági együttműködési megállapodás tető alá hozása és a kétoldalú gazdasági együttműködés hagyományos árucserét meghaladó bővítése volt. A június 1-jén aláírt egyezmény tartalmazta a kínai vendégmunkások magyarországi foglalkoztatásának lehetőségét. A vendégmunkások egyrészt műszaki továbbképzésre érkezhettek Magyarországra, másrészt pedig azért, hogy munkaerő-igényes ágazatokban – a bányászatban, a textil- és a cipőgyártásban, valamint a nehéziparágazatokban – dolgozzanak.²⁵ Li Peng a Rába gyárba is ellátogatott, ahol felvetette, hogy „a Rába bekapcsolódhatna a kínai járműipar rekonstrukciójába, létesíthetne egy összeszerelő üzemet, ahová kezdetben részegységeket szállítana, később Kína fokozatosan átvinné ezek

22 MVG Munkaügyi Főosztály: A munkaerő-gazdálkodás időszerű feladatai a vállalatnál. Győr, 1985. szeptember 24. MNL GYMSM GYL X. 415. Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) Magyar Vagon- és Gépgyári Végrehajtó Bizottságának anyagai. Pártbizottsági ülések jegyzőkönyvei, információs jelentések (1968–1989) 533. doboz 1/14.

23 A munkaerő-gazdálkodás továbbfejlesztésével kapcsolatos vállalati feladatok, tapasztalatok (a PB 1979. VII. 30-i határozata alapján). Győr, 1983. augusztus 23. MNL GYMSM GYL X. 415. Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) Magyar Vagon- és Gépgyári Végrehajtó Bizottságának anyagai. Pártbizottsági ülések jegyzőkönyvei, információs jelentések (1968–1989) 532. doboz 1/10.

24 MVG Munkaügyi Főosztály: A munkaerő-gazdálkodás időszerű feladatai a vállalatnál. Győr, 1985. szeptember 24. MNL GYMSM GYL X. 415. Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) Magyar Vagon- és Gépgyári Végrehajtó Bizottságának anyagai. Pártbizottsági ülések jegyzőkönyvei, információs jelentések (1968–1989) 533. doboz 1/14.

25 Hosszú lejáratú kereskedelmi egyezmény a Magyar Népköztársaság kormánya és a Kínai Népköztársaság kormánya között az 1986–1990. évekre. Budapest, 1985. június 1. MNL OL XIX-G-3-b 1161. doboz 113/73/1985.

gyártását”.²⁶ A jól tájékozott kínai miniszterelnök-helyettes a Rába munkaerőhiányának enyhítésére kínai munkások alkalmazását javasolta, majd hozzátette, hogy a kínai vendégmunkások alkalmazása „Kína számára is hasznos lenne, mivel dolgozói jó szakmai gyakorlatra tennének szert”.²⁷

A látogatást követően Horváth Ede egyeztetésbe kezdett a magyar kormányral a kínai vendégmunkások alkalmazási lehetőségeiről. Miután mind a magyar, mind a kínai kormány támogatta a tervet, Horváth 1986 áprilisában a gyárban értekezletet hívott össze, ahol arról tájékoztattott, hogy a közeli jövőben elindulhat a kínai vendégmunkásprogram. Az igazgató először a kínai piac fontosságáról beszélt. Arra hívta fel kollégái figyelmét, hogy „egy hatalmas, kimeríthetetlen piacról van szó”, majd hozzátette, hogy „Kínában nagy az érdeklődés a magyarok iránt”. Végül a nagyszámú külföldi munkás győri jelenlétének veszélyeiről is szót ejtett. Mondandóját azzal zárta: „A városunkba érkező kínai munkások három évig itt lesznek – tisztességesen fogadjuk őket, ők más emberek, érzékeny, egy más világban élők, ezért nagyon fontos a jó kapcsolat kialakítása velük.”²⁸

Vendégmunkás vagy tanuló?

Az olcsó munkaerőimport és a profittermelő képesség növelése ellentmondott az egyenlő munkáért egyenlő bért szocialista elvének. A kínai munkaszerződések szövegezése során a magyar és a kínai tisztviselők mindvégig azzal küszködtek, hogy miként lehet a szocialista eszméket összeegyeztetni a piaci szempontokkal. Ezért Csao Ce-jang 1987-es látogatásán, amikor a kínai vendégmunkások érkezését hivatalosan bejelentették, sem Horváth Ede, sem Csao Ce-jang nem arról beszélt, hogy a kínai vendégmunkások olyan fizikai munka végzésére érkeznek Magyarországra, amit a magyarok nem voltak hajlandóak elvállalni, hanem arról, hogy tanulni jönnek. Miközben a Horváth és Csao tárgyalásairól kiadott sajtójelentések arról szóltak, hogy az érkező kínai munkások képzési programban vesznek majd részt, a TESCO és az Állami Bér- és Munkaügyi Hivatal (ÁBMH) igyekezett a magyar betanított munkások fizetésénél is alacsonyabb bért kialakítani számukra.²⁹

Az 1985 májusa és a kínai vendégmunkások 1987. októberi érkezése közötti időszakban a TESCO, a Külkereskedelmi Minisztérium, az ÁBMH és a Rába illetékeseinek az egymás közötti megbeszéléseken, valamint a kínai partnerekkel folytatott tárgyalásokon számos alapvető kérdést kellett tisztázniuk a kínai munkások magyarországi foglalkoztatásával kapcsolatban. Továbbképzésre érkeznének

26 A Külügyminisztérium jelentése a Minisztertanácsnak Li Peng magyarországi látogatásáról. Budapest, 1985. június. MNL OL XIX-J-1-j Kína 13 001038/16/1985. In: Vámos, 2020. 703–708.

27 Uo.

28 Magyar Szocialista Munkáspárt Magyar Vagon- és Gépgyári Bizottságának jegyzőkönyve. Győr, 1986. április 24. MNL GYMSM GYL X. 415. Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) Magyar Vagon- és Gépgyári Végrehajtó Bizottságának anyagai. Pártbizottsági ülések jegyzőkönyvei, információs jelentések (1968–1989) 534. doboz 1/6.

29 RFE/RL távirat: Xinhua Reports Zhao's Visit to Raba Factory. München, 1987. június 17. OSA 300–40–2 43. doboz 3.

Győrbe, vagy kizárólag betanított munkásként foglalkoztatnák őket? Hogyan állapítsák meg a jövedelmüket? A magyar munkásokéval azonos fizetést kapjanak forintban, vagy a lengyel vendégmunkásokhoz hasonlóan a magyar dolgozókénál magasabb bért kapjanak, amit devizában fizetnének nekik? Ha tanulni jönnek, a tanulmányi időszak végeztével tovább foglalkoztathatná-e őket a gyár?

Székács Imre, a TESCO vezérigazgatója először a Rába terveiről tájékozódott. Kezdetben ugyanis az volt a fő feladat, hogy a szerződéstervezetben egyensúlyba hozzák a kínai fél műszaki képzésre vonatkozó kérését a gyár fizikai munkások alkalmazására vonatkozó igényével. Horváth Ede érzékelte a két fél érdekei közötti konfliktust, és megpróbálta enyhíteni azt. Azt remélte, hogy a TESCO elősegítheti a Rába céljainak elérését, azaz hogy a kínai munkásokat ne tanulóként, hanem az exportra szánt termelés fellendítését szolgáló olcsó munkaerőként alkalmazzák. Székácsnak adott írásbeli válaszában azt hangsúlyozta, hogy bár az eredeti kínai ajánlat szerint a gyárba szakképzett kínai munkásokat küldenének, akik a „hidegüzemi forgácsoló és lakatos szakmákban” technikai ismeretekre tennének szert, a gyár inkább az alacsonyabb képzettséget igénylő „melegüzemi foglalkoztatásban (öntés, olvasztás, hőkezelés)” alkalmazná a kínai munkaerőt. A bérezésükről szólva megemlítette, hogy Li Penggel megállapodott, hogy „az itteni kínai dolgozókat magyar fizetést kapnának teljesítményük szerint”. Horváth megjegyezte, hogy ez a gyár számára előnyösebb, mint a lengyel vendégmunkások alkalmazása, valamint ismét hangsúlyozta, hogy a vendégmunkások nélkülözhetetlenek a gyár külkereskedelmi terveinek megvalósítása szempontjából. Végül érvként Horváth Ede Székácsnak is a kínai piacon rejlő lehetőséget emelte ki: „A foglalkoztatástól a Rába azt is várja, hogy segítse elő kereskedelmi kapcsolataink szélesítését és a volumen növelését a kínai piacon.”³⁰ A Rába 1978–1979-ben ötmillió svájci frank értékű baromfitartó komplexumot szállított Kínába, amihez a következő években évi százötvenezer svájci frank értékű pótalkatrészt küldtek. Emellett a cég 1985-ben 300, 1986-ban pedig 780 fix platós teherautót, 1987-ben pedig 300 billenőteknős tehergépkocsit exportált Kínába.³¹

A magyar és a kínai elképzelések különbségei miatt eleinte mégis úgy tűnt, hogy a tárgyalások zátonyra futnak. A Rába nevében eljáró TESCO és a Pekingben kijelölt kínai partner, az északkelet-kínai Csilin (Jilin) tartomány nemzetközi gazdasági és technológiai együttműködéssel foglalkozó vállalata, a China Jilin International Economic and Technical Corporation (CJIETC) 1986 tavaszán elküldte egymásnak a saját szerződéstervezetét, ám első körben mindkét fél elutasította a másik javaslatát. A nézeteltérések három kérdésben voltak a legélesebbek: a fizetés mértékét, a fizetés pénznemét és a munkások jogállását illetően. Az álláspontok közelítése céljából 1986. szeptember 1-jén a TESCO küldöttsége Székács Imre vezetésével Kínába utazott, ahol a kínai külkereskedelmi minisztérium munkatársaival és a CJIETC három igazgatójával egy héten át folytatott tárgyalásokat. A magyar dele-

30 Horváth Ede levele Székács Imrének. Győr, 1985. július 24. MNL OL XXIX-G-21-a 71. doboz 1/167/1985.

31 Bognár Péter vállalati szakszervezeti bizottsági titkár közlése. Udvarhelyi András: Tanulni jöttek Magyarországra. Kínai dolgozók a Rábánál. In: *Népszava*, 115. (1987) 284. sz. 7. (1987. december 2.)

gáció azt hangsúlyozta, hogy a dolgozók bérét az ÁBMH állapítja meg, és legfeljebb 50 százalékot fizethetnek devizában. A kínai fél minimum 5000 forintos alapbért tartott volna elfogadhatónak, amire Székács kifejtette, hogy az ÁBMH utasítása szerint a TESCO legfeljebb havi 4000 forintos alapbért ajánlhat, mivel „Magyarországon nem adhatunk szerződésben magasabb alapbért, mint amit a magyar szakmunkások kapnak”.³²

A tárgyalások magyar szempontból sikeresen zárultak. Az 1986 októberében Csilin tartomány fővárosában, Csangcsunban (Changchun) aláírt megállapodás a kínai vendégmunkások havi juttatását a képzés első három hónapjában 3000 forintban, a kiküldetés hátralévő részében pedig 4000 forintban rögzítette, azzal a kitételrel, hogy a fizetés a teljesítmény alapján 5000 forintig volt emelhető. Ha figyelembe vesszük, hogy 1986-ban a teljes munkaidőben alkalmazásban állók havi átlagkeresete a KSH adatai szerint 6435 forint volt, még az 5000 forint is meglehetősen alacsonynak számított.³³ Ez azért lehetett így, mert a TESCO 21 és 23 év közötti fiatalokat várt a Rábába, akiknek a jövedelme nem haladhatta meg magyar kortársaik fizetését.³⁴

A munkaszerződés részleteinek kidolgozása érdekében összehívott utolsó találkozóra 1987 áprilisában került sor. A kínai fél ekkor már csak néhány pontosítást kért a vendégmunkások jogállásával kapcsolatban. Ugyan a kínaiak is elfogadták, hogy a tevékenység jellege az eredetileg tervezett szakképzésben való részvétel helyett a betanított munkásként való foglalkoztatás irányába tolódott, de a szerződésben mégis a képzésre kívánták helyezni a hangsúlyt. A kínaiak által leginkább kifogásolt kifejezések a „kínai fiatal szakmunkás” és a „bér és bérjellegű kifizetések” voltak, amiket törölni kívántak a szerződés szövegéből, és helyettük a „Magyarországon továbbképzésben részesülő kínai munkások” kifejezést kívánták használni.³⁵ E változtatás mögött az az elv állt, hogy a kínai vendégmunkásoknak a hároméves szerződésük alatt kellett megszerezniük a szakmunkás-képesítést. Valójában a kínai munkások a szerződésben rögzített fizetésük felét kapták csak meg forintban, a másik felét a magyar állam svájci frankban átutalta a Kínai Népi Bankba. Ezt az összeget a magyar statisztikák az éves import-export elszámolásban a kínai exporttételék között sorolták fel mint a kínai munkásexport ellentételezését.³⁶ Ennek

32 Székács Imre jelentése: A kínai munkaerő magyarországi továbbképzéséről és foglalkoztatásáról folytatott megbeszélésről. Peking, 1986. szeptember 8. MNL OL XXIX-G-21-a 71. doboz, iktatószám nélkül.

33 Gazdaságilag aktívák, bruttó átlagkereset, reálkereset (1960-) https://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_hosszu/h_qli001.html (letöltés: 2023. szeptember 24.).

34 Székács Imre jelentése: A kínai munkaerő magyarországi továbbképzéséről és foglalkoztatásáról folytatott megbeszélésről. Peking, 1986. szeptember 8. MNL OL XXIX-G-21-a 71. doboz, iktatószám nélkül.

35 Keretmegállapodás kínai munkaerő magyarországi foglalkoztatásával kapcsolatban. 1987. április. MNL OL XXIX-G-21-a 71. doboz, iktatószám nélkül. Egy másik példányt (szintén iktatószám nélkül) a Magyar Nemzeti Bank 1987. júniusi feljegyzésének mellékleteként csatolták. A Magyar Nemzeti Bank Titkárságának feljegyzése: A kínai munkaerő magyarországi továbbképzésével és foglalkoztatásával kapcsolatos feladatok végrehajtásáról. Budapest, 1987. június 14. MNL OL XXIX-L-1-e 910. doboz 1333/1987.

36 A Magyar Nemzeti Bank Titkárságának feljegyzése: A kínai munkaerő magyarországi továbbképzésével és foglalkoztatásával kapcsolatos feladatok végrehajtásáról. Budapest, 1987. június 14. MNL OL XXIX-L-1-e 910. doboz 1333/1987.; Jegyzőkönyv a Magyar Népköztársaság Külkereskedelmi Minisztériumának

a pénznek a további sorsáról források hiányában nem tudunk semmit, így azt sem, hogy a fizetésük ezen részét a munkások megkapták-e.

A magyarországi, majd a magyar–kínai kétoldalú tárgyalások eredményeként végül az a megoldás született, hogy a vendégmunkásprogram fókuszában nem a műszaki képzés lesz, hanem a fizikai munkások importja. A magyarok ennek a megoldásnak azért örültek, mert a kínaiakat olcsóbbnak és könnyebben fegyelmezhetőnek tartották, mint a Magyarországon dolgozó lengyel vendégmunkásokat. A döntés részben a TESCO által az 1980-as években szervezett magyarországi vendégmunkásprogramok tapasztalataira épült és más vendégmunkások helyettesítésére szolgált, akiket – mint például a kubai munkásokat – az évtized vége felé egyre nagyobb számban hívtak haza a rossz élet- és munkakörülmények, a képzés hiánya, az alacsony fizetés és a magyar munkásokkal való ellenséges, olykor fizikai atrocitásig fajuló viszony miatt.³⁷

Magyarország az európai szocialista államok közül nem egyedülként próbálkozott a Kínából és általában Kelet-Ázsiából érkező vendégmunkások alkalmazásával, és nem volt egyedül a munkaerőköltségek és az állami kiadások minimalizálására tett kísérletekkel sem. Csehszlovákiában már 1967 óta dolgoztak vietnami vendégmunkások, akiknek a száma az 1980-as évek végén megközelítette a 29 000 főt.³⁸ 1985-ben Li Peng kelet-európai útjai során más országokban is a magyarhoz hasonló vendégmunkásprogramok indításáról állapodott meg: az NDK 500, Bulgária pedig 1000 kínai vendégmunkás foglalkoztatását vállalta. A magyar külügyminisztérium felhívta az MSZMP Központi Bizottsága figyelmét arra, hogy további szocialista országok is érdeklődnek a kínai vendégmunkások fogadása iránt, és hogy Csehszlovákia a vietnami vendégmunkások alkalmazását sikerként könyvelte el.³⁹

A magyar vállalatok számára az olcsó külföldi munkaerő alkalmazása egyszerű és gyorsan kifizetődő megoldásnak tűnt. A vendégmunkásprogram bővítését a magyarországi munkaerőhiány miatt aggódó pártvezetés is támogatta. Miután 1987 áprilisában a kubai kormány több mint száz, a Kispesti Textilgyárban dolgozó kubai munkás szerződését a rossz munka- és életkörülmények miatt felmondta, a TESCO 60 kínai vendégmunkással igyekezett pótolni a kieső munkaerőt, és 1990-ig további 240 textilmunkás behozatalát tervezte.⁴⁰

Mindazonáltal sem a magyar, sem a kínai illetékesek nem beszéltek nyilvánosan a vendégmunkások fogadásának valódi okáról, hanem inkább a baráti segítség-

szervezetei és a Kínai Népköztársaság Külgazdasági és Külkereskedelmi Minisztériumának szervezetei közötti Általános Szállítási Feltételekről az 1987. évre. Budapest, 1987. január 22. MNL OL XIX-G-3-b 1244. doboz 113/8/1987.

37 Bortlová-Vondráková – Szente-Varga, 2021. 301–303., 306., 311.; Apor, 2017. 38–39.

38 Alamgir, 2014. 133–155.

39 Iván László jelentése: Kínai–NDK megállapodás kínai munkások NDK vállalatoknál való foglalkoztatásáról. Peking, 1986. április 22. MNL OL XIX-J-1-k Kína 59. doboz 13890/1986.; A pekingi magyar nagykövetség jelentése a DDR-be és Bulgáriába tett kínai utazásokról. Peking, 1986. november 14. MNL OL XIX-J-1-k Kína 59. doboz 16827/1986.

40 Dr. Kádas Ferenc, a Kispesti Textilgyár igazgatójának emlékeztetője Székács Imre TESCO vezérigazgató részére az ÁBMH-ban folytatott, kínai vendégmunkások érkeztetésével kapcsolatos tárgyalásról. Budapest, 1987. április 3. MNL OL XXIX-G-21-a 71. doboz 446–2/1987.

nyújtást és a vendégmunkások képzését hangsúlyozták. A szakértők azonban el-elszólták magukat. A Magyar Rádió egyik műsorában P. Szabó József újságíró kérdésére Tálás Barna Kína-szakértő Csao Ce-jang 1987. júniusi magyarországi látogatását értékelve arról beszélt, hogy a vendégmunkásokat olcsó „import munkaerőként” alkalmazzák az export és a jövedelmezőség növelése érdekében. A szakértő úgy értékelte, hogy az olcsó kínai munkaerő importja és cserében a fejlett magyar technológia exportja hozzájárulhat a két ország kereskedelmi kapcsolatainak bővítéséhez.⁴¹

Csao Ce-jang győri látogatása után a TESCO és a CJJETC 1987. július 21-én Csangcsunban aláírta a vendégmunkások magyarországi foglalkoztatásáról szóló keretegyezményt. A szerződés értelmében 1987. szeptember 24. és december 20. között érkeztek a kínai munkások Győrbe. A végleges szöveg tartalmazta annak lehetőségét, hogy a vendégmunkások számát bővítsék, és esetleg a magyar gazdaság más ágazataiban, például a nehéziparban, a textiliparban és a bányászatban is alkalmazzanak vendégmunkásokat.

A keretszerződés értelmében a Rába vendégmunkásai csak a megérkezésükkor írhatták alá a munkaszerződésüket, amely a napi 8 órás munkaidőn belül szabad mozgásteret adott a gyárnak a munkabeosztást illetően, és azt nem határozta meg, hogy a kínaiak milyen munkaterületen dolgozzanak. A magyar szöveg szerint „a munkavállaló köteles a munkakörébe tartozó feladatokat a Munkáltató utasításai szerint [elvégezni] a munkahelyén – ami lehet változó munkahely”. A szerződésben ráadásul a kínaiak fizetése sem volt pontosan rögzítve. A szerződés szövege csak annyit tartalmazott, hogy „a kínai munkások jogosultak a magyar munkásokéval egyenlő bérezésre ugyanazon munka végzése esetén”.⁴² A munkaszerződésekben a képzés nyelvére vonatkozó információ sem szerepelt. A vendégmunkások kiszolgáltatottságát tovább növelte, hogy az angol változat szövegezőinek nyelvtudása hagyott kívánnivalót maga után, ugyanis számos pontatlanság maradt a szövegben. Még a Rába nevét sem tudták helyesen leírni, a szerződésben a gyár RÁBR-ként szerepel. Ezek alapján kijelenthető, hogy az Északkelet-Kínában toborzott fiatal kínai munkások Magyarországra érkezésükig csak annyit tudtak, hogy egy autógyárban kell majd dolgozniuk valahol Magyarországon, de arról, hogy milyen munkát kell végezniük, a munkájukért mennyi fizetést fognak kapni és milyen körülmények között fognak élni, semmiféle információval nem rendelkeztek.

41 „Radio Budapest”: China, Hungary can both benefit from increased mutual trade. München, 1987. június 16. OSA 300-40-2 68. doboz 3. A Szabad Európa Rádió anyagai a Magyar Rádióra Radio Budapestként hivatkoznak.

42 A munkaszerződések angol, magyar és valószínűleg kínai nyelven íródtak, bár a kínai nyelvű dokumentumokat sem a TESCO, sem a Rába nem őrizte meg. A TESCO eredetileg „mindkét fél részére az angol nyelvet” akarta használni, de a kínai fél azt kérte, hogy a magyar és a kínai szövegek is „egyfőrmán hitelesek legyenek”. Keretmegállapodás kínai munkaerő magyarországi foglalkoztatásával kapcsolatban. 1987. április. MNL OL XXIX-G-21-a 71. doboz, iktatószám nélkül.; Work Contract és Munkaszerződés. Peking, 1987. július 21. MNL OL XXIX-G-21-a 71. doboz, iktatószám nélkül.

Kínai ház a gyárvárosban

A kínai vendégmunkások első ötvenfős csoportja 1987. október 25-én kora reggel érkezett meg Magyarországra. Pekingből a Keleti pályaudvarra kilenc napig tartott a vonatút. Győrbe busszal utaztak tovább, ahol rögtönzött fogadóünnepséget tartottak a tiszteletükre (1. kép).⁴³ A gyár fehér köpenyes illetékesei üdvözölték őket, majd hamarosan elfoglalhatták szállásukat egy Ipar utcai, újonnan épült nyolcvanlakásos panelházban, közvetlenül a gyár mellett.⁴⁴ A bútorozott és teljesen felszerelt lakásokban két- és négyágyas szobákban helyezték el őket. A lakásokban volt televízió és rádió, a földszinti társalgóban pedig színes televízió is.⁴⁵ Két héttel később a csoport többi tagja is megérkezett, így a teljes létszám a csoportvezetővel és a két tolmáccsal együtt 353 fő volt. A következőkben azt mutatjuk be, hogy milyen volt a kínai vendégmunkások élete, milyen fogadtatásban részesültek Magyarországon, és miért távoztak hónapokkal a szerződésük lejárta előtt.

A helyi közvéleményben a kínai vendégmunkások érkezése körül a kezdettől sok volt a bizonytalanság. Sokan nem értették, hogy miért kell vendégmunkásokat foglalkoztatni „a nagyarányú elbocsátások után”, és hogy a lengyelek után miért van szükség kínaiakra is. Az irigység is azonnal megjelent. Volt, aki tudni vélte, hogy a Rába svájci frankban fizet a kínaiaknak, és volt, aki szerint dollárban. A közhangulat megnyugtatót is célozta az az újságcikk, amely a *Népszava* december 2-i számában jelent meg *Tanulni jöttek Magyarországra* címmel. Udvarhelyi András írása a kínaiakkal kapcsolatos „pletykák és suttogások” cáfolatával kezdődik. A mendemondákat cáfolandó az újságíró interjút készített Bognár Péterrel, a Rába Vállalati Szakszervezeti Bizottságának titkárával. Bognár mondandója nem mentes az ellentmondásoktól, ezért kicsit nehezen értelmezhető. Rögtön a beszélgetés elején leszögezi, hogy „ezek a kínai fiúk” nem vendégmunkások, majd hozzáteszi, hogy legalábbis „nem úgy vendégmunkások, mint a lengyelek”. Kijelenti, hogy a kínaiak „a Rába munkásai”, de a magyarországi tartózkodásukról azt mondja, hogy az „tulajdonképpen tanulmányút”, és azért jöttek, hogy „kitanulják azt a technológiát, ami itt van, megismerkedjenek korszerű gépeinkkel, és visszatérve hazájukba képesek legyenek gyárunk termékeit elkészíteni”. Ezután „a félreértések elkerülése végett” elmondja, hogy a kínaiak a fizetésüket forintban kapják, pontosan ugyanannyit, mint egy magyar szakmunkás, a teljesítmény arányában, tehát „a kínai munkás semmivel sem kerül többbe, mint a magyar”, a dollárból pedig csak annyi igaz, hogy otthon a családjuk a kínai államtól kap havi harminc dollárt. Ezt követően Bognár megnyugtatólag közli, hogy „továbbra is felveszünk minden jó szakmunkást”, mert

43 MTI FOTO-900354.

44 RFE/RL távirat: Chinese workers arrive for three-year stint in Hungary. München, 1987. november 17. OSA 300-40-2 43. doboz 3.; Pekingből, vonattal. Kínai szakmunkások a Rába MVG-ben. In: *Kisalföld*, 42. (1987) 251. sz. 3. (1987. október 24.); Cseresznyák István: Már dolgozik az első csoport. Kínai munkások a Rába-gyárban. In: *Esti Hírlap*, 32. (1987) 255. sz. 3. (1987. október 30.)

45 Udvarhelyi András: Tanulni jöttek Magyarországra. Kínai dolgozók a Rábánál. In: *Népszava*, 115. (1987) 284. sz. 7. (1987. december 2.)

1. kép.
A kínai munkások
fogadása
a szállásuk előtt

„a kínaiakat nem azért hívtuk, hogy a munkaerőhiányt enyhítsük”.⁴⁶ A szándék tehát világos: nyugtatni a kedélyeket. Ugyanakkor a kínai vendégmunkások magyarországi tartózkodásának első hónapjaiban számos konfliktus alakult ki a kínaiak, a magyar munkások és a magyar vezetők között a munkakörülmények, a kulturális különbségek és a fizetés kapcsán.

A kínaiak beilleszkedése, illetve magyar részről a befogadásuk nem ment zökkenőmentesen. Alig néhány hónappal a megérkezésük után, 1988. január 21-én a gyár vezetői tíz munkást hazaküldtek az állítólagos gyenge teljesítményük és a gyár vezetése által problémásnak ítélt magatartásuk miatt. A szigorú intézkedést a Rába vezetése konkrétan nem indokolta meg. Az elbocsátás körülményeiről és pontos okáról a gyár iratai között nem maradt fenn feljegyzés. Arra vonatkozóan, hogy mégis mit kifogásolhatott a vezetés, a TESCO kínai származású munkatársa, Éliás Béláné és a CJITC képviselői között februárban lezajlott levélváltásból tudhatunk meg részleteket. Eszerint a tíz elbocsátott kínai munkás nem tartotta be a biztonsági előírásokat, de súlyosabb problémának bizonyult az, hogy messze a gyártási ütemterv alatt teljesítettek, munkaidőben csak „álldogáltak és beszélgettek”.⁴⁷ Éliásné, Székács Imre közvetlen munkatársa augusztusban Győrbe utazott, hogy felmérje a kínai dolgozók helyzetét, tájékozódjon a beilleszkedésük körüli nehézségekről és összegyűjtse a panaszait. A gyár illetékeseivel folytatott megbeszélésein azt a tájékoztatást kapta, hogy csak a kínai munkások egyharmada végez kielégítő munkát, egy másik harmada éppen hogy teljesíti a normát, a harmadik harmad pedig a képzetlenségéből kifolyólag „problémával küszködik”. Bár az eredeti megállapodás arról szólt, hogy a munkások gyártósorra kerülést megelőzően oktatásban részesülnek, a gyakorlatban a gyár vezetése arra törekedett, hogy a kínaiakat azon-

⁴⁶ Uo.

⁴⁷ Éliás Béláné jelentése: Tájékoztató Székács Imre vezérigazgató elvtárs részére. Tárgy: RÁBA-nál dolgozó kínai szakmunkások. Budapest, 1988. február 1. MNL OL XXIX-G-21-a 71. doboz, iktatószám nélkül.

nal munkára fogja, és a betanulásra a munka közben kerüljön sor.⁴⁸ A győri viszonyokról a kínai illetékesek is tudomást szereztek, aminek eredményeként a tíz kínai munkás meglepően gyors, mindössze két hónap után történő elbocsátását követően a magyarországi vendégmunkások koordinálásáért felelős kínai külügyminisztériumi tisztviselő arra kérte a Rába vezetését, hogy „a jövőben a Rába alkalmazza a fokozatosság [elvét] a kínai munkások elbírálásánál”.⁴⁹

Az oktatás elmaradása azért jelentett különösen komoly problémát, mert a keretszerződésben is az állt, és a magyar propaganda is azt hangsúlyozta, hogy a kínaiak tanulni jönnek Magyarországra. A *Népszava* 1987. decemberi cikke szerint „a vállalat oktatási központjában három év alatt ezerszáz órát hallgatnak végig, aminek egyharmada nyelvtanulás, a többi munkavédelmi és szakmai tanfolyam”.⁵⁰ A képzésre szükség is lett volna, ugyanis a magyarországi munkára érkezett kínai fiatalok – akiknek kiválasztásában a legfőbb szempont „az erkölcsi, politikai és szakmai megbízhatóság” volt – egy része csak a hatosztályos általános iskolát végezte el, és a többiek között is voltak olyanok, akik csak a hatéves középiskola alsó tagozatát, az első három évet járták ki. Ennek megfelelően a Kínában nyolc minőségi kategóriába sorolt szakmunkások közül elsősorban a legkevésbé képzettek közé tartozók, a kettes és a hármas kategóriába soroltak jöttek. A *Népszava* meglepően őszinte cikkében a kínai csoport egyik vezetője a magyarázatot is megadja: a kínai gyárak a legjobb szakembereiket nem engedték el.⁵¹

A kínaiak számára biztosított képzés mindezek ellenére minimális maradt, beleértve az alapvető munkavédelmi oktatást is. Ez is közrejátszhatott abban, hogy több kínai munkás szenvedett üzemi balesetet. 1988 áprilisában az egyikük két ujját is elvesztette egy fémgyalugépen. Bár a baleset az éjszakai műszakban, hajnali 3 órakor történt, azt csak 11 órakor jelentették. A gyár gyors belső vizsgálatot folytatott az ügyben, azzal a nyilvánvaló céllal, hogy a felelősséget áthárítsák a balesetet szenvedett munkásra, és így a gyár mentesüljön a kártérítés-fizetési kötelezettség alól. A belső vizsgálat a baleset két lehetséges okát állapította meg: vagy a kínai munkás sértette meg a munkavédelmi előírásokat, vagy a gép nem volt biztonságos. A CJIETC Budapesten tartózkodó munkatársa még aznap délután Győrbe sietett, hogy megvizsgálja a balesetben érintett gépet. Azonban már csak azt tudta megállapítani, hogy a gépet teljesen megtisztították és újszerű védőburkolattal látták el. Mindez nyilvánvalóan arra utalt, hogy a magyarok igyekeztek a kínai munkásra hárítani a felelősséget. A CJIETC képviselője ezért arra a következtetésre jutott, hogy a sérülést minden bizonnyal a szükséges biztonsági berendezés hiánya, valamint a képzés elégtelensége okozhatta. A gyár vezetése a legjobb védekezés a tá-

48 Éliás Béláné jelentése: Feljegyzés Székács Imre vezérigazgató elvtárs részére. Tárgy: Megbeszélés a RÁBÁ-nál dolgozó kínai munkáscsoport vezetőjével. Budapest, 1988. augusztus 26. MNL OL XXIX-G-21-a 71. doboz, iktatószám nélkül.

49 Éliás Béláné jelentése: Tájékoztató Székács Imre vezérigazgató elvtárs részére. Tárgy: RÁBÁ-nál dolgozó kínai szakmunkások. Budapest, 1988. február 1. MNL OL XXIX-G-21-a 71. doboz, iktatószám nélkül.

50 Udvarhelyi András: Tanulni jöttek Magyarországra. Kínai dolgozók a Rábánál. In: *Népszava*, 115. (1987) 284. sz. 7. (1987. december 2.)

51 Uo.

madás alapon tagadta, hogy a gyár bármiben hibát követett volna el, és azt kezdeményezte, hogy mivel a baleset a munkaképtelenné vált kínai munkás saját hibájából következett be, őt kártérítés nélkül küldjék haza. Nem meglepő módon a kínai munkás és a CJETC határozottan tiltakozott és a munkaszerződésre hivatkozott, amely bármilyen munkahelyi baleset esetén kártérítési kötelezettséget írt elő a gyár részéről. Végül a tiltakozás sikertelennek bizonyult, és a kínai munkást kártérítés nélkül hazaküldték.⁵²

Miközben a magyar vezetés azzal foglalkozott, hogy a kínai vendégmunkások mennyi nyereséget tudnak termelni a gyártósorokon, a kínaiak magyar kollégáik viselkedésére panaszkodtak, valamint a helyi szokásokhoz és a győri viszonyokhoz való alkalmazkodás nehézségéről számoltak be. A kulturális különbségekből adódó első kínos helyzet 1988 februárjában, a kínai újév idején alakult ki. A kínai munkások, akik „szerettek volna összebarátkozni a magyar kollégákkal”, meghívták magyar munkatársaikat a kollégiumuk társalgójában tartandó újévi ünnepségre, azonban „egyetlen Rába vezető sem fogadta el a kínai dolgozók meghívását”.⁵³ A kínaiak 1988 augusztusában Éliás Bélánénak arról panaszkodtak, hogy érzésük szerint a magyar kollégáik nem fogadták őket szívesen, amit tovább rontott az a tudat, hogy más kelet-európai országokban a kínai vendégmunkások sokkal jobban kijöttek vendéglátóikkal. Példaként az NDK-t említették, ahol ismereteik szerint a kínai és a német munkások nagyon jól együttműködtek, és a német elvtársak a helyi ünnepek alkalmából meghívták a kínai munkásokat is. Ehhez képest, folytatták a panaszáradatot, a Rába vezetői szóban ugyan megígérték, hogy közös kirándulásokat szerveznek majd nekik, de a tervek még nem valósultak meg, ami szintén megnehezítette, hogy a kollégáikkal és általában a győriekkel összebarátkozzanak, vagy egyáltalán bármilyen személyes kapcsolatot alakítsanak ki.⁵⁴ A magyar munkások és a gyár vezetői még kísérletet sem tettek arra, hogy elősegítsék a kínai vendégmunkások beilleszkedését a gyár dolgozóinak közösségébe.

A helyi viszonyokhoz való alkalmazkodás fontos része volt, pontosabban lett volna, a magyar konyha megismerése és a kínai étkezési szokások helyiekkel történő megismertetése és elfogadtatása. A kínai koszthoz szokott munkások azonban egyrészt nehezen viselték, hogy a magyar üzletekben és piacokon nem találták az otthon megszokott zöldségeket, másrészt azt sem vették jó néven, hogy a helyiek gúnyt űztek az étkezési szokásaikból. Guan Li-men huszonkét éves esztergályos a *Népszava* újságírójával folytatott beszélgetésében rögtön az étkezésre terelte a szót: „Furcsák a magyar ételek, mert most ettem először európai kosztot” – mondta.⁵⁵ Guan tapasztalata feltehetően nem volt egyedi, ugyanis kevésbé valószínű, hogy a reform és nyitás tizedik évében Kínából sokan jutottak volna el külföldre. Így

52 Éliás Béláné jelentése: Feljegyzés Székács Imre vezérigazgató elvtárs részére. Tárgy: Megbeszélés a RÁBÁNÁL dolgozó kínai munkáscsoport vezetőjével. Budapest, 1988. augusztus 26. MNL OL XXIX-G-21-a 71. doboz, iktatószám nélkül.

53 Uo.

54 Uo.

55 Udvarhelyi András: Tanulni jöttek Magyarországra. Kínai dolgozók a Rábánál. In: *Népszava*, 115. (1987) 284. sz. 7. (1987. december 2.)

hát a fiatal kínai munkások leginkább maguknak főztek, többnyire zöldséget, tésztaféléket és némi húst. Rizst keveset ettek, Északkelet-Kínában ugyanis, ahonnan érkeztek, az éghajlat nem ideális a rizstermesztéshez, ott inkább főtt, gőzölt és sült tésztákat esznek. Azt is sértőnek érezték, hogy az üzletekben kigúnyolták őket, amikor az otthon gyakran fogyasztott csirkelábat vagy -szárnyat vásároltak. Éliás Bélánének elmondták, hogy „a magyarok kézmozdulattal és hangutánzáttal mondták, hogy ezek kutyaételek”. „Azóta a kínai dolgozók lemondtak a kedvenc ételeikről” – állapította meg Éliásné.⁵⁶ De mindez nem volt elég. A magyar munkások azt a pletykát kezdték terjeszteni róluk, hogy a gyár környékén összefogdossák a macskákat és kutyákat, és megeszik őket.⁵⁷ A minden valóság alapot nélkülöző híresztelések azt tükrözték, hogy a kínai és a magyar munkások között finoman szólva nem volt harmonikus a kapcsolat. A kínai munkások úgy érezték, hogy magyar kollégáik lenézik őket, irigyek rájuk, a kapcsolatépítési kísérleteiket pedig elhárítják.

A magyar dolgozók ellenszenvének egyik oka az lehetett, hogy addigra már közel egy évtizede éltek a munkanélküliség árnyékában, stagnáló bérvizonyok és emelkedő infláció közepette. Ilyen körülmények között természetesnek mondható, hogy a kínai munkavállalókra konkurensként tekintettek, akik elveszik a magyarok munkáját, ráadásul több fizetést kapnak, mint a helyiek. 1987 októberében a havi gyári hangulatjelentés szerint a munkások egy rádióadásról vitatkoztak, amelyben arról volt szó, hogy több mint 10 ezer külföldi munkavállaló van Magyarországon, miközben sok ezer fiatal magyar munkanélküli. A jelentés így foglalta össze a magyar munkások véleményét: „Ebben a nehéz gazdasági helyzetben ez megengedhető? Melyik az olcsóbb? Jól megfizetni a magyar munkaerőt, vagy dupla pénzt fizetni a vendégmunkásnak, plusz teljes ellátást?”⁵⁸ Ráadásul tudni vélték, hogy a kínai munkásokat a lengyel vendégmunkásokhoz hasonlóan külföldi valutában fizetik. Nem tudhatták, hogy a kínai munkások valójában nem kaptak dupla fizetést, sőt valamivel kevesebbet dolgoztak, mint az újonnan felvett magyar munkások, és a fizetésüket nem dollárban vagy svájci frankban, hanem forintban kapták. Az is igaz, hogy ha a magyar munkások tudták volna, mennyiért dolgoznak a kínaiak, az csak erősíthette volna bennük azt a képzetet, hogy az olcsó vendégmunkások a magyarokat helyettesítik. Összességében tehát egyik változat sem a bizalmat és a jó szándékot erősítette.

Mindezek eredményeként a magyar munkások jobban szerették volna, ha a különleges elbánásban és magasabb fizetésben részesülő kínai vendégmunkások inkább elhagyják a gyárat. 1988 februárjában azt kezdeményezték, hogy a gyárban dolgozó kínaiakat Romániából áttelepült magyarokkal helyettesítsék: „Kollégáink

56 Éliás Béláné jelentése: Feljegyzés Székács Imre vezérigazgató elvtárs részére. Tárgy: Megbeszélés a RÁBÁNál dolgozó kínai munkáscsoport vezetőjével. Budapest, 1988. augusztus 26. MNL OL XXIX-G-21-a 71. doboz, iktatószám nélkül.

57 Az MNL GYMSM GYL egyik levéltárosa, aki az 1980-as években a Gyárváros környékén élt, egy beszélgetés során megerősítette, hogy ez a pletyka általánosan elterjedt, és bár ő úgy gondolta, hogy a legtöbben viccnek tartották, mégis lehetségesnek vélte, hogy igaz volt.

58 1987. október havi információs jelentés. Győr, 1987. október 9. MNL GYMSM GYL X. 415. Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) Magyar Vagon- és Gépgyári Végrehajtó Bizottságának anyagai. Pártbizottsági ülések jegyzőkönyvei, információs jelentések (1968–1989) 538. doboz.

azt javasolták, hogy az idemenekülő erdélyi családoknak adjanak munkát és szállást a külföldi vendégmunkások költségén!”⁵⁹ Mivel erdélyi magyarok alkalmazásával a gyár vezetése nem számolt, a felvetés késő tavaszra eltűnt az üzemi hangulati jelentésekből, ősszel pedig már a kínai és a lengyel vendégmunkásokról és a fizetésükről is alig esett szó.⁶⁰

A kínaiak viszont folyamatosan napirenden tartották a jövedelem kérdését, ugyanis a folyamatosan emelkedő magyarországi megélhetési költségeket egyre kevésbé tudták fedezni a fizetésükből.⁶¹ Követelésüknek meg is lett az eredménye. Miközben a TESCO és a CJETC képviselői 1989 áprilisában még egyetértettek abban, hogy nincs szükség további béremelésre,⁶² júliusban a növekvő infláció hatására a kínai vendégmunkások fizetését több mint kétszeresére, 8900 forintra emelték. Ez jelentős emelés volt, bár még mindig nem érte el egy magyar betanított munkás kezdő fizetését. Éliás Béláné, aki 1989 nyarán már a TESCO pekingi képviselőjeként tárgyalta a CJETC illetékeseivel, jelentésében arról számolt be, hogy a kínai álláspont szerint, ha a Rába a vendégmunkások szerződésének lejártá után is igényt tartott volna a munkásokra, akkor a fizetési feltételek újratárgyalására lett volna szükség, és a kínai fél valószínűleg a teljes összeg devizában történő kifizetését kérte volna.⁶³ Ez a megoldás azonban feltehetően elfogadhatatlan lett volna a Rába számára.

Idáig azonban nem jutott el a történet. 1989 őszén jelentős politikai változások történtek Magyarországon. Megszűnt az MSZMP, kikiáltották a köztársaságot, népszavazás döntött a Munkásórség feloszlásáról, tavaszra pedig szabad választásokat írtak ki. A Rába munkásai körében is eluralkodott a rendszerváltó hangulat. Sokan csatlakoztak az újonnan alakult pártokhoz, ősszel pedig sztrájkba léptek. A vezetés lemondását követelték, amely szerintük indokolatlanul kezdte meg a munkások elbocsátását, és követeléseik között szerepelt a gyárban dolgozó vendégmunkások elküldése is. A kínaiak száma addigra már „szakmai, egészségügyi stb. problémák miatt” 300 főre csökkent.⁶⁴ Horváth Ede és a gyár néhány más vezetője 1990 januárjában bejelentette a nyugdíjba vonulását. Horváth két hónappal lemondása után megjelent emlékirataiban azt állította, hogy korai nyugdíjazása

59 Az MSZMP Magyar Vagon- és Gépgyári Bizottságának információs jelentése február hónapra. Győr, 1988. február 25. MNL GYMSM GYL X. 415. Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) Magyar Vagon- és Gépgyári Végrehajtó Bizottságának anyagai. Pártbizottsági ülések jegyzőkönyvei, információs jelentések (1968–1989) 538. doboz 5/3/1988.

60 1988. szeptember havi információs jelentés. 1988. szeptember 23. MNL GYMSM GYL X. 415. Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) Magyar Vagon- és Gépgyári Végrehajtó Bizottságának anyagai. Pártbizottsági ülések jegyzőkönyvei, információs jelentések (1968–1989) 538. doboz.

61 Éliás Béláné jelentése: Feljegyzés Székács Imre vezérigazgató elvtárs részére. Tárgy: Megbeszélés a RÁBÁNál dolgozó kínai munkáscsoport vezetőjével. Budapest, 1988. augusztus 26. MNL OL XXIX–G–21–a 71. doboz, iktatószám nélkül.

62 Magyar–kínai tárgyalások a kínai munkaerő magyarországi foglalkoztatása ügyében. Budapest, 1989. április 12. MNL OL XIX–J–1–k 70. doboz 5264/1989.

63 Éliás Béláné et.nő, pekingi képviselőnk beszámolója. Budapest, 1989. július 5. MNL OL XXIX–G–21–a 71. doboz.

64 Tájékoztató Bene István vezérigazgató részére. Tárgy: Kínai szakmunkások foglalkoztatása a RÁBÁNál. Budapest, 1990. április 19. MNL OL XXIX–G–21–1 71. doboz, iktatószám nélkül.

„puccs” volt, és hogy erőskezű vezetése célja az volt, hogy a csökkenő rubelexportot nyugati és kapitalista piacokkal helyettesítse, hogy a gyárnak ne kelljen „nemcsak a vendégmunkásokat, hanem az ott évek óta dolgozó technikusokat és szakmunkásokat is elbocsátania”.⁶⁵

Egy hónappal Horváth lemondása után a kínaiak első nagyobb csoportja, összesen 125 fő elhagyta a Rábát, majd áprilisban az utolsó 151 fő is hazatért.⁶⁶ 1990 februárjában a vendégmunkások távozását a *Heti Világgazdaság* úgy értékelte, hogy „a betanításból nem lett semmi”, a kínaiak valójában csak egyszerű vendégmunkások voltak.⁶⁷ Bár a vendégmunkásprogram lényege, az olcsó kínai munkaerő magyarországi exportja korábban is mindkét fél számára világos volt, az 1980-as évek végén, a munkaszerződés szövegezésekor még a szocialista együttműködésen volt a hangsúly. A rendszerváltás forgatagában viszont már ki lehetett mondani, hogy a kínai vendégmunkások alkalmazására a munkaerőhiány enyhítése érdekében került sor.

Összefoglalás

A Rába kínai vendégmunkásprogramjától a gyár és a magyar állam képviselői azt várták, hogy a Kínából érkező munkások az európaiaknál olcsóbbak, termelékenyebbek és könnyebben fegyelmezhetők lesznek, és olyan munkát is hajlandók lesznek elvégezni, amit a magyarok nem. A kínai vendégmunkások ezzel hozzájárulhattak a gyár stratégiai céljának megvalósításához, azaz az exporttermelés fel-futtatásához, és ahhoz, hogy a Rába a kínai piacon is megvethesse a lábát. A programtól eredetileg a kínai fél is azt remélte, hogy hozzájárulhat a Rába termékeinek kínai értékesítéséhez, majd gyártásához. A rendszerváltás azonban véget vetett az államközi szerződés alapján Magyarországon dolgozó kínai vendégmunkások győri karrierjének.

A Rába vendégmunkásai voltak az első kínaiak, akik az 1980-as évek végén nagyobb számban telepedtek le Magyarországon. A hivatalos államközi szerződés alapján érkező munkások hazatértek ugyan, de ugyanebben az időben több ezer kínai jött Magyarországra. Köztük volt Csao Cse-csung, a Rába egykori munkása is, aki egy akupunktúrás rendelőben dolgozott, és magyarnyelv-tudását és helyismertét kihasználva kínai vállalkozóknak segített, egészen addig, amíg ki nem derült, hogy nincs tartózkodási engedélye. 1993 nyarán a *Beszélő* munkatársa az országból kiutasított, kitoloncolásra váró külföldiek kerepestarcsei „átmeneti szállásán” beszélgetett vele. Csao elmondta, hogy 1990-ben ő is hazament, majd a rá következő évben, amikor a magyarországi beutazáshoz még nem kellett vízum, vissza-

65 RFE/RL rádiófigyelés: Kossuth Rádió, Ecomix. Budapest, 1990. január 15. OSA 300-40-1 doboz 560/4.; Horváth, 1990. 140.

66 Tájékoztató Bene István vezérigazgató részére. Tárgy: Kínai szakmunkások foglalkoztatása a RÁBÁ-nál. Budapest, 1990. április 19. MNL OL XXIX-G-21-1 71. doboz, iktatószám nélkül.

67 Fahidi Gergely: Elbocsátások Győrben: apad a Rába. In: *Heti Világgazdaság*, 12. (1990) 6. sz. 70-71. (1990. február 10.)

tért Magyarországra. (A két ország között 1989–1992 között alkalmazott vízumentességről még 1988 decemberében született megállapodás.) A lap által „egy majdnem magyar kínai”-nak nevezett Csao jól kiismerte a magyar közállapotokat, ezért nem bízott a magyar hatóságokban. Nem mert tartózkodási engedélyt kérni, mert látta, hogy „szinte senkinek sem adják meg”, a kiutasítási határozat ellen pedig nem akart a bírósághoz fellebbezni, mert nem hitte, hogy „érne valamit”. Valószínűleg a magyar hatóságoknak a kínaiakkal szembeni, rasszista előítéletektől sem mentes bánásmódjára utalhat a cikk szerzőjének megjegyzése: „hibátlanul és szinte akcentus nélkül beszél magyarul. Csak hát: ferde a szeme.”⁶⁸

A hétköznapi idegengyűlölet magyarországi jelenlétét és a kínaiakkal kapcsolatos közvélekedést jól illusztrálja a liberális *Beszélő* Csaóval készült riportja alatt található *Kínai hazacsalogató* című írása, amely a „konzervatív magyarok” rasszizmusa ellen emel szót:

„Ma minden öklömnyi rasszista tudja, hogy egy kínai kft.-nek 18 ügyvezetője van, az alaptőkét pedig a csalafinta kínai nyomban kivieszi a bankból, és újabb kft.-t alapít vele. Magyar vállalkozó sosem tenne ilyet, az már szent. A kínai kereskedőket újra meg újra meggyanúsítják, hogy lopott holmit szállítanak, csempészett árut árusítanak. Érthető a gyanú: Amsterdamban is kínaiak kezében van a kokainkereskedelem. Amerikában konzervatív magyarok a kínaiak szorgalmának, tehetségének dicséretével szokták bizonyítani, hogy nem rasszizmusból utálják a négereket. A hazai konzervatívok nem ilyen válogatósak: nem tesznek különbséget néger, arab és kínai között.”⁶⁹

A Rába vendégmunkásainak története azt is bizonyítja, hogy Magyarországon a rasszista felhangoktól sem mentes idegengyűlölet nem rendszerfüggő. Az 1980-as évek végén a Rába magyar munkásai nemcsak a kínai kollégáik fizetéséről terjesztettek a valósággal éppen ellentétes híreket, hanem az agresszív közvetett formáin keresztül vezették le rajtuk a frusztrációjukat. Ennek példája a baráti meghívások elutasítása és a kínai étkezési szokások kifigurázása, a macskaevésről szóló pletykák terjesztése. A magyar munkások viselkedése hozzájárult a vendégmunkásprogram kudarcához. A jelenlegi magyar közállapotok pedig azt mutatják, hogy a rendszer-váltás idején a sztrájkok kikényszeríthették ugyan a gyár és az ország régi vezetőségének távozását, és ahhoz is hozzájárulhattak, hogy a kínai vendégmunkásprogram véget érjen, de a rasszizmustól nem sikerült megszabadulni.

68 „A kínaiaknak mindenütt vannak rokonaik.” In: *Beszélő*, 4. (1993) 24. sz. 7. (1993. június 19.)

69 *Kínai hazacsalogató*. In: *Beszélő*, 4. (1993) 24. sz. 7. (1993. június 19.)

FÜGGELÉK

A magyar–kínai kereskedelmi forgalom, 1969–1990 (millió Ft)

Év	Import Kínából	Export Kínába	Összes forgalom	Egyenleg
1969	135	84	219	-51
1970	148	99	247	-49
1971	196,6	312,8	509,4	116,2
1972	222,1	353,6	575,7	131,5
1973	246,1	369,6	615,7	123,5
1974	272,1	219,3	491,4	-52,8
1975	477,6	352,7	830,3	-124,9
1976	1 275,3	1646,5	2 921,8	371,2
1977	1 683,7	1304,7	2 988,4	-379
1978	2 808,8	2130,9	4 939,7	-677,9
1979	2 179,1	2415,8	4 594,9	236,7
1980	1 991,3	1749,4	3 740,7	-241,9
1981	1 742,7	1147,5	2 890,2	-595,2
1982	1 095,1	1251,7	2 346,8	156,6
1983	1 295,3	1974,3	3 269,6	679
1984	2 214,2	3198,9	5 413,1	984,7
1985	3 524,3	5608,4	9 132,7	2084,1
1986	7 896,7	7863,6	15 760,3	-33,1
1987	10 030,2	4975	15 005,2	-5055,2
1988	7 965,2	9435	17 400,2	1469,8
1989	5 473,8	6981,2	12 455	1507,4
1990	3 089	5170	8 259	2081

Forrás: Készült a Központi Statisztikai Hivatal *Statisztikai Havi Közlemények* első számában közölt, előző évre vonatkozó adatok alapján.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadatlan források lelőhelye

MNL GYMSM GYL

Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Vármegye Győri Levéltára

MNL OL

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Budapest)

OSA

Open Society Archives (Budapest)

2. Kiadott források és szakirodalom

Alamgir

2014 Alamgir, Alena: Recalcitrant Women: Internationalism and the Redefinition of Welfare Limits in the Czechoslovak-Vietnamese Labor Exchange Program. In: *Slavic Review*, 73. (2014) 1. sz. 133–155. DOI: <https://doi.org/10.5612/slavicreview.73.1.0133>.

Apor

2017 Apor Péter: Szocialista migráció, posztkolonializmus és szolidaritás. Magyarország és az Európán kívüli migráció. In: *Antro-pólus*, 2. (2017) 2. sz. 26–44.

Bartha

2013 Bartha, Eszter: *Alienating Labour: Workers on the Road from Socialism to Capitalism in East Germany and Hungary*. New York, 2013.

Bortlová-Vondráková – Szente-Varga

2021 Bortlová-Vondráková, Hana – Szente-Varga, Mónika: Labor Migration Programs Within the Socialist Bloc. Cuban Guestworkers in Late Socialist Czechoslovakia and Hungary. In: *Labor History*, 62. (2021) 3. sz. 297–315. <https://doi.org/10.1080/0023656X.2021.1908972>.

Germuska–Honvári

2014 Germuska Pál – Honvári János: A közúti járműgyártás története Győrött 1945-től 1990-ig. In: *Győr fejlődésének mozgatórugói*. Szerk.: Honvári János. Győr, 2014. 21–111.

Győr-Sopron Megye Statisztikai Évkönyve

1986 Központi Statisztikai Hivatal Győr-Sopron Megyei Igazgatósága: 1985. Győr, 1986.

Horváth

1990 Horváth Ede: *Én volnék a vörös báró?* Bp., 1990.

Kovács

2008 Kovács Éva: „A beékelődést kiküszöbölték.” Lengyel vendégmunkások Beremenden 1979–1981. In: *Regio. Kisebbség, Kultúra, Politika, Társadalom*, 19. (2008) 3. sz. 73–109.

Mark–Iacob–Ruprecht–Spaskovska

2019 Mark, James – Iacob, Bogdan C. – Ruprecht, Tobias – Spaskovska, Ljubica: 1989: *A Global History of Eastern Europe*. Cambridge, 2019.

Tomka

2023 Tomka Béla: *Globalizáció Kelet-Közép-Európában a második világháború után. Narratívák és ellennarratívák*. Pécs, 2023.

Vámos

2020 Vámos Péter: *Magyar–kínai kapcsolatok, 1949–1989*. Bp., 2020.

2021 Vámos Péter: Moszkva árnyékában. Magyar–kínai kereskedelmi kapcsolatok a hidegháború idején. In: *Világtörténet*, 11. (43.) (2021) 3. sz. 441–460.

Zofka–Chen

2023 Economic Dimensions of the Sino–Soviet Alliance and Split. [Special Issue.] Eds.: Zofka, Jan – Chen, Tao. In: *European Review of History*, 30. (2023) 3. sz. 333–495.

Zofka–Vámos–Urbansky

2023 *Beyond the Kremlin's Reach: Eastern Europe and China in the Cold War Era*. Eds.: Zofka, Jan – Vámos, Péter – Urbansky, Sören. Abingdon, 2023.

ISAAC BERSHADY – PÉTER VÁMOS

“THEY CAME TO HUNGARY TO LEARN”

CHINESE GUEST WORKERS IN GYŐR

In the wake of China’s 1979 economic reform and opening up, Hungary and China sought to further expand bilateral trade. Hungary exported heavy industrial goods, such as Rába trucks and bus parts made by the Hungarian Wagon and Machine Factory in Győr, and imported Chinese consumer goods. However, in the 1980s, Rába faced a looming labor crisis of rising wages and an aging workforce that threatened to undercut profitable exports. The Hungarian government and the Hungarian Wagon and Machine Factory pursued foreign guest workers as a solution; in 1987, 350 Chinese guest workers joined the production line in Győr, and the factory director hoped more would join. This article explores the context and experience of Chinese guest workers in Győr, arguing that Chinese guest workers in Hungary represented the market and profit reorientation of “socialist globalization” in the 1980s and prompted local backlash from Hungarian workers that combined economically and racially motivated anxieties.

Az oszmánok és a muszlimok megítélése a bolgárok között a 19. században

A mai sztereotípiák és előítéletek gyökerei

A közelmúltban számos tanulmány hangsúlyozta,¹ hogy – a hatalmon lévő politikai rendszerektől függetlenül – a modern Törökország megítélése Bulgáriában nem pozitív.² Rumén Janovszki bolgár újságcikkek alapján arra mutatott rá, hogy a mérvadó sajtóban a modern Törökország fő attribútumainak a belső és külső instabilitást, kiszámíthatatlanságot tartották: iszlám = elmaradottság = antidemokratikus rezsim.³ Ez azonban nem csak bolgár jelenség: egy 25 írást tartalmazó antológia, melynek szerzői 25 országból kerültek ki, ugyancsak azt sugallja, hogy a középkori örökség továbbra is befolyásolja a törökök megítélését,⁴ akiket még mindig barbároknak tartanak, és akik „csak egy kicsit jobbak, mint az állatok”.⁵ A sztereotípiák bulgáriai fennmaradásának az egyik oka az lehet, hogy a modern Törökországot az Oszmán Birodalom utódjának tekinti a köztudat, és nem tesz különbséget a két állam között.⁶ Jelen tanulmány célja, hogy feltárja az előítéletekhez és az általánosítások fennmaradásához vezető negatív sztereotípiák jellemzőit és gyökereit.

A törökök (és szerepük) megítélése továbbra is fontos téma a mai Bulgáriában,⁷ a legtöbb tanulmány azonban a török kisebbség jelenléte és politikai szerepe miatt a mai helyzettel foglalkozik.⁸ Ezek az írások egyetértenek abban, hogy a törökökkel szembeni jelenlegi attitűdök elválaszthatatlanok az Oszmán Birodalomhoz kapcsolódó történelmi emlékektől. Ugyancsak ezt támasztja alá az az elemzés is, amely azt vizsgálta, hogy milyen szerepet játszanak az iskolai tankönyvek a szomszédokról sugallt kép kialakításában.⁹ A kommunista rezsim régi tankönyvei az iszlá-

* A szerző a HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetének tudományos főmunkatársa (1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4., demeter.gabor@abtk.hu).

1 2005-ben a közvélemény-kutatások azt mutatták, hogy Törökország EU-csatlakozását a bolgár lakosság 55 százaléka támogatta és 18 százaléka ellenezte, míg 2007-ben (a bolgár csatlakozás után) a támogatók aránya csak 29 százalék, és 27 százalék ellenezte.

2 Ralcsev, 2013. 81–93.; Janovszki, 2000. 310.

3 Erdoğan kormányzása még a 2010-es évek elején tovább erősítette ezt a véleményt.

4 Kuran-Borçoglu, 2000.

5 Levin, 2007. 369.

6 Ralcsev, 2011. 47–56.

7 Lásd Marija Todorova, Rosszica Gradeva, Nadja Danova és Marie Vrinat-Nikolov kutatásait a törökök történelmi képéről.

8 Fatková, 2012. 315–326. Lásd még az IMIR kiadó vagy Antonina Zseljzkova tevékenységét. <http://imir-bg.org/?lang=en>.

9 Iszov–Gruev, 2005.

mot agresszív, a kereszténységgel szemben végletekig intoleráns, a keresztények teljes asszimilációját célul tűző vallásként ábrázolták.¹⁰ A korszakban a tanároknak szóló hivatalos ajánlások – a történelmi kánonba épített – folklór és művészeti alkotások használatát írták elő az oszmán korszak tanításakor, és az olyan dalok, mint a *Balkandzsi Jovo*, *Georgi Szofijszki története* vagy a *Bűnös Szofronij élete és szenvedése*, valamint Antoni Adam Piotrowski (egyébként nem kortárs) képe a batakai megszárlásról szintén hozzájárultak a meglévő negatív kép megszilárdításához.¹¹ Az iszlám és az iszlamizáció megítélését és felhasználását a közelmúlt politikai diskurzusában és kultúrájában (filmek, irodalom) pedig Marija Todorova elemzésén keresztül ismerhetjük meg.¹² Annak ellenére, hogy a bolgár történelem átértékelési folyamatával (deheroizáció és demitizáció) párhuzamosan¹³ az erőszakos iszlamizáció elmélete háttérbe szorulni látszik,¹⁴ az oszmán Bulgária alternatív narratívája – amely azt vizsgálná, hogy a muszlimok és a keresztények képesek voltak-e egymással kölcsönhatásban élni – továbbra is hiányzik,¹⁵ és a bulgáriai törökök reprezentációja a mai középiskolai tankönyvekben ugyancsak kritikusan alacsony (a szöveg 2 százalékát sem éri el a róluk szóló ismeretanyag, egy-két statisztikai táblázattal, alig néhány illusztrációval és egy-két kérdéssel vagy forrással).¹⁶

A mai előítéletek elemei a történelmen kívül más forrásokból is eredhetnek, ilyen például a Bulgária aggasztó demográfiai helyzete miatt érzett frusztráció. A (jelenlegi valósággal nem egyező) közhiedelem szerint Bulgáriában öt újszülöttből csupán egy bolgár, kettő muszlim, kettő cigány. A számháború azzal a félelemmel jár, hogy a történelmi múlt és a korábbi szabadságküzdelem eredményei elvesznek. Eszerint Bulgária ideje lejárt és eljátszotta volna az esélyeit (és szerepét a történelem színpadán), mint korábban a törökök? Szabaduljunk meg „ettől a tőlünk teljesen különböző barbár törzstől”, és meglátják, mit fog nemzetünk felépíteni – írta egykor lelkesen Botev,¹⁷ de a jelenlegi demográfiai és gazdasági helyzet nem utal egyértelmű sikertörténetre a törökök utáni korszakok vonatkozásában.

10 *Az История на България за XI клас* (1955) és az *История на България за X–XI клас* (1966, 1973) tankönyvet elemzi: Iszov–Gruev, 2005.

11 Peev, 2007. Lásd még az Ulf Brunnbauer (2007) által kiváltott vitát Batakról és Todev választát (2013).

12 Todorova, 2009.

13 A nemzeti hősök változó értelmezéséhez lásd: Todev, 2013. 233–235. és Daszkalov, 2004. A radikálisan oszmánellenes Botevet a historiográfiában előbb a mérsékeltebb Levszki, majd a még mérsékeltebb Csomakov váltotta fel, aki a forradalom helyett az együttélés és a fokozatos haladás lehetőségét fogadta el.

14 Minkov, 2004. 193.; Radusev, 2012.

15 Az újabb történetek nem az együttélésre összpontosítanak, hanem inkább a megosztottságot hangsúlyozzák. A modern néprajzi kutatások azonban találtak olyan szent helyeket, amelyeket a muszlimok és a keresztények közösen használtak.

16 Iszov, 2011. 499–512.

17 „Нашият народ има свой особен живот, особен характер, особна физиономия, коя го отлича като народ – дайте му или поне не бъркайте му да се освободи от това варварско племе, с кое той няма нищо общо, и ще видите как ще той да се устрои.” (Nemzetünknek van saját élete, saját jellege, saját fizionómiaja, ami megkülönbözteti mint nemzetet – adjátok meg neki, vagy legalább ne akadályozzátok, hogy megszabaduljon ettől a barbár törzstől, amellyel semmi közös nincs [benne], és meglátjátok, hogyan fog berendezkedni.) Botev: Народът вчера, днес и утре. In: *Дума на българските емигранти*, 1. (1871) 1–2. sz. (1871. június 10. és 25.) Botev cikkeinek kiadásai: Botev, 1940; Botev, 1979. Botev válogatott írásainak magyar nyelvű fordítása: Botev, 1950.

Elbizonytalaníthatja az utókort az is, hogy Bulgária függetlensége nem teleologikus, a „történelem immanens útja” volt, hanem csak egy epizód. Még érzékenyebbé teszi a kérdést, hogy Törökország szomszédos állam, és fokozatos a gazdasági és politikai visszatérése a félszigetre. A negatív hozzáállás elemei, illetve a félelmek által vezérelt ösztönös reakciók – azon túl, hogy alaprétégét a „másik”, az „ellen-ség” régi képe határozza meg – ebből eredeztethetők. A szocialista Bulgária törökökkel szembeni agresszív kisebbségi politikája további mozgatórugója lehet mind a lelkiismeret-furdalásból is táplálkozó frusztrációnak, mind az uralkodó felfogásnak. Ugyancsak hozzájárul az előítéletekhez a török kisebbség pártja, a Mozgalom a Jogokért és Szabadságért Párt – melyben a párt hangzatos neve ellenére az egykori militáns körökhöz kapcsolódó személyek a vezető politikusok – összekötése a gazdasági és politikai korrupcióval.

A fent leírtak alapján nyilvánvalónak tűnik, hogy aktuális és kényes kérdéseket érintünk, amikor a törökökről kialakult negatív kép gyökereit kutatjuk. A törökökkel szemben még mindig meglévő negatív attitűdök vagy félreértések – mivel az oszmán uralomról úgy vélik, hogy megsemmisítette néhány száz év fejlődését – első látásra nem meglepőek. Míg a mai bolgár történészek többsége egyetért abban, hogy a török uralom káros volt a bolgár nemzet (és mentalitás) fejlődésére,¹⁸ addig más országok, volt „ellenségeik” megítélésében megosztottabbak,¹⁹ és a bolgár közvélemény sem viszonyul ennyire negatívan Bulgária szomszédjaihoz (például Görögországhoz), melyekkel szintén nem volt jó a viszony, akár évszázadokon át.

Az 1876–1878-as események résztvevőinek meghatározó szerepe volt a következő nemzedékek befolyásolásában – mivel a felszabadult Bulgária politikai elitjének, és így az iskolai tankönyveknek is szerves részévé váltak (bár egyesek Botevet már ki akarják írni a tankönyvekből, túlságosan szélsőséges érzelmeket gerjesztőnek és a kommunista rendszer általi „felhasználása” miatt politikailag kompromittálnak tartva őt),²⁰ és mind a nacionalista, mind a kommunista történetírás kánonjába bekerültek (többszörös értelmezési lehetőségeik miatt) –, ezért jelen munkánkban a „hőskor” szereplőinek írásaira kívánunk fókuszálni.²¹

18 Ami a gazdasági fejlődés kérdését illeti, a helyzet sokkal bonyolultabb, mivel egyes történészek szerint a 19. századi reformok jólétet hoztak a bolgár földek számára (bár néha a helyi jövedelmek 50 százaléka a központi kincstárba került). Lásd: Lampe–Jackson, 1982; Palairt, 1997; Parveva, 2009; Ivanov-Tooze, 2007.

19 A mai magyar–török kapcsolatokat például általában jónak tartják (nem politikai értelemben), noha a 150 éves török uralom káros hatásait mindenki elfogadja (ugyanakkor Magyarországon nincs török kisebbség, és Törökország nem határos Magyarországgal). A Magyarország feletti Habsburg-uralom megítélése sem annyira kategorikus, mint a bolgár viszonyulás az oszmán korszakhoz.

20 Ботев вѣн от учебниците, защото описвал турците като насилници. In: *Frognews*, 2012. augusztus 13. http://frognews.bg/news_46681/Botev_van_ot_uchebnitsite_zashtoto_opisval_turtsite_kato_nasilnitsi/.

21 Fontos hangsúlyozni, hogy e kulcsszereplők értelmezése változóban van. Daszkalov szerint a bolgár forradalmi mozgalom egy kitalált mítosz: nem volt sem egységes, sem kivételes, és soha nem volt elég erős ahhoz, hogy a hatalmaktól függetlenül (sikeresen) cselekedjen (Daszkalov, 2002). A magyar forradalom sem egyenlő Petőfivel vagy Kossuthal, és nem (csak) az alávetett tömegek felszabadítása volt a célja. Bulgáriában az utóbbi években kedvezővé vált az evolucionisták (Csomakov exarchista mozgalma) megítélése, akik nem voltak kevesebben, mint a forradalmárok, és határozottan sokat tettek a bolgár államiség megalapításáért, de a történelmi kánonból kimaradtak, sőt árulónak bélyegezték őket (Todev, 2018).

Mivel nem a kiválasztott szövegek megbízhatóságának vagy koherenciájának kritikai elemzése volt a célunk,²² hanem azoknak az elemeknek a feltárása, amelyek képesek voltak az emberi psziché irracionális oldalát befolyásolni, a törökökről alkotott bolgár vélemény (egyéni és kormányzati szintű) illusztrálására elsősorban a muszlimokra utaló kifejezéseket és jelzőket gyűjtöttük össze. Az epitheton ornansok ismétlődésükkel vagy meghökkentő képzettársításukkal képesek szélsőséges érzelmeket kiváltani.²³ Korábbi – az oszmánok magyar megítélésére vonatkozó – munkáink is ugyanezt a módszert alkalmazták,²⁴ így az azonos módszer miatt a két vizsgálat összehasonlíthatóvá vált. Ráadásul ezt a módszert az ókor sztereotípiáit kutatók is általánosan alkalmazták.²⁵ Az epitheton ornansok táblázatba gyűjtése a 16–18. és a 19. század közötti összehasonlítást ugyancsak megkönnyíti.

Fontos hangsúlyozni, hogy a törökökről alkotott sztereotípiák – sokáig, a mai legfiatalabb nemzedékekig – nem változtak az idők folyamán (1–2. táblázat), sőt a bolgárok törökképe nagyon hasonló volt a magyarokéhoz (kivéve a pozitív tulajdonságok kölcsönös elismerését, ami a bolgár–török kapcsolatból teljesen hiányzik). Mivel e két kép sok közös elemet mutat az ókori rómaiak Karthágóról alkotott véleményével, egyértelműnek tűnik, hogy részben az általános „ellenségképből” táplálkoznak, és nem a nemzet valódi karakterisztikáját hangsúlyozzák.²⁶

Az oszmánokra vonatkozó kép a 19. századi „újjászületés” előtt

Már a legkorábbi beszámolók is negatív tulajdonságokkal ábrázolták a törököket: „Sokan Mohamed méltatlan (непристойна) hitéhez fordultak (...), sokan egyesültek az ellenséggel” – írta Joaszaf Bdinszki Tirnovo 1395-ös eleste után.²⁷ Roszica Gradeva szerint a keresztények és a muszlimok közötti viszonylag békés együttélés

22 A forradalmárok érvelésének van racionális oldala is az adóterhek egyenlőtlensége vagy a tartományok bevételeinek kormány általi elvonása vonatkozásában, de ezek a megállapítások nem segíthetnek a törökök képének rekonstrukciójában.

23 Más retorikai és költői eszközök (íronia, ismétlés, metaforák) is szolgálhatják ugyanezt a célt, de itt ezeket nem vizsgáljuk. Botev például gyakran operált túlzásokkal, oppozíciókkal és hamis szillogizmuson alapuló álazonosítással, párhuzamokkal (egy csoportot azonosít egy másikkal, miközben a két halmaz nem azonos). A „Kaloferben megismertem a csorbadzsit és a szegényt, a törököt és a nemzetet” mondatban párhuzamot vont a nemzet és a szegények, illetve a csorbadzsik és a törökbarátok között, azonban a két csoport egyike sem feltétlenül azonos. Ez az azonosítás azt jelenti, hogy a törökök (mind) elnyomók, a törökbarátok pedig gazdagok, mivel ők alkotják a társadalmi elitet. A csorbadzsik törökbarátok, és így felelősek minden rosszért. A két nem ekvivalens társadalmi kategória egymással való azonosítása Botev idézeteit mind a kommunisták (az osztályharc hangsúlyozása), mind a nacionalisták (a „másik” elleni harc) számára adekváttá tette, ami rendszerektől független népszerűséget biztosított neki. „В Калофер познах аз чорбаджията и сиромаха, турчина и народа. (...) и всичкото зло, всичкото тиранство е предоставено на самите чорбаджии, които са и агенти, и ортаци на правителството.” Ботеv: Примери от турско правосъдие. Из „Пътни записки”. In: Дума, 1. (1871) 1–5. sz. (1871. június 10., 25., július 17., augusztus 5.)

24 Demeter, 2010. 37–57.

25 Dubuisson, 1983. 159–167.

26 Hasonlóan érvel: Sokcsevits, 2004, 2006.

27 Bdinszki, 1982. 197.

ellenére az ortodox vallási irodalom tele van negatív utalásokkal a muszlimokra. A 18. századi történészek csak megerősítették ezt a negatív képet, amely a balkáni mentalitásban máig él, és amelyet olyan könnyű felhasználni.²⁸ Az „erőszakos iszlamizáció” a középkori irodalomban az egyik legnagyobb sértésnek számított.²⁹

A 16. században Pop Pejo által írt Georgi Szofijszki legendája – Matej Gramatikéhoz hasonlóan – egy olyan történetet mesél el, amelyben a főhőst, Georgit „aljas és alattomos” (мръсни) törökök megkísértik, hogy térjen át az iszlámra. Ezeknek a történeteknek az az üzenete, hogy az igazi keresztények soha nem fordulnak el a hitüktől, bármilyen előnyökkel is járna az áttérés. A török hódítás elfogadása a vallási koncepciókon keresztül is könnyebb volt: nem a török és a török Isten felsőbbrendűsége vagy a törökök elsöprő ereje hozta a keresztények számára a nyomorúságot, hanem a keresztények voltak Isten haragjának okozói, a törökök pedig büntetésük eszközei.³⁰ Ez a középkorban elterjedt hiedelem egészen a 18. század végéig fennmaradt, és Paiszj Hilendarszki is azt írta, hogy a törökök Isten akaratát teljesítve foglalták el Bulgáriát.³¹

A 14–15. században az oszmánokat a következő attribútumokkal jellemezték: barbárok, hitetlenek, istentelenek, pogányok, ördögök, valamint az iszlámot török vallásnak nevezték.³² A keresztény apokrifekben a kígyó a törökök szimbólumává vált, az Istentől való elfordulás, a kísértés jelképe, amit itt az iszlámra való áttérés jelentett (ami anyagi és fizikai megkönnyebbülést, a zaklatás végét kínálta). A muszlimokat („a többiek”) asszíroknak, szaracénoknak, átkozottaknak, fenevadaknak, kéjenceknek, sőt szodomitáknak is nevezték.³³ Izmael fiainak nevezve őket, a bolgárok vérfertőzést tulajdonítottak a muszlimoknak. De azt még a hagiográfiai is elismerték, hogy az élet általában békés volt, és nem feltétlenül jellemezték szélsőséges érzelmek.

Paiszj Hilendarszki 1762-ben írt, a bolgár történelemről szóló értekezésében ellentmondásos – de nem kizárólag negatív – képet festett a törökökről. Zsarnokoknak, rablóknak, elnyomóknak nevezte őket,³⁴ de azt is megemlíttette, hogy „sokat tanultak a keresztényektől, ezért uralmuk az utóbbi években elviselhetővé vált”.³⁵ Ugyancsak Paiszj volt az, aki először találta ki a „török iga” összetételt,

28 Gradeva, 1996. 421–426.

29 Vrinat-Nikolov, 2001.

30 Gradeva, 2001.

31 Paiszj, 1961. „Но турците по божия воля в това време надвили и взели Търновград и поробили и завладели цяла България.” (De a törökök Isten akaratából abban az időben lerohanták és elfoglalták Tirnovgradot, és leigázták és meghódították egész Bulgáriát.) Ez nem egyedi értelmezés – lásd a magyar himnusz szövegét.

32 Gradeva, 2001.

33 Danova, 2001.

34 Крадци (tolvajok), грабители (rablók), жестоки тираны (kegyetlen zsarnokok), поругавачи християнската религия (megvetik a keresztény vallást).

35 „Оттогава и досега те държат в робство и угнетяват българската земя. Хората в онова време имали голяма тъга и жалост под турската власт. (...) Следващото поколение полека-лека навикнало да живее с турците. (...) Така и турците изпърво били свирепи и големи грабители. (...) Когато се затвърдили в цариградското царство, научили много от християнския ред и право, и за известно време престанали малко, засрамили се да ограбват незаконно християнските вещи и имота им.”

amely az egész korszak elnevezéseként beivódott a bolgár történetírásba, és csak nemrégiben váltotta fel az oszmán uralom (османско владичество) kifejezés, amely sokkal inkább semleges jellegű. Egy másik toposz, mely szerint a bolgár nemzet alacsony kulturális színvonala annak köszönhető, hogy az oszmán uralom itt volt a legkeményebb a félszigeten, szintén tőle származik. A kettős rabszolgaság, a töröknek való politikai és a görög egyháznak való szellemi alávetettség – később Ljuben Karavelov publicisztikájában újra felbukkanó – elmélete is Paiszijnál jelent meg.³⁶ Az erőltetett iszlamizáció elmélete a bolgár történetírás egyik meghatározó pontja volt (az iszlamizációt ma már inkább gazdasági okokkal magyarázzák, és a mértéke sem volt akkora, mint korábban feltételezték),³⁷ Paiszij mégis inkább a bolgárok hellenizálódásától, mint iszlamizálódásától tartott. A hellenizálódástól való félelem eredete pedig Metodi Draginov 17. századi szövegéig vezethető vissza. Ez az írás eredetileg az „újjászületés” görögellenes propagandájának részeként szolgált, és csak évtizedekkel később vált törökellenes fegyverré a forradalmárok kezében, így hatást gyakorolva a bolgár történetírásra is.

A 19. század elején Szpiridon *A bolgár-szláv nép rövid története* (История во кратце о болгарском народе словенском) című művel³⁸ tovább gazdagította a bolgár történelem traumatikus elemeit: ő is meg volt győződve arról, hogy Isten azért küldte a törököket, hogy megbüntesse a keresztényeket, akik nem voltak képesek tanulni a többször is elkövetett bűneikből.³⁹ Ő terjesztette el a köztudatban a „Bulgária második pusztulása” kifejezést, amellyel II. Szelim uralmát jellemezte, azt állítva, hogy a szultán lefejeztette a bolgár politikai és egyházi elitet, amely nem volt hajlandó áttérni az iszlámra, ahogy azt a görög pátriárka tanácsolta.

Paiszij és Szpiridon története figyelemre méltó hosszú távú hatása miatt. A szöveget 1844-ben egy tanár, Hrisztaki Pavlovics nyomtatta ki, és az egész században tankönyvként használták a diákok, így a bolgár megújulás számos értelmiségi alakjának ideológiai alapjául is szolgált.⁴⁰ A Tanzimát-reformok idején az oszmánokról alkotott kép különben nem volt annyira rossz – különösen az értelmiségiek körében. Az „újjászületés” egyik fő alakja, Neofit Bozveli úgy vélte, hogy

(Azóta rabszolgasorban tartják és elnyomják a bolgár földet. Az emberek akkoriban nagy bánatot és sajnálatot éreztek a török uralom alatt. (...) Lassan-lassan a következő nemzedék is megszokta, hogy együtt él a törökökkel. (...) A törökök tehát eleinte vad és nagy fosztogatók voltak. (...) Amikor a Konstantinápolyi Birodalomban megtelepedtek, sok mindent megtanultak a keresztény rendből és törvényekből, és egy időre egy kicsit abbahagyták, szégyellték, hogy törvénytelenül fosztogatják a keresztény birtokokat és vagyonukat.) Paiszij, 1961. Lásd még: Peev, 2007.

36 A fenti felfogás alapján Paiszij munkásságából egy másik – inkább történeti, mint szellemi –, de szerencsétlen értelmezés is bekerült a bolgár történetírásba: ez volt a középkori Bolgár Királyság összeomlásának monokauzális elmélete. Ez az elmélet az oszmán állam hódító jellegének szerepét hangsúlyozta, és a bolgár állam belső vitáit és gyengeségeit háttérbe szorította.

37 Lásd: Radusev, 2008.

38 Szpiridon, 1792. Modern kiadás: 2000.

39 Pavlovics, 1844.

40 Lásd a „rabszolgaság és zsarnokság” (робство и тиранство), illetve a „kettős görög és török rabszolgaság” (двойно гръцко и турско робство) gyakori használatát. Az önkép is, hogy a bolgár „feláldozott nemzet”, a „hősök nemzete”, innen ered. Botev egyházellenessége és Karavelov görögellenes érzelmei is táplálkoztak ebből.

a reformok segíteni fogják Bulgáriát, és a szultánt „felvilágosult uralkodónak” tekintette.⁴¹ A szultánt okosnak és igazságosnak tartotta Konsztantin Fotinov, a bolgár publicisztika megújítója, aki a *Ljuboszlovie* (Filológia) című orgánumban a forradalmi eszközökkel is szembeszállt.⁴² Egy másik befolyásos személyiség, Ivan Dobrovcskij a *Mirozrenie* (Világnézet) című bécsi folyóiratában az 1850-es években arra számított, hogy a „felvilágosult, erényes és igazságos” szultán⁴³ által kezdeményezett reformok segíteni fogják a bolgárokat abban, hogy az újjászervezett Oszmán Birodalomban ugyanolyan szerepet töltsenek be, mint a szlávok Ausztriában.⁴⁴ A dualizmus eszméje még (nem véletlenül) az 1867-es évben is megmaradt, amiről az oroszbarát mérsékelt publicista, Pandeli Kiszimov memoárja is tanúskodik. A török elitnek ezt a pozitív képét a bolgár újságok, almanachok is megerősítették, amikor 1849-ben engedélyezték az első bolgár egyház megalapítását Isztambulban.⁴⁵ Sztojan Csomakov, Gavril Hrasztevic és Marko Balabanov – a forradalmárok által persze bírált – *Carigradszki vesztник* (Konstantinápolyi Újság), *Balgarija* és a *Csitaliste* (Olvasókör) című lapjai egyetértettek a mérsékelt reformokkal.

1. táblázat. A törökök képe a 16–19. században az epitheton ornansok alapján

Paiszj	Középkor		19. század eleje (reformok ideje)
робство (rabság)	поганци (pogányok)	сласлолюбци (kéjvágyó)	просветен и справедлив (felvilágosult és igazságos)
(y)гнет (elnyomás)	варвари (barbárok)	непристойната Мохамедова вяра (értéktelen mohamedán hit) (JB)	добродетелен и достоен (erényes és méltó/igazságos) (NB) (ID) (KF)
иго, ярем (iga)	неверници (hitetlen)	змия (kígyó)	мъдрият и справедлив (okos és igazságos)
крадци (tolvajok)	безбожници (istentelen)	мръсните мюсюлмански попове (gonosz muzulmán papok) (Sz)	просветеното правителство (felvilágosult kormányzás)
свирепи (dühöngők)	зверове (vadállatok)	проклетти (átkozottak)	
грабители (rablók)	дяволи (ördögök)	ассзи́ро́к, зараче́нок	
жестоки тирани (kegyetlen zsarnokok)	szodomiták, vérfertőzők		

ID: Ivan Dobrovcskij, JB: Joaszaf Bdinszki, KF: Konsztantin Fotinov, NB: Neofit Bozveli, Sz: Szpiridon

41 Danova, 1993. 24–44.

42 Danova, 1994. 242–261.

43 „Мъдрият и справедлив султан заедно с просветеното правителство осигуряват развитието на търговията, занаятите и земеделието в империята.” (A bölcs és igazságos szultán a felvilágosult kormányzattal együtt biztosította a kereskedelem, a kézművesség és a mezőgazdaság fejlődését a birodalomban.) Idézi: Danova, 2001.

44 Danova, 2008. 475–596.

45 Joanovics, 1847, 1851; *Carigradszki vesztник*, 72. 1849. szeptember 5.

Az oszmánokról és a bolgár népről alkotott bolgár kép az „újjászületés” idején

A másik irányzat, a forradalmárok véleménye radikálisabb volt, és mivel (hamarabb) sikerült bekerülniük a történelmi kánonba, mint a mérsékelt „egyháziaknak”,⁴⁶ az ő véleményük határozta meg a következő évszázadban a törökökről alkotott képet. Botev publicisztikájában a szélsőségesen törökellenes érzelmek domináltak, amelyek csak részben eredhetnek a bolgár költő demokratikus-republikánus álláspontjából. Botev az oszmán kormányzást szörnyű igának és zsarnokságnak bélyegezte, amelyet szörnyű erőszak jellemez.⁴⁷ Levszki, az Apostol hasonlóan demokratikus felfogású volt, de Levszkitől eltérően Botev nem tett különbséget a török nép (melyet barbárnak nevezett) és az oszmán rendszer között. Ez azonban nem egyszerűen a nacionalizmusból táplálkozik: az ő ellensége nemcsak az oszmán közigazgatás és a török nép volt, hanem a bolgár elit egy része is: „A bolgár ellenben ugyanazt a gyűlöletet érzi a csorbadszik és a papság iránt (...), mint a törökök iránt.”⁴⁸ „Szomorú és siralmas a történelmünk a török hódítástól a mai napig, kemény és vérlázító az egykor szabadságszerető bolgár nép élete! Rettenetes az iga, amely évszázadok óta a nyakát húzza, s amelyet jatagánnal rögzítenek bilincs helyett; súlyos, vértől és könnyektől rozsdás láncok, amelyek bilincsbe verték a kezeket és lábakat, az észet és akaratot egyaránt, s amelyekben mind a mai napig botladoznak apák és anyák, testvérek és nővérek, nagyapák és fiúk.”⁴⁹ „Bűnök, gyalázat, karó akasztófák, szenvedés, tömlöcök (...) egyszóval: gonoszság, barbár gonoszság...”, ami a bolgár történelmet jellemzi a török uralom alá kerüléstől.⁵⁰

Nem mindenki osztotta Botev véleményét, a mérsékelt reformerek szerint „...ma már jól kijövünk a törökökkel, műveltek lettek, és nekünk könnyebb dolgunk van”. Az olyan újságok, mint a *Duna*, a *Makedonija* vagy a *Carigradszki glasznik* (Konstantinápolyi Közlöny, ez utóbbi szerbomán macedónok tulajdonában és szerkesztésében volt) mérsékelték vagy törökbarátok voltak (főleg ha előnyöket vártak az ilyen viselkedéstől), szemben a *Nezavisimoszt* (Függetlenség), a *Duma na balgar-*

46 Csomakov és követői, akik a fegyveres harc helyett az egyházi autonómia elérését és szélesítését tűzték ki célul, és 1870-re sikerrel is jártak. (A San Stefanó-i béke is mutatja, hogy a Bolgár Exarchátus politikai tényezővé nőtte ki magát.)

47 Ботев: Народът – вчера, днес и утре. In: *Дума*, 1. (1871) 1–2. sz. (1871. június 10. és 25.)

48 „Българинът, напротив, каквато омраза храни против турчина, такава (може и по-дълбока, като е по-вета) и към чорбаджията и духовенството, тази непорината византийска воня, коя продаде и съсипа народа...” Ботев: Наместо програма. In: *Дума*, 1. (1871) 1. sz. (1871. június 10.) <https://lit-club.bg/library/bg/botev/publ/>.

49 „Мрачна и жалостна е нашата история от подпаданието ни под турците дору до днешните времена, тежък и възмутителен е животът на свободолобивия някога български народ! Страшен хомот, какъвто тежи и до днес на врата му, гбясал от векове и запрегнат с ятаган вместо жегли; тежки вериги, ржджясаи от кърви и сълзи, вериги, в кои са заковани и ръце и нозе, и ум и воля, и в кои и до днес пшкват бащи и майки, братя и сестри, дядове и синове.” Ботев: Народът – вчера, днес и утре. In: *Дума*, 1. (1871) 1–2. sz. (1871. június 10. és 25.)

50 „...злодейства, безчестия, колове, бесила, мъки, тъмница, – най-после даалийци и кърджалии, фанариоти и чорбаджии, черкези и татари, – сь една дума – зло, варварско зло...” Уо.

szkrite emigranti (A bolgár emigránsok szava, a továbbiakban *Duma*) és a *Zname* (Zászló) lapokkal. Botev hangneme szarkasztikus maradt az oszmán reformokkal kapcsolatban, amelyek szerinte csak a gyalázatot és megaláztatást voltak hivatottak szabályozni, de nem megakadályozni vagy büntetni azt: „...ma már senkit sem ölnék meg törvénytelenül, hanem legálisan...”, majd folytatja Botev a reformok égisze alatt elkövetett kegyetlenségek felsorolását.⁵¹ „Ma már van egy kormány, amely teljesíti ezeket a kötelességeket [gyalázkodásokat] a rájával szemben (...), amióta Törökországban bizonyos rendet és egyenlőséget vezettek be a lopásokban.”⁵²

Botev nem hitte, hogy „Törökország, ez az európai Kína, az emberiségnek ez a kigúnyolása és a mai Európa gyalázata, rövidesen ázsiai Belgiummá fog átalakulni”.⁵³ „A törökök nemzeti jellege javíthatatlan.”⁵⁴ A törökök fanatikusak és fatalisták. „Törökországnak nincs élete és nincs jövője, egy hulla a halálos ágyon, amelyet nem mentenek meg az anatómus késétől a nyugati doktrinerek diplomáciai imái sem. A régi módszerekkel kezelve, politikai kivézetéssel, érvágással és diplomáciai kloroformmal végzett operációkkal, már elvesztette kezét és lábát, tartományról tartományra...”⁵⁵ A törökök képtelenek az erkölcsnek és az észnek megfelelő változásokhoz alkalmazkodni.⁵⁶ Botev tagadta, hogy a szultán uralma alatt ki lehet alakítani Bulgária és az Oszmán Birodalom dualizmusát, tagadta a békés együttélés lehetőségét is. „A törökök és a bolgárok két faj, szögesen ellentétes jellemmel,

51 „...днес не убиват никого беззаконно, а законно, (...) При тези радикални реформи, ако и да се случва да нападнат някои правOVERНИ къщата на гявурина, да го убият или удушат, да обезчестят жена му или дъщеря му, а сина му да извлекат и жив на огъня опекаат, то това са изключения и случайности, защото не стават всяка неделя в една и същата къща, всяка нощ в едно и същото село.” (Ha ezek a radikális reformok nyomán megtörténik, hogy néhány igaz ember megtámadja a gyaUR házát, megöli vagy megfojtja őt, meggyalázza a feleségét vagy a lányát, kirángatja a fiát és élve megsüti a tűzön, ezek kivételek és balesetek, mert nem minden vasárnap történnek ugyanabban a házban, nem minden este ugyanabban a faluban.) Uo. Botev nyilvánvalóan összemossa a basibozuk erők ténykedését a hivatalos oszmán felfogással.

52 „...днес има правителство, което само изпълнява тези дължности към раята (...) откога в Турция се въведе някакъв си ред и равенство в кражбите...” Uo.

53 „...че Турция, този европейски Китай, този присмех на човечеството и укор на съвременна Европа, ще се преобрази скоро на азиатска Белгия...” Uo.

54 „Сега видя, че националният характер на турците е неизправим.” Uo.

55 „Турция няма живот, няма бъдеще, тя е труп на смъртния одър когото никакви дервишки баяния на нейните мандарини, никакви дипломатически молитви на западните доктринери няма да я спасят от анатомическия нож. Лекувана по стара метода, с политически кръвопускания и операции, с дипломатически хлороформ, тя изгуби ръце и нозе, провинция след провинция.” Uo.

56 „Намерете изкуството на Медея и влейте в жилите на това варварско племе нова, човешка кръв, тогава ще се поколебаем и ний във вратата си, че Турция няма живот, няма бъдеще; но доде турчинът е с този характер, с този фанатизъм, с тази варварска кръв, ни един красноречив туркофил, ни един дълбокомислящ дуалист или ренегат не може ни увери, че турчинът ще бъде някога способен да влезе в пътя към онази нравственополитическа цел, към коя се стреми умът човешки...” (Találja meg Médeia művészetét, és öntsön új, emberi vért ennek a barbár törzsnek az ereibe, akkor mi is megingunk abban a hitünkben, hogy Törökországnak nincs élete, nincs jövője; de amíg a török ilyen jellemű, ilyen fanatikus, ilyen barbár vérű, addig egyetlen ékesszóló törökbarát, egyetlen mélyen gondolkodó dualista vagy renegát sem biztosíthat bennünket arról, hogy a török valaha is képes lesz arra az útra lépni, amely ahhoz az erkölcsi és politikai célhoz vezet, amelyre az emberi elme törekszik...) Uo.

szokásokkal és szokásokkal.”⁵⁷ Botev azt állította, hogy „Európa beteg emberét”, Törökországot, amely már régóta halálra van ítélve, „meg kell semmisíteni vagy vissza kell űzni Ázsiába”, mert különben a déli szlávok nem fejlődhetnek, „ha nem taszítják az amúgy is rothadó és széteső Törökországot szörnyű és fertőző despotizmusának sírjába”.⁵⁸ Feltűnő, hogy a mai honlapok – mint például a bolgár Wikipédia – is ezeket a törökellenes szövegeket idézik a legnépszerűbb Botev-idézetek között.

2. táblázat. Török jellemvonások a bolgár publicisztikában és forradalmi költészetben

+ elnyomott és megkínzott török nemzet (B)	kormányzati pániszlamizmus (K)	dühödt, ádáz (B)	rabló (B)
+ elnyomott és elárult nemzet (L) (K)	züllött török kormányzat (K)	fanatizmus (B) (K) (G)	szörnyű erőszak (B)
+ jó természetű, együttérző (egyénektől) (G) (V)	nem kifinomult (K)	politikai zsmokosság (B) (K)	poligámia, homoszexualitás, nők vásárlása (K)
+ pompa, úriasság, kedvesség, gondoskodás, kegyelem	erkölcstelen, kéjvágyó, kicsapongó (K)	Törökország ópiumtól kábult agya (B)	gonosz, barbár ördög (B) (V)
vérzapor (K)	fatalista (B)	Ófelsége a rablók fejedelme (B)	embertelen düh (L)
a török munka záptojás (K)	török butaság (B) (L)	nyers erő (L) (V)	vakhit, fanatizmus (K)
kormányzat = vandálok (B) (V)	török brutalitás (B)	átkozott hitetlenek (L) (V) (G) (B)	undorító (K)
Törökország a saját despotizmusának sírjába temetve (B)	inkompetencia és embertelenség (B)	gyilkos, rabszolgartató, paráználkodó (B)	kegyetlen, barbár és embertelen török iga (B), iga (K) (V)
paraziták (B)	nemzeti karakterük a javíthatatlan rendetlenség (B)	pogány törökök (L)	barbár török gonosztevők (B) (V)
barbár vér (B) (K)	az európai emberiség gúnnyaraja, torzképe (B)	félakasztani az összes törököt, csorbadszit és vladikát (K)	zord/kiábrándult török (B)
a kormányzat gonosztevői (K)	Törökország = európai Kína (B)	visszaélések (K)	vérszomj, nemi erőszak, mészárlás (V)
kormányzat ösztönözte rablás és gyilkosság (B)	embertelen és barbár iga által elnyomtatva, (B)	fejvadászok (K)	kegyetlen és elszánt brigantik (V)
félvad török törzs (B) vademberek (K)	Európa beteg embere (B)	baljós baglyok, kullancsok, bestiák (V)	kényszerítő, önkényeskedő (G)

57 „...между турци и българци, две племена с противоположни характери, нрави и обичаи, с противоположни мирозъзерцания.” Уо. Lásd még: Todev, 2018. 625–637.

58 *A szabadsáért kiontott vér elmossa a törzsi viszályokat* című cikkében: „Турция да се унищожи или да се изпроводи в Азия” (Törökországot el kell pusztítani vagy Ázsiába szorítani). „...смърт Турция зависи както от нейната неизлечима органическа болест, така и от оние млади, чисти и съвременни човечески сили, които не ще могат да пристъпят нито една крачка напред, ако не тласнат изгнилата и разкапаната вече Турция в гробът на нейният страшно-заразителен деспотизъм.” (Törökország halála nem gyógyíthatatlan szervi betegségétől függ, hanem azoktól a fiatal, tiszta modern emberi erőktől, amelyek nem tudnak egy lépést sem tenni előre, ha nem taszítják az amúgy is rothadó és széteső Törökországot szörnyű és fertőző despotizmusának sírjába.) „Смърт на Турция!” (Halál Törökországra!) Ботев: Пролетята за свобода кръв ще измие племенните раздори. In: *Знаме*, 1. (1974) 3. sz. (1874. december 22.)

embertelen rabszolgaság (B) bosszúvágy, szemérmesség (G)	ellenség (B) (K) (V)	rohadt faj (V)	csalárd (G) gyűlölet a bolgárok felől (B)
lusta, kéjvágó (G)	vicsorgó török gazember (B)	hunok, vandálok (V)	vakbuzgóság (G)

B: Hriszto Botev, G: Cani Gincsev, K: Ljuben Karavelov, L: Vaszil Levszki, V: Ivan Vazov.
A magyaroknál és az ókori Rómában is meglévő jelzők kiemelve (lásd: Demeter, 2010).

Botev versei viszont meglehetősen különböznek politikai publicisztikájától. Az általa használt jelzők főként a *bolgár* nemzet tragikus helyzetére és heroizmusára utalnak (haldokló haza, élve eltemetett nemzet), a török (hitetlen, zord, gyilkos, parázna) meglehetősen ritkán jelenik meg.⁵⁹ A bolgár nemzet Botev lírájában és publicisztikájában áldozatnak számít (természetesen ártatlanul, hiszen nemzetként esélyt sem kapott céljai kidolgozására és megvalósítására). Az „üldözött nemzet” megítélése kiélezi az ellentétet a törökök mint bukott nép, illetve a bolgár nemzet mint rabszolgaságban élő, kimeríthetetlen erőforrásokkal rendelkező, életerős nemzet között.⁶⁰ Verseivel szemben publicisztikájában viszont a bolgárok egyetlen pozitívumaként a szabadságszeretetet említi.⁶¹

A bolgár nemzet önképe tehát az oszmánizmus–pániszlamizmus tagadásán alapult (Karavelov), de anélkül, hogy pozitív vonásokat hangsúlyozott, illetve rendelt volna hozzá (3. táblázat). A főként tagadáson alapuló önkép azonban nagyon veszélyes lehet, mivel hosszú távon nem termékeny, és fokozza a frusztrációt. A bolgár néphez társított sok negatív vonás (primitívség, szörnyű és megrázó szegénység, lecsúszott, lecsupaszított és bégető nyáj)⁶² oka az volt, hogy „népünk a modern történelem szellemi és politikai változásait a rabszolgaság elnyomása alatt aludta át”.⁶³ Botev radikálisai a bolgár nemzet általános állapotáért a törököket vádolják. „Csoda, hogy (...) testvéreink nem sülyyedtek apatikus csüggedésbe.”⁶⁴ A nemzetnek ez a helyzete tetszett az élőködőknek.⁶⁵

59 *A kocsmában, Búcsú, Hajdukok, Testvéremhez*. Botev, 1950. 19., 27., 31., 58.

60 „...в нашият робски народ има неизчерпаем източник живи сили, които го поддържат в неговото до немай-къде лошо положение и които най-после ще да му дадат възможност да възвърне изново своята изгубена свобода.” (...rabnemetünkben kimeríthetetlen életerőforrás van, amely a nemzetet még a romló helyzetben is megőrzi, és amely végül lehetőséget ad, hogy visszaszerezze elveszített szabadságát.) Botev: Турските зверства в Македония. In: *Знаме*, 1. (1875) 22. sz. (1875. július 13.).

61 Lásd a 49. jegyzetet.

62 Уо.; Ботев: Смешен плач. In: *Дума*, 1. (1871) 2. sz. (1871. február 25.); Ботев: Турските зверства в Македония. In: *Знаме*, 1. (1875) 22. sz. (1875. július 13.)

63 „Умствените и политически преврати на новата история наша народ проспа под натиска на робството...” Ботев: Решен ли е черковния въпрос? In: *Дума*, 1. (1871) 4. sz. (1871. január 17.)

64 „Чудно е, наистина, че нашите братия македонция не са дошли още до апатическо отчаяние при такъв мизерен живот...” (Valóban csoda, hogy macedón testvéreink még nem sülyyedtek apatikus kétségbeesésbe az ilyen nyomorúságos élet miatt...) Ботев: Турските зверства в Македония. In: *Знаме*, 1. (1875) 22. sz. (1875. július 13.)

65 „...българският народ е роб на турците, роб на себе си, роб на металът и роб даже на своето образование и просвещение. Погледнете (...) на неговите безчовечни страдания и на неговата даже физиономия, и вие тутакси ще да се уверите, че той действително »работи като вол, събира като пчела и живее като свиня«. Разбира се, че това негово положение може и да се харесва на

3. táblázat. A bolgár nemzet önképe a bolgár forradalmárok szerint

rabszolgaság (K), láncokban	üldözött nemzet (B) (гонен народ)	felháborodás, szabadságszeretet (B)	komor és visszataszító történelem, kemény és keserű élet
szörnyű és megrázó szegénység (B)	apatikus csüggedés... (B)	primitívség, egyszerűség (B)	a török és önmaga rabszolgája
ellentétes jellemek (B); hasadság (B)	elnyomott, lecsupaszított és bégető nyáj (B)	munkaszerető polgárok	keményen dolgozik, mint egy ökör, és úgy él, mint egy disznó
a macedóniai testvéreink helyzete sajnálatos, szenvednek mind a töröktől, görögtől, zsidótól és cigánytól... (B)	érintetlen erő és jog a fejlődésre (B)	holtan fekszik a törökök papucsá alatt (B)	a Dél németjei, a Kelet angoljai (nyugati újságírók)
haldokló haza	élve eltemetett nemzet	vérző rabszolgák	lázadó horda (K – a törökök szerint)

B: Hriszto Botev, K: Ljuben Karavelov.

Botevhez képest Ljuben Karavelov pozitívabb érzéseket fogalmazott meg. Prózájában hazaszeretetét hangsúlyozta, a nép, a hegyek, az erdők stb. iránti patetikus szeretetét.⁶⁶ Botevvel ellentétben meg volt győződve arról, hogy a bolgár nemzetnek magához kell térnie a forradalom előtti egyszerűségéből és tudatlanságából. Az igazi szabadságnak két összetevője van, írta a *Szvododa* (Szabadság) című újságban: a politikai (szellemi szabadság a görög patriarkátustól és politikai szabadság az oszmán Törökországtól) és a szellemi szabadság (a nép kulturális szintjének emelkedése).⁶⁷

оние негови паразити, които не се срамуват да се наричат патриоти и на които е твърде широко около шията, за да докажат, че преди сичко друго нему е потребна наука, образование, знание, просвещение и азбука в свободата..." (...a bolgár nemzet a törökök rabja, saját maga rabja, a fém rabja, a saját oktatása és művelődése rabja. Nézzék meg embertelen szenvedéseit, sőt még az arcát is, és rögtön látni fogják, hogy valóban „úgy dolgozik, mint az ökör, úgy gyűjtöget, mint a méh, és úgy él, mint a disznó”. Természetesen [a nemzetnek] ez a helyzete tetszhet azoknak az élősködőknek, akik nem szégyellik magukat hazafinak nevezni, és akiknek túl széles a nyakuk ahhoz, hogy megbizonyítsák nekik, hogy [a nemzetnek] tudományra, oktatásra és tudásra van mindenekeletül szüksége, felvilágosodásra és a szabadság ábécéjére...) Ботев: Българският народ трябва самичък да потърси свободата си. In: *Знаме*, 1. (1875) 9. sz. (1875. február 1.)

66 „Обичам те, мое мило отечество! Обичам твоите балкани, гори, сипеи, скапи и техните бистри и студени извори! Обичам те, мой мили краю! Обичам те от всичката си душа и сърце, ако ти и да си обречен на тежки страдания и неволи! Всичко, що е останало в моята осиротяла душа добро и свято – всичко е твое!” (Szeretlek, drága hazám! Szeretem a Balkánt, a hegyeket, az erdőket, a sziklákat és a tiszta, hideg forrásait! Szeretlek, drága földem! Teljes szívemből és lelkeimmel szeretlek, még ha súlyos szenvedésekre és megpróbáltatásokra vagy is ítéelve! Minden, ami árva lelkemben maradt, jó és szent – minden a tiéd!) Karavelov, 1867. Lásd: <http://www.slovo.bg/showwork.php3?AulD=179&WorkID=5211&Level=2>.

67 „Когато се той [българският народ] освободи от гръцкото духовенство и от турското иго, то ще бъде свободен политически; а когато се освободи от своята простота и незнание, от своите стари суеверия и допотопни нрави, то той ще бъде свободен и духовно.” (Amikor [a bolgár nemzet] megszabadul a görög klérustól és a török igától, akkor lesz szabad politikailag; és amikor megszabadul egyszerűségétől és tudatlanságától, régi babonáitól és elavult szokásaitól, akkor lesz szabad szellemileg.) *Свобода*, 1. (1869) 3. sz. A *Makedonija*, Szlavejkov orgánuma azt állította, hogy csak az iskola képes megakadályozni Európát és Bulgária társadalmi forradalmát, egy olyan eseményt, amelyet Botev várt, aki

Karavelov megengedőbb volt, de nem kevésbé heves: bár igyekezett különbséget tenni a török nép és a kormányzati visszaélések (zsarnokság, iga) között, a *Nezavisimosztban* megjelent, egyik legtöbbet idézett cikkében – az általánosítás csapdájába esve – azt írta, hogy Bulgária számára az összes török, csorbadzsi és vladika (görög pap) felakasztása jelenti az egyetlen megváltást.⁶⁸ Karavelov a török kormányt pániszlamista és züllöttnek (шантаво), a török népet műveletlen (buta), fanatikus, erkölcstelen, züllött és kéjsóvár barbárnak írta le, melyet a többnejűség és homoszexualitás jellemez. Középkori jelzőket használva ellenségnek nevezte a törököket.⁶⁹ A török alkotások hasznavehetetlenek.⁷⁰

Botev alig használt a törökökre kedvező jelzőket. Az egyetlen kivétel az volt, amikor az internacionálé szükségességéről írt. Ebben a szövegben a török nemzet „elnyomott és meggyötört” nemzetként jelenik meg, amely megérdemli, hogy az új (bolgár) államban éljen, amely megvalósítja a demokráciáról szőtt álmokat – ha lemond a „fanatizmusáról”. Itt a kormányt bélyegezte fő ellenségnek.⁷¹

Annak ellenére, hogy nagy hatást gyakorolhatott az olvasóra, a törökök negatív megítélése nem volt általános: a korabeli „hivatalos” politikai programok és a publicisztika között figyelemre méltó különbségek voltak. Botevvel ellentétben Vaszil Levszki tartózkodott a törökökre vonatkozó pejoratív kifejezések használatától kiáltványában és röpirataiban. Jóllehet önéletrajzában az oszmán uralmat a rabszolgasággal azonosítja,⁷² határozottan kerül a negatív vonások kiterjesztését az egész oszmán nemzetre: az általánosítás Botev fegyvere volt. Amikor Levszki és Ivan Kaszabov 1869-ben új kiáltványt írtak az oszmán uralom ellen, a muszlimokhoz is szóltak, akiket szintén elnyomott és elárult az államhatalom és a hivatalnok elit. A forradalmárok 1871-es szervezeti szabályzatában (*Nareda*) Levszki az oszmán

az iskolákat az uralkodó osztályok és a kormány ellen akarta instrumentalizálni a forradalom előmozdítása érdekében.

68 „България ще да бъде спасена само тогава, когато турчинът, чорбаджията и владиката се окачат на една върба. Друго спасение няма.” *Независимост*, 3. (1872) 48. sz.

69 Karavelov, 1873a, 1873b.

70 „...груби фанатици. (...) Турчинът е по-безнравствен и от самият разврат. (...) Турците са и полигамити, и андрогамити. (...) Турците си купуват жени (...) диваци. (...) Турските работи въобще са безполезни запъртъци.” (...durva bigottak. ...) A török erkölcstelenebb, mint maga a kicsapongás. (...) A törökök egyszerre poligámisták és androgámisták. (...) A törökök feleségeket vesznek, (...) vadak (...). A török munkák használhatatlanok.) – írta Karavelov *Pániszlamista* – „Ázsia és Afrika civilizátorai” című cikkében. Karavelov, 1873a.

71 Ботев: Решен ли е черковния въпрос? In: *Дума*, 1. (1871) 4. sz. (1871. január 17.); „Да казва кой що ще, но ние мислиме, че ако турският потъпкан и измъчен народ се откаже от своя фанатизъм и без да обръща внимание на религиозните и национални разлики, които съществуват между него и нашият народ, поиска да се съедини с нас, за да се отърве от общият враг – правителството, ние сме длъжни да го приемем с открити ръце, без да гледаме на историческата вражда, която се стреми да ни разединява.” (Ki mit mond, de úgy gondoljuk, hogy ha az elnyomott és meggyötört török nemzet feladja fanatizmusát, és nem törődve a közte és a mi nemzetünk között fennálló vallási és nemzeti különbségekkel, egyesülni kíván velünk, hogy megszabaduljon a közös ellenségtől, a kormánytól, akkor kötelesek vagyunk tárt karokkal fogadni, nem törődve a történelmi ellenségeskedéssel, amely szét akar minket választani.) Ботев: Турците могат да участвуват в революцията наред с българите. In: *Знаме*, 1. (1875) 24. sz. (1875. augusztus 3.)

72 Dojnov–Sztobjanov–Csauseva, 2011. 15. „Én, Vaszil Levszkij, aki Karlovóban születtem bolgár anyától, hős vagyok, nem lennék török vagy bármilyen rabszolga...”

állam zsarnokságáról és embertelenségéről beszélt, nem pedig az oszmán nemzetéről. Egy 1871-es levelében, amelyet „elvtársának”, Gancso Miljovnak küldött, Levszki azt írta, hogy a bolgárok, törökök és zsidók egyenlő jogokat fognak élvezni, függetlenül a vallási és etnikai különbségektől.⁷³ A megszemélyesítés csak akkor jelenik meg ezekben a dokumentumokban, amikor Levszki a török félkatonai csapatok embertelen dühéről beszél, ahol a nyers erő az egyetlen szabály. A hivatalos hangnemmell ellentétben az 1872-ben, a forradalmároknak írt félhivatalos nyilvános levelekben, amelyekben harcra buzdítják a mozgalmárokat, már átkozott hitetleneknek nevezik a törököket.⁷⁴ A pogány törökök kifejezést is használja önéletrajzában.

Más politikai dokumentumok, így a macedón forradalmi bizottság szabályzata⁷⁵ is használta az 1878-as Kreszna-Razlog felkelés idején a török iga kifejezést,⁷⁶ és a török irregulárisok brutalitását hangoztatta,⁷⁷ de a dokumentum itt sem kirekesztő jellegű: „Macedónia minden lakosa részt vehet a felkelésben, hitre és nemzetiségére való tekintet nélkül, ha csak a szabadságot szereti...”⁷⁸

Ralcsev szerint Ivan Vazov volt az, aki elsősorban hozzájárult a forradalmárok (és így véleményük) kanonizálásához a bolgár irodalomban (*A sipkai önkéntesek* 1883-ban íródott). Verseiben főként a hazaszeretet, a lelkesedés és a hősiesség – pozitív érzések – artikulálódnak. Néhány írása azonban képes gyűlöletet is kelteni, mint például a *Perushtica védelme*: „De hamarosan jöttek a katonák, a templomot bekerítve, / Mindenfelől borzalom és halál közeledett, / A csőcselék zabolátlan dühétől felbuzdulva, / S szomjazva mérszálásra, vérontásra, erőszakra...” „...a basibozukoknak ellenálltunk, mert kegyetlen és elkeseredett rablók...”⁷⁹ Egy másik ironikus-szatirikus, gyűlöletkeltésre képes vers az 1876-ban írt *A törökök diadala*.⁸⁰ A harmadik, negatív érzelmekkel teli vers az *Abdul Kerim pasa szablyája*,

73 „Всичките народи в нея [България] щат живеят под едни чисти и святи закони, както е дадено от бога да живее човекът; и за турчинът, и за евреинът и пр., каквито са, за всичките еднакво ще е само ако припознаят законите равно с българинът. Така ще е в наша България!” (Minden nemzetnek, közte [Bulgáriának] ugyanazon tiszta és szent törvények szerint kell élnie, ahogyan az Istentől adott, hogy az ember éljen; és a török, a zsidó stb., amelyenek vannak, mindegyik ugyanolyan lesz, ha a bolgárral egyformán elismerik a törvényeket. Így lesz ez a mi Bulgáriánkban is!) Bukarest, 1871. május 10. Lásd: Levszki, 1987a.

74 Dojnov–Sztjanov–Csauseva, 2011. 70–80.

75 A bolgár tudományos körökben olyan vádak merültek fel, hogy ezt a szöveget Szlavko Dimevszki macedón történész állította össze, és nagy valószínűséggel hamisítvány.

76 A *Naredba* preambuluma. Lásd: Levszki, 1987b.

77 Uo. 7. cikk.

78 Uo. 162. cikk. Vallási intézmény (templom vagy mecset) bármilyen okból történő meggyalázása, valamint a mohamedán vallási közösségek tulajdonának ellopása a legszigorúbban tilos. 164. cikk. Az ortodoxok kötelesek a mohamedán szokásokat tiszteletben tartani és nem megszegni; senkinek sem szabad engedély nélkül mohamedán házba bemenni, mohamedán nőt felfedni, disznókat beengedni mohamedán birtokra stb. 175. cikk. Ha keresztények és mohamedánok pereskednek, a bírák fele az egyik, fele a másik oldalról érkezik, hogy a tárgyalás tisztességes legyen. De: 17. cikk. Minden törököt, aki ellenáll, kivégeznek.

79 Az iga, a rabszolgaság és a zsarnok kifejezés általában visszatér ezekben az írásokban. „Halál a zsarnokokra, kik uralkodtak rajtunk évszázadok óta!” (Panagyristei lázadók). A verseket lásd: *Българска виртуална библиотека „Словото”*. <http://www.slovo.bg/>.

80 „...И въз техни пепелища / Гарваните грачат! / Вижте Перущица и Батак!” (...És a hamuból / varjak kárognak / nézzétek Perushticát és Batakot!) vagy „Цапаме в гяурска кръв” (Keresztények vérében gázolva). Vazov: *Триумфът на турчина*.

amely szintén 1876-ból származik. Ebben a versben a törököket szégyentelen barbároknak, baljós baglyoknak, kullancsoknak, fenevadaknak, átkozottaknak nevezi, és a hunokhoz, vandálokhoz hasonlítja Vazov.⁸¹ Vazov *Ruszka* című színdarabjában a török nem is ember. „Iván (rémülten): Kit öltél meg! Embert öltél? Ruszka: Nem öltem embert. Iván: De?... R. (könyörögve és lassan): Én egy törököt öltem meg!”⁸²

Az oszmánokról alkotott kép a felszabadulás (1878) után a hivatalos bolgár irodalomban

A függetlenség létrejötte utáni irodalomban míg a törökökről általánosságban az elnyomással azonosított, negatív kép alakult ki, addig az egyénekről inkább pozitív tulajdonságok jelentek meg, mint a naivitás, a megbánás, a könyörületesség (състрадателен) és a jóindulat (добродушен).⁸³ Cani Gincsev *Gancso* című művében (1890) minden törököt úgy ábrázol, mint a bolgár arisztokraták utódait, akik az iszlámhoz fordultak, hogy biztosítsák jólétüket. A törököket negatív tulajdonságok jellemzik: könyörtelenség (жестокост), önkény (произвол), álnokság (лукавство), lustaság (мързел), bujaság (сладострастие), mohóság (похотливост), fanatizmus és prozelitizmus. „Ezek az átkozott törökök rosszabbak, mint a zsidók.”⁸⁴ A szakirodalomban a törököket mindig a bolgárok szemszögéből írják le, vagy külső szereplőknek tekintik, ami arra utal, hogy a törökökkel való kapcsolat a 19. században nem volt a társadalmi élet szerves része. Másrészt azonban a törököknek bizonyos nemes jellemvonásokat is tulajdonítottak: „Ah, a fene török értett a pompához, igazi urak voltak. (...) Nem, a törökökben volt kedvesség. Vertek bennünket, de törődtek is velünk. (...) Irgalmas emberek voltak.”⁸⁵

A híres cseh történész (és bolgár miniszter) Konstantin Jireček is hozzájárult az oszmán uralomról alkotott negatív képhez: 1876-ban *A bolgárok története* című művében katasztrofálisnak, tragikusnak nevezte annak hatását.⁸⁶ Mivel a legtöbb diák történelemlétkönyve az ő művére támaszkodott, nézetei generációk hozzáállását határozták meg. Ezt tükrözi a könyvek hangvétele, olyan szavakat használnak, mint pusztító (разрушител), zsarnok (насилник), rabtartó (поробител). A törökök általános megítélése a századforduló után a tankönyvekben ellentmondásos maradt:

81 „Вий, варвари безсрамни, вий, кърлежи вонещи. (...) Вий хуни, вий вандали! Вий бухали зловещи! Вий зверове! Проклети да бъдете сега! (...) прогнилият Осман.” (Ti szégyentelen barbárok, ti bűdös kullancsok (...). Ti hunok, ti vandálok! Ti gonosz baglyok! Ti vadállatok! Legyetek átkozottak! (...) rohadt Oszmán.) Vazov: *Сабята на Абдул Керим паша*.

82 Ilcsev, 2010. 228.

83 1884–1892: Zahari Sztojanov: *Feljegyzések a bolgár felkelésekről*; 1888: Ivan Vazov: *Nesztor nagyapa*; 1889: Ivan Vazov: *Az iga alatt*; 1890: Cani Gincsev: *Gancso, a kóser*; 1893: Mihalaki Georgiev: *Történetek és humoreszkek*; 1901: Ivan Vazov: *A harcok*.

84 Vrinat-Nikolov, 2001.

85 Ilcsev, 2010. 224.

86 „Най-трагичният и най-мрачният период от българската история” (a bolgár történelem legtragikusabb és legsötétebb korszaka). Jireček, 1876.

1. kép.
Bataki mészárlás.
Piotrowski
festménye

„A török munkaszerető. Szeret beszélgetni. Fatalista, szereti a tiszteletet. Fanatikus és istenfélő.”⁸⁷ Mivel 1890-ben a bolgár lakosság mintegy 70 százaléka analfabéta volt (Görögországban ez az arány csak 45 százalék volt), az ideológusok feladata, a kiválasztott események megfelelő értelmezésének terjesztése könnyű volt, mivel az iskolai oktatáson és a szájhagyományon kívül más információforrás nem állt rendelkezésre. Az általános iskolai oktatásban a „nemzeti” tantárgyak (történelem, földrajz, irodalom és nyelvtan) a tanórák 50 százalékát tették ki, elősegítve a nemzet és a gondolkodásmód megszilárdítását és homogenizálását. A középiskolákban a „hazafias” ismeretek az előadások 27 százalékát tették ki. Nem meglepő, hogy az „input” szigorúan befolyásolta a történelemtől és az oszmánokról alkotott véleményt. Dragan Mancsov tankönyvében a törököket „Mohamed vallásának fanatikus csőcselékeként” definiálták; Batakban a tankönyvi szövegek szerint „a pomákok (...) egyes áldozatoknak kivájták a szemét, levágták a kezüket és más testrészeit, majd végeztek velük; a terhes nők méhét kitépték, a gyerekeket pedig szülei szeme láttára lemészárolták”.⁸⁸

Az írott szövegeken túl az események vizualizációja is szerepet kapott az emlékezetben. Bár a bataki mészárlás története (1876) már 1881-ben megjelent az iskolai tankönyvekben, a lengyel Piłowski híres festménye (1889, 1. kép)⁸⁹ szintén hozzájárult emlékezte fenntartásához, és a bolgár nép számára hasonló szerepet játszott, mint Eugène Delacroix *A chiosi mészárlása* vagy mint Francisco Goya festménye Madrid védőinek kivégzéséről (*Május 3.*).

Összefoglalva a fentieket: az oszmán hatóságok visszaélései elleni gyűlöletet az oszmánok és a muszlimok elleni gyűlöletté alakították, holott a két csoport nem volt egyenértékű. Levszki álmaival ellentétben a Botev által is használt jelsza-

87 Radeva, 1982. 117–118.

88 Daszkalov, 2005. tom. II. 357., 368–369., 393.

89 File: Антони Пиотровски Баташкото клане.1892г.jpg - Wikimedia Commons.

vakat – szabadság, egyenlőség, testvériség és „boldogságra való törekvés”⁹⁰ – elfogultan használták fel, hogy ezen értékek megvalósítása helyett homogenizálják az újjászülető állam etnikai szerkezetét, ezzel stabilabbá téve azt.⁹¹

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források és szakirodalom

Bdinszki

1982 Бдински, Йоасаф: Похвално слово за Филотея. In: *Стара българска литература*. Том. 2. *Ораторска проза*. София, 1982. 187–200.

Botev

1940 Ботевъ, Христо: *Статии по политически и обществени въпроси*. Том 3. *Политически и обществени въпроси. Уводни статии. Дописки в външнополитически прегледи. Новини. Кореспонденция. Пояснителни бележки*. Подъ ред. Димитровъ, Михайлъ. София, 1940.

1950 *Hriszto Botev válogatott írásai*. Szerk.: Kováts Miklós. Bp., 1950.

1979 Ботев, Христо: *Събрани съчинения в три тома*. Том 2. [Вестник „Дума на Българските емигранти“ 1871, Вестник „Знаме“ 1874–1875, Статии и прегледи, Дописки, Вестник „Нова България“ 1876.] Ред.: Динеков, Петър и др. София, 1979.

Brunnbauer

2007 Brunnbauer, Ulf: *Ethnische Landschaften: Batak als Ort des Erinnerns und Vergessens*. Етнически местности: Батак като място на паметта и забравата. In: *Batak ein bulgarischer Erinnerungsort. Батак като място на паметта*. Hrsg. v. Baleva, Martina – Brunnbauer, Ulf. Sofia, 2007. 90–105.

Danova

1993 Данова, Надя: Неофит Бозвели и Гръцкото просвещение. In: *Неофит Бозвели и българската култура*. Съст.: Таринска, Стефка. София, 1993. 24–44.

1994 Данова, Надя: *Константин Георгиев Фотинов в културното и идейно политическото развитие на Балканите през XIX век*. София, 1994.

2001 Данова, Надя: Османското време в българските текстове през XIX и XX век. In: *Балкански идентичности в българската култура от модерната епоха*. Съст.: Аретов, Николай – Чернокожев, Николай. София, 2001. (<https://balkansbg.eu/bg/content/b-identichnosti/460-osmanskoto-vreme.html>, az összes internetes forrás letöltése: 2023. január 23.)

2008 Данова, Надя: *Иван Добровски в перспективата на българския XIX век*. София, 2008.

90 „Само разумният и братският съюз между народите е в състояние (...) да въдвори истина свобода, братство, равенство и щастие на земното кълбо.” (Csak a nemzetek közötti észszerű és testvéri szövetség képes arra (...), hogy hogy valódi szabadságot, testvériséget, egyenlőséget és boldogságot teremtsen a földgolyón.) Ботев: Само разумният и братският съюз между народите ще унищожат теглилат. In: *Знаме*, 1. (1875) 14. sz. (1875. május 2.)

91 A Duna vilajet népességének csak 60 százaléká volt bolgár a legtöbb statisztika szerint 1876-ban, Kelet-Ruméliában pedig 70 százaléká. 1878 után 70 és 85 százalékra nőtt a török/muszlim elvándorlás miatt.

Daszkalov

2002 Даскалов, Румен: *Как се мисли Българското Възраждане. Историографско проучване*. София, 2002.

2004 Daskalov, Roumen: *The Making of a Nation in the Balkans: Historiography of the Bulgarian Revival*. Вр., 2004.

2005 Даскалов, Румен: *Вългарското общество, 1878–1939. Том 2. Население, общество, култура*. София, 2005.

Demeter

2010 Demeter, Gábor: Hungarian Travellers' and Emigrants' Images of Turkey from the 16th to 19th Centuries. In: *Developing EU-Turkey Dialogue*. Eds.: Hálfdanarson, Guðmundur – Sofu, Hatice. Pisa, 2010. 37–57. (ClioWorld Readers, 1.)

Dojnov–Sztójanov–Csauseva

2011 Dojnov, Dojno – Sztójanov, Ivan – Csauseva, Dora: *Vaszil Levszki, a bolgár szabadság apostola*. Szófia, 2011.

Dubuisson

1983 Dubuisson, Michel: L'image du Carthaginois dans la littérature latine. In: *Studia Phoenicia*. Vol. II. *Histoire phénicienne*. Eds.: Gubel, Eric – Lipinski, Eric. Leuven, 1983. 159–167. (Orientalia Lovaniensia analecta.)

Fatková

2012 Fatková, Gabriela: Revisiting the Conceptualization of “Turks” in Bulgaria. In: *Antrocom. Online Journal of Anthropology*, 8. (2012) 2. sz. 315–326. <http://www.antrocom.net/upload/sub/antrocom/080212/03-Antrocom.pdf>.

Gradeva

1996 Gradeva, Rossitsa: Turks in Eighteenth-Century Bulgarian Literature: Historical Roots of Present-Day Attitudes in Bulgaria. In: *The European Legacy: Toward New Paradigms*, 1. (1996) 2. sz. 421–426. DOI: <https://doi.org/10.1080/10848779608579432>.

2001 Градева, Росица: Турците в българската книжнина, XV–XVIII век. In: *Балкански идентичности в българската култура от модерната епоха*. Т. 1. Съст.: Аретов, Николай – Чернокожев, Николай. София, 2001. 112–134. (<https://balkansbg.eu/bg/content/b-identichnosti/140-turtzite-v-balgarskata-knizhnina-hv-hviii-v.html>).

Ilchev

2010 Ilchev, Ivan [Илчев, Иван]: To Call You a Bulgarian is the Greatest Joy for Me. In: *Developing EU-Turkey Dialogue*. Eds.: Hálfdanarson, Guðmundur – Sofu, Hatice. Pisa, 2010. 219–233. (ClioWorld Readers, 1.)

Iszov

2011 Исов, Мюмюн: Една нация ли сме? In: *Анамнеза*, 6. (2011) 1–2. sz. 499–512.

Iszov–Gruev

2005 Исов, Мюмюн – Груев, Михаил: *Най-различният съсед. Образът на османците (турците) и Османската империя (Турция) в българските учебници по история през втората половина на XX век*. София, 2005.

Ivanov–Tooze

2007 Ivanov, Martin – Tooze, Adam: Convergence or Decline on Europe's Southeastern Periphery? Agriculture, Population, and GNP in Bulgaria, 1892–1945. In: *The Journal of Economic History*, 67. (2007) 3. sz. 672–703. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0022050707000277>.

Janovszki

2000 Yanovski, Roumen [Яновски, Румен]: The Image of Turks in the Bulgarian Press. In: *The Image of the Turk in Europe from the Declaration of the Republic in 1923 to the 1990s*. Ed.: Kuran-Borçoglu, Nedret. Istanbul, 2000. 309–334.

Jireček

1876 Иречек, Константин [Jireček, Konstantin]: *История на българите*. Прага, 1876.

Joanovics

1847 Йоанович, хаджи Найдено: *Месецослов или календар за лето 1847*. Букурещ, 1847.

1851 Йоанович, хаджи Найдено: *Нови български песни*. Белград, 1851.

Karavelov

1867 Каравелов, Любен: *Българи от старо време*. София, 1867.

1873a Каравелов Любен: Панислямистите – цивилизатори на Азия и Африка. In: *Независимост*, 4. (1873) 8. sz. (1873. december 8.)

1873b Каравелов Любен: Българо-гръцкото споразумение е почти невъзможно. In: *Независимост*, 4. (1873) 11. sz. (1873. december 29.)

Kuran-Borçoglu

2000 *The Image of the Turk in Europe from the Declaration of the Republic in 1923 to the 1990s*. Ed.: Kuran-Borçoglu, Nedret. Istanbul, 2000.

Lampe–Jackson

1982 Lampe, John R. – Jackson, Marvin R.: *Balkan Economic History, 1550–1950: From Imperial Borderlands to Developing Nations*. Bloomington, 1982.

Levin

2007 Levin, Paul T.: *From “Saracen Scourge” to “Terrible Turk”. Medieval, Renaissance and Enlightenment Images of the Other in the Narrative Construction of Europe*. [PhD-dissertation, Univ. of Southern California.] Los Angeles, 2007. <http://www.pols.boun.edu.tr/uploads/files/5C1132.pdf>.

Levszki

1987a Писмо от Васил Левски до чорбаджията Ганчо Милев. In: *Свята и чиста република. Избрани страници от писма на Васил Левски*. Съст.: Унджиев, Иван – Кондарев, Никола. София, 1987. 201–209.

1987b Левски, Васил: Наредата на работниците за освобождението на българският народ. In: *Свята и чиста република. Избрани страници от писма на Васил Левски*. Съст.: Унджиев, Иван – Кондарев, Никола. София, 1987. 229–244.

Minkov

2004 Minkov, Anton: *Conversion to Islam in the Balkans: Kisve Bahasi Petitions and Ottoman Social Life, 1670–1730*. Leiden, 2004. (Ottoman Empire and Its Heritage, 30.)

Paiszj

1961 Паисий Хилендарски: *Славянобългарска история*. Съст.: Ангелов, Боню. София, 1961.

Palairret

1997 Palairret, Michael: *Balkan Economies c. 1800–1914: Evolution without Development*. Cambridge, 1997.

Parveva

2009 Parveva, Stefka: *Village, Town and People in the Ottoman Balkans 16th–mid-19th Century*. Istanbul, 2009. (Analecta Isisiana, 108.)

Pavlovics

1844 Павлович, Христати: *Царственик или История болгарская*. Будим, 1844.

Peev

2007 Пеев, Йордан: За религията на най-различния съсед. In: *Култура*, 2007. 34. (2473.) sz. <http://www.kultura.bg/bg/article/view/13373>.

Radeva

1982 Радева, Мария: Учебниците по българска история (1878–1900) и възпитаването на национални чувства и национално съзнание. In: *Годишник на Софийския университет „Климент Охридски“*, Исторически факултет, Том 75. (1982) 90–128.

Radusev

2008 Радусев, Евгений: *Помаците. Християнство и ислям в Западните Родопи*. София, 2008.

2012 Радусев, Евгений: Смыслът на историографските митове за ислямизацията. In: *Либерален преглед*, 16 Септември 2012. <http://wp1109248.server-he.de/librev250/2013-03-30-08-56-39/discussion/bulgaria/1769-2012-09-16-21-33-17>.

Ralchev

2011 Ралчев, Пламен: Стратегически комплекс „ЕС–Турция“. Членството на Турция в ЕС и българската външна политика. In: *Международни отношения*, 40. (2011) 2–3. sz. 47–56.

2013 Ralchev, Plamen: Public Communications Disorder in Bulgarian–Turkish Relations: Overcoming Discourses and Narratives of Fear. In: *New Balkan Politics*, 14. (2013) 81–93.

Sokcsevits

2004 Šokcsevits Dénes: *Magyar múlt horvát szemmel*. Bp., 2004.

2006 Šokčević, Đinko: *Hrvati u očima Mađara, Mađari u očima Hrvata. Kako se u pogledu preko Drave mijenjala slika drugoga*. Zagreb, 2006.

Szpiridon

1792 Спиридон: *История во кратце о болгарском народе славенском*. Нямц, 1792.

2000 Спиридон Иеросхимонах: *История во кратце о болгарском народе славенском*. Превод: Минчо Г. Минчев, ред. П. Тотев. Габрово, 2000.

Todev

2013 Тодев, Илия: *Батак 1876 – мит или история? Актуални текстове по Българско възрождане*. София, 2013.

2018 Todev, Ilija: Az állami-politikai dualizmus eszméje a magyaroknál és a bolgároknál a 19. század harmadik negyedében – hasonlóságok és különbségek. In: *Történelmi Szemle*, 60. (2018) 4. sz. 625–637.

Todorova

2009 Тодорова, Мария: Ислямизацията като мотив в българската историография, литература и кино. In: *Либерален преглед*, 4 Февруари 2009. <https://www.librev.com/index.php/discussion/bulgaria/460-2009-06-16-06-32-27>.

Vrinat-Nikolov

2001 Врина-Николов, Мари [Vrinat-Nikolov, Marie]: Образът на „турчина“ в българската проза от XIX и XX век. Тема и вариации по един мит на балканската национална идентичност. In: *Балкански идентичности в българската култура от модерната епоха*. Съст.: Аретов, Николай – Чернокожев, Николай. София, 2001. (<https://balkansbg.eu/bg/content/b-identichnosti/481-obrazat-na-turchina.html>.)

GÁBOR DEMETER

THE PERCEPTION OF OTTOMANS AND MUSLIMS IN BULGARIA
IN THE 19TH CENTURY

THE ROOTS OF PRESENT-DAY STEREOTYPES AND PREJUDICES

Several recent studies have stressed that the perception of modern Turkey is not positive in Bulgaria – regardless of political regimes in power. A reason for the persistence of stereotypes in Bulgaria may be that modern Turkey is considered as the successor of the Ottoman Empire in the minds, which fail to make distinction between the two formations. This study aims to trace the roots of the negative stereotypes leading to the persistence of prejudices and this dangerous generalizations. As the participants of the events in 1876–1878 had decisive role in influencing generations, because they became integral part of the political elite of the liberated Bulgaria and thus school textbooks, and were emerged into the historical canon of both the nationalist and communist history-writing in this work we aim to focus on their writings. The hatred against the abuses of Ottoman authorities was misdirected and turned into hatred against Ottomans and Moslems, although the two groups were not equivalent. Contrary to Levski's dreams, the catchwords also used by Botev: liberty, equality, fraternity and the "pursuit of happiness" were used up biased in an attempt to homogenize the ethnic structure of the newborn state (making it more stable) instead of realizing these values.

FARKAS DÁNIEL*

Irány Baku!

MŰHELY

A Dunsterforce története

„Egy brit tábornok egy perzsa kikötőből kifut a Kaszpi-tengerre (mely az egyetlen tenger, amit eddig nem hasított brit hajó) egy szerb zászló alatt hajózó, a dél-afrikai holland elnökről elnevezett gőzös fedélzetén, hogy megmentse egy csapat örményt a törököktől egy forrongó orosz városban” – örökíti meg Lionel Dunsterville tábornok különös missziójának egyik legjellemzőbb pillanatát.¹ A misszió a groteszk és zavaros pillanatok egyvelege. 1918. január 27-én Dunsterville tábornok 55 fő élén, egy 41 járműből álló gépkocsikaravánnal elhagyta Bagdadot, majd hosszú út megtétele után, 1918. szeptember 15-én három rekvirált gőzös fedélzetén, körülbelül 900 fővel visszaérkezett Enzelibe, Perzsia egyik Kaszpi-tengeri kikötőjébe.² A két időpont között az alakulat az erősítések folyamatos érkezésével teljesen átalakult, többször változtatott főhadiszállást, egységei több száz mérföldet tettek meg, akár többször is ugyanazon az útvonalon. A célok és a módszerek is folyamatosan változtak. A brit hadvezetés mind politikai, mind fizikai értelemben rendkívül összetett stratégiai térben igyekezett megvalósítani céljait a Dunsterforce felhasználásával, illetve a folyamatosan változó körülmények között meghatározni, hogy az adott helyzetben melyek is ezek.

Az expedíció legfontosabb jellegzetessége a hiány: információ-, anyag- és emberhiány. E jellegzetesség kiemelésével egyetlen szála fűzhető fel a misszió szerteágazó története. Az általános hiányból és a „vákuumhelyzetből” következik, hogy a missziót a történeti munkák mellékszálként kezelik, többnyire csak kisebb epizódokként említik, a Dunsterforce kis létszáma és relatíve kis intenzitással vívott harcrai az első világháború apokaliptikus ütközetei mellett eltörpülnek. Ugyanakkor jelenléte és tevékenysége a stratégiai vákuumban jóval komolyabb hatású volt, mint sugallják a feldolgozások. Története önmagában, egy sajátos mellékhadműveletként is, sok újdonsággal szolgál. Az orosz polgárháború idején a kaukázusi térségbe benyomuló külföldi csapatok kényszerpályájának jellemző formáját mutatta az, ahogy a Dunsterforce igyekezett az egyes helyi frakciók között manőverezni. A misszió sorsa bizonyos szempontból kuriózum is volt: ez volt gyakorlatilag az egyetlen

* A szerző a Károli Gáspár Református Egyetem BTK Történelemtudományi Doktori Iskolájának doktorandusza (1088 Budapest, Reviczky u. 4.). Az írás az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-18-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült.

1 Dunsterville, 1920. 219. A gőzöst Paul Krugerről, az utolsó transvaali búr elnökről nevezték el.

2 TNA WO 95/5042/5. A Dunsterforce hadinaplója (Dunsterforce War Diaries), 1918. szeptember 15.

eset, amikor egy orosz területre küldött antantmisszió valóban kénytelen volt szembeállni a központi hatalmak előrenyomulásával. A helyzet katonai és politikai kezelése speciális folyamatokat hívott életre; különleges siker és különleges kudarc volt egyszerre, ahogy a britek képesek voltak katonai erejüket messze meghaladó stratégiai sikereket elérni, ugyanakkor súlyos politikai hibákat ejtettek, és a helyi erők elidegenítésével gyakorlatilag elvetették a későbbi kaukázusi kivonulásuk (1919) okainak magvait.

Jelen írás a missziónak az orosz és a helyi viszonyokba történő beavatkozását, valamint a konkrét katonai eseményeket mutatja be. Tevékenységén belül az 1918. augusztus–szeptember folyamán lezajló bakui és észak-perzsi, kritikus jelentőségű védelmi harcokra koncentrálunk, míg az időben kiterjedtebb korábbi időszakokat relatíve kisebb részletességgel kívánjuk tárgyalni, mintegy előzményként a fentebb említett hadműveletekhez. Elsősorban a Dunsterforce hivatalos hadinaplói-ra, illetve a résztvevők naplói-ra és más visszaemlékezéseire támaszkodunk, míg a bevezető részben a memoárok vonatkozó részein túl a másodlagos szakirodalom, valamint a magasabb szintű döntéseket illetően az angol stratégiai döntéshozás egyes dokumentumai alapján ismertetjük a történéseket.

A vákuum kialakulása: a Kaukázus és Perzsia helyzete, 1914. augusztus – 1918. január

A Kaukázus és Perzsia – mint hadműveleti irány – a világháború elejétől kezdve komoly szerepet töltött be, hozzá kell tenni azonban, hogy jelentőségét nehezen lehetett pontosan meghatározni. Az Oszmán Birodalom ifjútörök vezetését a németek már a háború kitörésekor a nagy pántörök birodalom megteremtésének lehetőségével csábították a háborúba, aminek kezdő lépése nem volt más, mint a Kaukázus, ezután Perzsia, majd mindezt követően Oroszország közép-ázsiai türk lakosságú területeinek meghódítása.³ A hadiállapotot bejelentő ifjútörök proklamáció ugyan csak a pántörök és pániszlám birodalom létrehozását nevezte meg háborús célként,⁴ így elméletileg meghatározta a török erők tevékenységének súlypontját is.

A pántörök-pániszlám álmom megvalósítása érdekében tett oszmán-török lépések folyamatosan komoly aggodalmakra adtak okot az antant számára. A háború első nagy offenzíváját a kaukázusi fronton indították a törökök, amelyet – bár kudarcot vallott – még sok másik követett, gyakran teljesen homályos politikai célokkal, katonai jelentőség nélkül.⁵

A török főerők fenyegetésén kívül a Kaukázusban már 1914-től állandó veszélyt jelentettek a cári befolyásra az oroszok ellen forduló helyi erők.⁶ Az orosz hadvezetés rendkívül agresszívan válaszolt, a lázadó láz és adzsár törzsek lakosságának

3 Allen–Muratoff, 1953. 234–236.

4 Walker, 1990. 40.

5 Allen–Muratoff, 1953. 249–285., 388–389.

6 Uo. 248.

majdnem 90 százalékát kiirtották a háború végére.⁷ Az azerbajdzsáni muszlim török/tatár lakosságot az oroszok nem is hívták be fegyveres szolgálatra⁸ – ez azonban hosszú távon politikai értelemben kontraproduktív volt, mivel ugyanekkor az azeriek antagonisztikus ellenfelei, az örmények önálló önkéntes egységekben szolgálhattak a cári hadseregben.⁹ A kaukázusi haderők a közismerten muszlimellenes orosz fő-kormányzó, Illarion Voroncov-Daskov vezetése alatt álltak,¹⁰ aminek egyértelműen azeriellenes éle volt. Mindez rendkívül fontos a történések helyszíne, Baku és Orosz-Azerbajdzsán szempontjából. Az említett döntések jelentősen elmélyítették az azeriek és az oroszok, valamint az azeriek és az örmények közötti ellentétet.

Ami Perzsiát illeti, északnyugati részén, Tabriz vidékén, Perzsa-Azerbajdzsánban már a háború eleje óta állomásoztak orosz csapatok, hogy megakadályozzák a kaukázusi hadsereg balszárnyának átkarolását. Az 1914–1915. évi téli török offenzíva idején az orosz csapatok visszavonulása miatt először léptek a háború során török csapatok perzsa földre, és ezt a támadást törökbarát muszlim irreguláris – főleg kurd – alakulatok megjelenése követte,¹¹ ami jelezte a térség – a Kaukázus vidékéhez hasonló – instabilitását, valamint ellenségességét az antant-hatalmakkal szemben.

Mindehhez hozzájárult a háború előtti alkotmányos forradalom nyomán kialakult teheráni helyzet.¹² Érzékelhető volt, hogy a megalakulásától kezdve orosz-és britellenes Perzsa Demokrata párt az antant katonai erőinek kényszerítő jelenléte nélkül egyértelműen a központi hatalmak irányába fogja elmozdítani a perzsa politikát. Éppen ezért már 1914-ben támadásba lendültek az északon állomásozó orosz csapatok, és Teheránból Kermánsáhbba űzték a németbarát perzsa demokratákat. 1916-ban Nyikolaj Baratov tábornok hadteste űzte ki őket innen végleg, egy Teheránban, a németekkel közösen szervezett puccsra reagálva.¹³ Északon, Gilán tartományban egy sajátos perzsa kezdeményezés, a pániszlám húrokat pengető Mirza Kúcsek kán mozgalma bontott zászlót 1915-ben, és a nyugati hódítók elleni küzdelmet tűzte ki elsődleges célul. Ez rendkívül jól jött a német-oszmán hadicélok szempontjából, és a szövetség mindkét tagja igyekezett támogatni a kezdeménye-

7 Swietochowski, 2004. 79–80.

8 Altstadt, 1992. 157. Az azeri lakosságot az orosz népszámlálásokban török vagy tatár meghatározás alatt regisztrálták, mivel etnikailag, nyelviileg a tatár népcsoportok és az anatóliai törökség rokona volt. Tatár/török meghatározásukkal általában a „türk” népcsoportokhoz való tartozásukat jelezték az oroszok. Az azeriek etnikai hovatartozásáról és a törökséghez való viszonyáról lásd: Adam, 2014. A továbbiakban az azeri kifejezést használjuk az akkori Oroszországban élő török nyelvű, muszlim lakosságra.

9 Katchanzouni, 2013. 38. Ezeket az örmény alakulatokat 1915-ben hivatalosan feloszlatták, legénységüket beolvasztották a reguláris orosz haderőbe, de például Perzsiában Baratov expedíciós hadtesténél még 1917-ben is találunk örmény milíciákat. A beolvasztásról: Katchanzouni, 2013. 38.; a megmaradt örmény milíciákról: Allen–Muratoff, 1953. 442.

10 Altstadt, 1992. 157.

11 Allen–Muratoff, 1953. 294–295.

12 Atabaki, 2006.

13 Allen–Muratoff, 1953. 373.

zést.¹⁴ Délen Sir Percy Sykes szervezte meg a londoni hadügyminisztérium megbízásából a „délperzsa lövészeket”.¹⁵

A fenyegetéseket az orosz haderő egyelőre képes volt kezelni, sőt komoly sikereket is elérni a kaukázusi fronton, ám erőforrásai hosszú távon elégtelennek bizonyultak. A hadműveleti terület kiterjedt, a kezelendő problémák túlságosan nagyok voltak. A kaukázusi fronton harcoló csapatok már 1916 elején akut emberhiányban szenvedtek, komolyabb utánpótlás nélkül,¹⁶ és a hiányos hírszerzés az egyébként is súlyos helyzetet csak tovább nehezítette.¹⁷

Az orosz csapatok dezintegrációja a Kaukázusban az 1917. februári forradalom után – a nyugati fronthoz hasonlóan – hamarosan elkezdődött. A folyamatot felgyorsították a hadsereg mögötti területeken erőre kapó szeparatista csoportok: Gandzsában azeri milícia alakult, az örmény szabadcsapatok is újjáalakultak.¹⁸ A Szentpétervár által kinevezett Transzkaukázusi Bizottság képtelen volt megbirkózni a nehézségekkel, a fővárosból érkező ellentmondásos parancsok csak rontottak a helyzetben. A front gyorsan haladt az összeomlás felé, és a harc folytatása érdekében szükségessé vált a britek beavatkozása.

Az idő sürgetett, mivel az 1917 elején ideiglenesen harcképtelenné vált törökök a háborítatlanul töltött hónapok alatt lassan erőre kaptak.¹⁹ 1917 májusában Musztafa Kemal pasa több fontosabb települést elfoglalt, ezzel pánikot váltva ki az örmény politikai vezetésben.²⁰

Ekkorra az is egyértelművé vált, hogy bizonyos kezdeményezések ellenére – mint amilyen Baratov tábornoké, az 1. kaukázusi kozák hadtest parancsnokéé volt, aki igyekezett csapatait angol segítséggel egyben tartani – az orosz csapatok hamarosan teljesen elhagyják a frontvonalat.²¹ Júniusban Nyikolaj Jugyenyics tábornok, a kaukázusi orosz főparancsnok lemondott. Szeptemberre az erzurumi főhadiszállást teljes egészében hatalmukba kerítették a katonatanácsok.²² Ugyanekkor kezdett erőre kapni Kúcsek kán giláni mozgalma; az oroszok nemcsak egyszerűen passzivitást mutattak a mozgalom vonatkozásában, hanem a hazavonuló csapatok egyenesen elkezdték átadni fegyvereiket a dzsangalíknak.²³ Az orosz hadseregen belüli politikai ellentétek sem segítettek a rendteremtésben. Gandzsában a kozák lovasság tétlenül nézte, hogy az azeri felkelők lefegyverezték és kifosztot-

14 Dailami, 1990. 43–59.

15 Sykes, 1921. 101–116.

16 Allen–Muratoff, 1953. 377.

17 Uo. 439–440.

18 Altstadt, 1992. 164.; Walker, 1990. 243–245.

19 Allen–Muratoff, 1953. 450.

20 Walker, 1990. 245.

21 TNA CAB 23/2. A háborús kabinet ülésének jegyzőkönyvei, 1917. május 28. 5. perc.

22 TNA CAB 23/4. A háborús kabinet ülésének jegyzőkönyvei, 1917. szeptember 13. 5. perc.

23 Dailami, 1990. 45. A dzsangalí mozgalom (az angol forrásokban Jangali, Jungali néven is szerepel) egy regionális, a nyugati befolyást ellenző felkelő mozgalom volt Perzsia Gilán tartományában, a Kaszpi-tenger déli partján. Nevét a perzsa „erdő” szóról kapta, tekintve hogy tevékenységi területe az erdőkkel sűrűn fedett Gilán tartományra korlátozódott. A mozgalom, jóllehet regionális maradt, országos igényekkel is fellépett, egész Perzsiát kívánta megtisztítani a nyugati befolyástól. Reza Pahlavi sah uralkodása elején az 1920-as évek konszolidációs intézkedései a dzsangalí mozgalmat is felszámolták.

ták a visszavonuló orosz csapatokat.²⁴ 1917. november 7. után aztán a hadsereg visszavonulását nemcsak az orosz kormány tehetetlensége, hanem immár politikai programja is elősegítette. Az új bolsevik kormány döntött Oroszország háborús részvételéről: november 12-én elrendelte a harctevékenységek beszüntetését a központi hatalmak és a törökök ellen. Ezzel véget értek az orosz hadsereg képességeire és szándékaira vonatkozó latolgatások.

A megoldási kísérlet, amellyel az angol kormány a helyzetre próbált reagálni, elsősorban a törökökkel antagonisztikus viszonyban lévő – és a háború során elkövetett kölcsönös atrocitások után még inkább ellenséges – örményekre kívánt alapozni. Az angol számítások szerint 1917 októberében mintegy 150 ezer örmény harcolt az orosz hadsereg soraiban, őket kívánták az orosz kormánnyal együttműködve a Kaukázusba vezényelni, hogy így aztán egy óriás örmény nemzeti milíciával állják a törökök útját.²⁵ A terv figyelemre méltó vonása, hogy egy szó sem esik benne az ekkor már fegyveres erővel is rendelkező azeriekről, akik ennek a leendő haderőnek a hátában helyezkedtek el, illetve nem reflektált egy ekkora örmény haderő létrehozásának oroszországi politikai következményeire sem. Itt figyelhető meg először egyértelműen, hogy a brit hadművelleti tervezés nem ismerte kellően a terület viszonyait, ami majd a további terveket és műveleteket is jellemezni fogja.

1917. december elején a háborús kabinet jóváhagyta, hogy egy kiképző expedíciót küld Tifliszbe (ma Tbiliszi), a kormány már nemcsak örmény, hanem grúz és azeri (!) egységek kiképzését is előirányozta a központi hatalmak elleni harc folytatása céljából. A leendő brit kiképzőbázis helyéül Tifliszt határozta meg a döntés. Mirza Kúcsek kánról és a perzsa korridor helyzetéről egyelőre még szó sem esett.²⁶ Az akciónak stratégiaileg egy nagyobb intervencióba, a franciák ukrain hadszervezési műveleteibe kellett illeszkednie, hogy ezáltal újjászervezzék, szinte teljes egészében pótolják az összeomlott keleti frontot.²⁷ December 22-én London az expedíció tervét belefoglalta az Oroszországgal kapcsolatos külpolitikai memorandumába is, amelyet a franciák is elfogadtak.²⁸ Ebben leszögezték, hogy az akció a többi, ugyanebben az időben más területekre indított expedícióval együtt nem szándékozik ellenforradalmi mozgalmakat támogatni, és nem célja beavatkozni az orosz belpolitikai ügyekbe, így igyekezve politikai értelemben előkészíteni a kiképzők útját. Az ezután következő események egyszerre teszik majd haszontalanná és valótlaná ezt a kijelentést.

24 Altstadt, 1992. 170.

25 TNA CAB 23/4. A háborús kabinet ülésének jegyzőkönyvei, 1917. október 23.

26 TNA CAB 23/4. A háborús kabinet ülésének jegyzőkönyvei, 1917. december 7.

27 TNA WO 95/5042.1. A Dunsterforce helyzetjelentése, 1918. január 21. 1. melléklet.

28 TNA CAB 23/4. A háborús kabinet ülésének jegyzőkönyvei, 1917. december 27. 1. melléklet.

Út Tifliszbe: a misszió első irányváltása

A létrehozni kívánt kiképzőmisszió tagjait a Brit Birodalom összes szegletéből tobozították. Maga a parancsnok, Lionel Dunsterville dandártábornok 1917. december 24-én, éppen karácsonyeste kapta kézhez a menetparancsát Pesavarban. Új-Delhi-ben kapta meg a további információkat missziójáról, majd 1918. január 6-án indult Karacsiból Baszra felé, és végül január 18-án érte el Bagdadot.²⁹ Vezérőrnaggyá nevezték ki, és egy hadosztálynak megfelelő vezérkart rendeltek mellé³⁰ – ez meglehetősen pontossággal mutatja a brit terveket Tifliszt illetően. Egy magasabb egységhez szükséges tisztikar állt fel. A legénység főleg a nyugati frontról érkezett, éspedig legfőképp ausztrál, új-zélandi és dél-afrikai csapatokból.³¹ Úgy tűnik, a hadműveleti tervezők az akciót leginkább egy hagyományos gyarmati expedícióval tartották egyenértékűnek, ahol a bennszülöttek kezelésében járatos katonaság a legmegfelelőbb. Nagymértékben számított az adott tisztek nyelvtudása.³² Maga Dunsterville is leginkább perzsa- és oroszstudása miatt került a parancsnoki posztra.³³

Fontos tisztáznunk, hogy az expedíciót ebben a formájában nem harcoló alakulatnak szánták, hanem az újonnan felállítandó haderőt kiképző egységnek. A küldetés titkossága³⁴ – a katonai zsargonban egyenesen „dugdოსott dandárnak” (Hush-Hush Brigade) nevezték a kaukázusi katonai missziót³⁵ – talán meglepő lehet egy kiképzőakció esetében. Ez valószínűleg szükséges óvintézkedés volt; a tervezők nyilván tisztában voltak azzal, hogy az expedíciónak zavaros fennhatóságú, komoly kockázatokat rejtő terepszakaszokon kell áthaladnia, amíg eléri Tifliszt. A török stratégiai tervezés a hadsereg relatíve rossz állapota ellenére sem tett le teljesen a Kaukázust illető terveiről.³⁶ Ennek megfelelően egy brit expedíció útnak indulásának híre siettethette volna Isztambult egy esetleges támadásban.

Az expedíció meglepően légüres térbe indult, információs és fizikai értelemben is. Török haderő nem tartózkodott perzsa területen, az oroszok bizonytalan létszámmal képviseltették magukat a térségben, Barátov tábornok éppen Kermán-sáhban igyekezett csapatokat gyűjteni a briteknek ígért orosz önkéntes erők felállításához.³⁷ Egyébként csak ismeretlen számú visszavonuló orosz katona, bizonytalan pártállású kurd törzsek és Kúcsek kán emberei voltak előttük.³⁸

Ennek a sajátos vákuumnak a létezése határozta meg a továbbiakban követendő hadmozdulatokat is. A londoni főparancsnokság javaslata szerint a Dunsterforce-nak eleinte csak Hamadánig kellett volna előrehaladnia, majd itt várnia a helyzet felderítéséig. Dunsterville ezt visszautasította, és közölte, hogy hosszabb

29 Dunsterville naplója, 1917. december 24., 1918. január 6., január 18.

30 Uo. 1917. december 24.

31 Dunsterville, 1920. 9.

32 Uo. 1920. 10.

33 Arslanian, 1980. 200.

34 Dunsterville naplója, 1917. december 28.

35 Uo. 1918. január 19. Néhol Hush-Hush Armyként szerepel.

36 Allen–Muratoff, 1953. 459.

37 TNA CAB 23/5. Minutes of the Meeting of the War Cabinet, 1918. január 2. 3. perc.

38 Dunsterville, 1920. 13–14.

megállás nélkül el kívánja érni Tifliszt, mivel Perzsián belül a telefon-összeköttetés zavarai miatt nem fog tudni folyamatosan értesülni a helyzetről.³⁹ A követni kívánt útvonal, amelyet az angolok egyik tifliszi ügynöke javasolt, Perzsián keresztül haladt, majd Perzsa-Azerbajdzsánt elkerülve Enzeli kikötőjéből a Kaszpi-tengeren folytatódott, Bakuban érte el a szárazföldet ismét, ezután innen a Kura folyó völgyében Tifliszbe tartott egyenesen.⁴⁰ Néhány brit ügynök egyénileg előre indult, hogy információkat gyűjtsön és logisztikai előkészítést végezzen.⁴¹

Egyikük, G. M. Goldsmith százados 1918. január 23-án jelezte is, hogy a „dugdosott dandár” missziója lelepleződött.⁴² Ez a kellemetlen hír arra készítette Dunsterville-t, hogy január 27-én, az esetleges ellenakciókat megelőzve, csapatának egy kis részét, kiképzőtisztjei közül 11-et és további 8 fős legénységet magához véve az összes rendelkezésére álló (40) gépjárművel elinduljon észak felé.⁴³ Ez kétségtelenül kényszerakció volt. Nem kevesebb mint 90 főt hagyott hátra Bagdadban, azonban már korábban egyértelművé vált, hogy Baratov szállítóeszközei használhatatlanok,⁴⁴ a saját járművei közül pedig mindössze hat volt személyszállító, az összes többi tehergépjármű, amelyekre szükség volt a misszió anyagi fedezetéhez szükséges nagy mennyiségű készpénz és a teljes, hosszú időre tervezett eszköz-szükségletek szállításához.⁴⁵

Az elenyésző erejű expedíció előrehaladása (1. ábra) gyakorlatilag zavartalan volt, legalábbis ami az ellenséges tevékenységet illeti. A kurd fosztogatók a kemény télben nem portyáztak az utakon.⁴⁶ Az oszlop az indulás másnapján, január 28-án érte el Perzsiát Kaszre-Sirinnél,⁴⁷ ahol Baratov tábornok orosz csapatai bizonyos mértékben még ellenőrzésük alatt tartották a helyzetet. Január 31-én egy német felderítőgép az egyik karavánszerájnál felfedezte a gépkocsioszlopot, az információt azonban nem tudta továbbítani, ugyanis a hazaúton lelőtték⁴⁸ – ez volt az egyetlen alkalom az út során, amikor az alakulatot a közvetlen lelepleződés veszélye fenyegette. Február 3-án az oszlop elérte az orosz főhadiszállást, Kermánsáhot, innentől kezdve az oroszok által biztosított üzemanyaggal folytatta az utat.⁴⁹ Folyamatosak voltak a meghibásodások, és a magas hóban többször is elakadtak a járművek – gyakran többnapos leállásra kényszerülve –, ezenkívül gyakran egyszerűen letértek az útról, és az érintetlen hóban és az úttest melletti laza talajban megfeneklettek.⁵⁰

39 TNA WO 95/5042.1. A kaukázusi katonai misszió hadinaplója, 1918. január 23.

40 TNA WO 95/5042.1. A kaukázusi katonai misszió hadinaplója, 1918. január 19.

41 TNA WO 95/5042.1. A kaukázusi katonai misszió hadinaplója, 1918. január 21. Vö. Dunsterville, 1920. 23.

42 TNA WO 95/5042.1. A kaukázusi katonai misszió hadinaplója, 1918. január 23.

43 TNA WO 95/5042.1. A kaukázusi katonai misszió hadinaplója, 1918. január 25. Vö. Dunsterville, 1920. 16.; Dunsterville naplója, 1918. január 27. A számadatok kismértékben eltérőek (1-2 fő és jármű), a hadinapló számadatait vettem alapul.

44 TNA WO 95/5042.1. A kaukázusi katonai misszió hadinaplója, 1918. január 21.

45 Dunsterville, 1920. 12.

46 Uo. 18–19.

47 TNA WO 95/5042.1. A kaukázusi katonai misszió hadinaplója, 1918. január 28.; Dunsterville naplója, 1918. január 28.

48 Dunsterville naplója, 1918. január 31., február 1.

49 Dunsterforce, 1920. 15.

50 Uo. 17.; Dunsterville, 1921. 155–164.

1. ábra.
A kaukázusi kiképzőmisszió
hozzávetőleges útvonala Enzelibe,
1918. január–február

Zavarosak voltak a hírek Kúcsek kán britekhez való viszonyáról. Az egyik brit ügynök garanciát kapott tőle, hogy átengedi a gépkocsioszlopot,⁵¹ más beszámolók szerint Kúcsek kán harcosai támadni kívántak, ám nem kaptak garanciát Enzeliből, a visszavonuló orosz csapatok legközelebbi központjából arra, hogy az orosz csapatok nem fognak beavatkozni, ha a menetoszlopaik között manőverező angol gépkocsioszlopot támadás éri.⁵² Ebben az esetben Dunsterville-nak egyszerűen az általános káosz játszott a kezére, hogy elérje Enzelit, mivel az oroszok valószínűleg nem a britek iránti jó szándékból nem adtak garanciát, hanem csak egyszerűen képtelenek voltak kontrollálni a visszaözlőket, és éppen ezért felelősséget sem tudtak vállalni a reakcióikért. Ezzel együtt elképzelhető, hogy Goldsmith valóban kapott szóbeli ígéretet a kántól, csak hogy ezt a megegyezést a dzsangalík az alakulat törbecsalására próbálták felhasználni.

1918. február 17-én érte el a gépkocsioszlop Enzelit, és vele a Kaszpi-tenger partját,⁵³ ezzel összesen 22 nap alatt 600 mérföldet megtéve az eredeti útiterv tanúsága szerint.⁵⁴ Itt már nem Baratov tábornok hadteste, hanem az Enzeli Bolsevik Bizottság gyakorolta az ellenőrzést, jelentős számú, korábban a cári hadseregben szolgált orosz katonára támaszkodva.⁵⁵ Meglepő, hogy Dunsterville korábban semmit sem tudott a bizottság létezéséről. Ez valószínűleg egy újabb kommunikációs

51 Arslanian, 1980. 202.

52 TNA WO 95/5042.1. A kaukázusi katonai misszió hadinaplója, 1918. február 19. Vö. Dunsterville, 1920.

54. Itt azt állítja, hogy ezt a hírt csak az Enzeliből való távozást követően kapták meg, pedig ez már az említett naplóbejegyzésbe is belekerült.

53 TNA WO 95/5042.1. A kaukázusi katonai misszió hadinaplója, 1918. február 17. Vö. Dunsterville naplója, 1918. február 17.; Dunsterville, 1920. 36.

54 TNA WO 95/5042.1. A kaukázusi katonai misszió hadinaplója, 1918. február 17. III. melléklet.

55 Dunsterville naplója, 1918. február 9., 17. Vö. Dunsterville, 1920. 53–54.

zavar jele közötté és Goldsmith között, hasonló, mint a Kúcsek kánnal kötött egyezmény esetében történt.⁵⁶

A tárgyalásokon mindez nem növelte a bizottság iránti bizalmát, és a bolsevikok – az események utólagos áttekintése után részükről teljesen logikusnak tűnő módon – a továbbhaladást megtagadták, mivel Tiflisz a „szeparatista” „Kaukázusi Unió” (sic!)⁵⁷ székhelye, amelynek támogatását a központi kormányhoz hű erők nem engedhetik meg. Ezenkívül, mivel Oroszország fegyverszünetet kötött a központi hatalmakkal, az ellenük irányuló hadműveleteket a központi kormánynak engedelmességek bolsevikok nem támogathatják. Ugyanezen okból a britek Baratovnak nyújtott segítségét szintén ellenséges cselekedetnek minősítették, magát Baratovot pedig renegátnak.⁵⁸

Nyilvánvalóvá vált, hogy a brit hadvezetés nem mérte fel a politikai környezetet, vagy nem volt számára világos, hogy Tiflisz és a bolsevikok között milyen a kapcsolat, vagy egyszerűen az útvonalon nem számítottak bolsevik ellenőrzésre. Egy komolyabb katonai erő képes lehetett volna az enzeli bizottság megfélemlítésére és a továbbhaladás kikényszerítésére. A bolsevikoknak körülbelül 4000 fő állt rendelkezésére Dunsterville szerint.⁵⁹ Ezt a szervezettségét tekintve gyenge erőt akár egy páncélautókkal támogatott gyalogzászlóaljjal semlegesíteni lehetett volna. Más kérdés, hogy ez esetben az orosz belpolitikába való be nem avatkozás elvét teljes mértékben megsértették volna.

Végző soron az expedíció koncepciója volt rossz: egy egyszerű kiképzőcsoport megfelelő katonai fedezet nélkül egy részleteiben ismeretlen, ám folyamatosan változó és ellenséges elemekkel teli térségben súlyos veszélyeknek volt kitéve, és egy, az enzelihez hasonló, az adott erővel megoldhatatlan akadály jelentkezése előre látható volt. A bolsevikok egyébiránt valóban semleges félként viselkedtek. Nem internálták Dunsterville haderejét, sőt üzemanyagot is biztosítottak neki a visszaútra Kazvinig, ahonnan Hamadánba kívánt továbbhaladni⁶⁰ – ez lett volna a mérsékeltebb tervek szerint az eredeti úti célja.⁶¹

Goldsmith beszámolója szerint Dunsterville valójában túl korán indult vissza, ugyanis a bakui bolsevikok vezetőjénél, Sztyepán Saumjánnál (Step’an Shahumyan) ő 1918. február 20-án kieszközölte a misszió továbbengedését, Dunsterville azonban

56 TNA WO 95/5042.1. A kaukázusi katonai misszió hadinaplója, 1918. február 18.

57 Helyesen Kaukázusi Föderáció, bizonytalan szuverenitású, de nem bolsevik „pseudo-államszövetség” 1917 novemberétől Tiflisz központtal. Allen–Muratoff, 1953. 457. 1917. november 28-án Tifliszben az Ideiglenes Kormány által felállított bizottságot felváltva megalakult a Kaukázusotüli Kommisszariátus, a terület kormányzata, amely ellenségesen viszonyult a bolsevikokhoz és Szovjet-Oroszországhoz. Néhány hónap múlva létrehozták a kaukázusi parlamentet, amely 1918. április 22-én kikiáltotta a rövid életű, május 26-ig fennálló Kaukázusotüli Demokratikus Szövetségi Köztársaságot. Ezt követően az egyes kaukázusi nemzetek kimondták függetlenségüket és megalapították saját – szintén rövid életű – független államaikat.

58 TNA WO 95/5042.1. A kaukázusi katonai misszió hadinaplója, 1918. február 18. Vö. Dunsterville, 1920. 45.

59 Dunsterville naplója, 1918. február 19.

60 Uo. Vö. Dunsterville, 1920. 49.

61 Dunsterville, 1920. 15.

már visszaindult, amire a távirata Enzelibe ért.⁶² Mindez elképzelhető, azonban a tábornok teljes információhiánnyal küszködve, egy ellenséges terület közepén, jelentéktelen erővel és nagy értékeket szállítva nem elítélhető módon igyekezett egy biztonságosabb támaszpontot foglalni magának. Egyébiránt a továbbiakban ez az átutazási engedély sehol sem bukkan föl.

A misszió Hamadánt kisebb karbantartási célú megállások után végül 1918. február 25-én este érte el.⁶³ Információkat gyűjtöttek a Perzsa-Azerbajdzsánon keresztül vezető tabrizi útról, ám megoldhatatlan logisztikai akadályok és ellenséges helyi törzsek térségbeli jelenléte miatt ezt a koncepciót elvetették.⁶⁴ Dunsterville tájékoztatta Londont a kudarcról, és az út megtisztításához csapatokat kért.⁶⁵ Egyelőre nem kapott választ. Igyekezett elérni George Goldsmitht és Geoffrey D. Piket, a Kaukázusban tartózkodó két brit hírszerzőtiszet, amihez a telekommunikáció üzemképtelensége miatt küldöncöket kellett indítania, de egyikük sem jutott el Tifliszbe. Bebizonyosodott az, amit Dunsterville már korábban is jelzett Londonnak: Perzsián belül a kommunikáció rendkívül nehéz. A kaukázusi katonai missziót beszippantotta a vákuum. Egyelőre nem tudott végrehajtani semmilyen további feladatot, csak várakozni az újabb hírek érkezéséig, egy meglehetősen szorult helyzetben, gyakorlatilag védtelenül.

A perzsa kordon: 1918. február 26. – június 12.

Dunsterville missziójának jelentőségére jellemző, hogy jöllehet mindössze egy 55 fős alakulatról volt szó, az 1918. február 25-i távirata után már másnap, február 26-án szerepelt a kaukázusi katonai misszió a háborús kabinet napirendjén.⁶⁶ Világossá vált, hogy a keleti frontot egyelőre nem lehet újjászervezni. A tervezett Ukrajna–Kaukázus–Irak összefüggő frontvonal kiépítése teljesen lehetetlenné vált – azonkívül, hogy a kiképzőmisszió el sem jutott a rendeltetési helyére, Tifliszbe, éppen február 25-től Lavr Kornjilov önkéntes hadserege is déli irányba menekült a Don vidékéről a Vörös Hadsereg előrenyomulása elől.⁶⁷

Mindezen tervek ellehetetlenülése után a háborús kabinet új, korlátozottabb célokra kívánta felhasználni Dunsterville alakulatát. Egyelőre nem akartak szembefordulni a bolsevikokkal a Tifliszbe való áttörésért, de ettől függetlenül igyekeztek a központi hatalmak keleti irányú előrenyomulásának gátat szabni. Az új feladat nem volt más, mint Perzsa kordonszerű biztosítása a német és a török titkoszolgálati és irreguláris akciókkal szemben, ezáltal az Indiába vezető stratégiai útvonal lezárása.⁶⁸ Március 8-tól kezdve az alakulatot a főparancsnokság átnevezte

62 A vonatkozó részt közli: Arslanian, 1980. 203.

63 TNA WO 95/5042.1. A kaukázusi katonai misszió hadinaplója, 1918. február 25.

64 TNA WO 95/5042.1. A kaukázusi katonai misszió hadinaplója, 1918. február 26.

65 Uo. Vö. Dunsterville naplója, 1918. február 26.

66 TNA CAB 23/5. Minutes of a Meeting of the War Cabinet, 1918. február 26. 4. perc.

67 Stewart, 1933. 38.

68 TNA CAB 23/5. A háborús kabinet ülésének jegyzőkönyvei, 1918. február 26. 4. perc.

az új feladatoknak megfelelően: a kaukázusi katonai misszió helyett Dunsterforce-nak nevezték hivatalosan.

Voltaképpen a misszió jókor érkezett vissza jó helyre: Baratov korábbi vállalkozása az orosz haderő újjászervezésére brit pénzen teljes kudarcot vallott.⁶⁹ Amikor Dunsterville visszatért Hamadánba, Baratov körülbelül 400 (!) fő fölött rendelkezett közvetlenül Perzsiában, akik közül kétszázan a bolsevikok befolyása alatt lévő területen tartózkodtak, ami gyakorlatilag egyet jelentett a fogságba esésükkel vagy átállásukkal.⁷⁰ Ekkora „csapatost” a legkevésbé sem volt nevezhető harcképes erőnek, ráadásul az orosz polgárháború kibontakozásával az egyetlen harcképes alakulat parancsnoka, Lazar Bicserakov ezredes immár ennek a csekély erőnek is a mielőbbi hazatérését sürgette, és Baratov hamarosan meg is kezdte minimális erőinek teljes kivonását.⁷¹ A még a háború előtt az oroszok által kiképzett perzsa kozákok egyik része a dzsangalíkhöz állt, másik része keresztény törzsekre támadt.⁷²

Ilyenformán az oroszok önálló haderőként teljesen hasznavethetlenné váltak. A perzsi kordon kérdése azonban nem várhatott sokáig; a breszt-litovszki béketárgyalások a befejezésükhöz közeledtek, így egyértelművé vált az is, hogy a németek nemcsak a törökök támogatásával, hanem Ukrajna és a Fekete-tenger megszerzésével már saját erejükből is képesek lesznek a Kaukázuson keresztül hamarosan elérni Közép-Ázsiát és így Indiát fenyegetni.⁷³ A perzsa kordon létrehozásának kérdése a Kaukázusban folytatandó esetleges további műveletek szempontjából is lényeges volt, mert ha a perzsiai útvonalakat nem biztosítják megfelelően, a Kaukázus védelme is értelmetlenné válik végső soron, mivel egy gyenge Perzsián keresztül a központi hatalmak erői délről megkerülhetik a kaukázusi erőket, és elérhetik a keletebbre fekvő céljaikat, ráadásul ezzel utóbbiak utánpótlási vonalait is elvágva. A Hamadánba visszavonuló misszió így azonnal egy fontos és sürgető feladattal szembesült.

A feladat teljesítését a háborús kabinet nem segítette elő. A Dunsterville által kért komoly csapaterősítéseket (egy gyalogdandár, egy lovasezred, két üteg) London megtagadta,⁷⁴ ugyanis attól tartott, hogy ez a lépés kontraproduktív lesz, és de facto hadüzenetként értékeli majd Perzsiában, ami egy komolyabb lázadást robbanthat ki.⁷⁵ A feladat megoldását Dunsterville-nak voltaképpen ugyanolyan módon kellett végrehajtania, mint Tifliszben tette volna: helyi erők felállításával, azaz a különbséggel, hogy ezúttal nem egy elméletileg barátságos közegben, hanem majdhogynem ellenséges országban kellett megtennie. Mindez komolyan kérdésessé tette a toborzandó önkéntesek lojalitását és felhasználhatóságát a török vagy a német csapatok ellen.

69 Dunsterville, 1920. 61., 71.

70 TNA WO 95/5042.1. A kaukázusi katonai misszió hadinaplója, 1918. február 27.

71 Dunsterville naplója, 1918. március 3.

72 TNA CAB 24/44. GT 3834. Heti jelentés a háborús kabinet számára Törökország és egyéb muszlim országok állapotáról, 1918. március 6.

73 Uo.

74 TNA WO 95/5042.1. A kaukázusi katonai misszió hadinaplója, 1918. február 26.

75 TNA CAB 23/5. A háborús kabinet ülésének jegyzőkönyvei, 1918. február 26. 4. perc.

Jóllehet a feladat komoly volt és kétséges kimenetelű, Dunsterville-nak voltak előnyei. Ellenfelei: a bolsevikok, a dzsanganlik és a helyi perzsa ellenzékiek ugyanolyan információhiányban szenvedtek a missziót mint potenciális ellenfelüket illetően, mint Dunsterville velük kapcsolatban a missziója legelején. Dunsterville egyáltalán nem rendezett be – nem is volt képes berendezni – szilárd, komolyan védett bázist Hamadánban, ellenfelei azonban egyszerűen nem vették a bátorságot a britek lerohanásához. A britek gyakorlatilag úgy viselkedtek, mint egy diplomáciai küldöttség, elfoglaltak néhány városi épületet szállás gyanánt, a tisztek rendszeresen látogatták a helyi orosz és brit diplomátákat, valamint a perzsa méltóságokat, a katonák futballmeccseket játszottak a helyiekkel.⁷⁶ Információs fronton a britek kezdeti nehézségeik után képesek voltak felülkerekedni (véltetően egyszerűen komolyabb anyagi lehetőségeikből adódóan). Macan Saunders százados jól szervezett hírszerző hálózatot épített ki Hamadánban és környékén.⁷⁷ Ezzel szemben a helyi perzsa ellenzékiek képtelenek voltak helyesen felmérni a brit alakulat erejét, mivel meglepően nagyszámú gépjárműve jelentős erőre vallott, továbbá a britek az első néhány nap után egy külterületen lévő, magas kerítéssel körülvett komplexumba költöztek, ahol képesek voltak gyengességüket palástolni.⁷⁸ Ezenkívül a perzsa információs hálózat még az ismert gépkocsiállományról is túlzó adatokat közölt,⁷⁹ ezáltal még inkább túlbecsülte a britek elrettentő erejét. Mindezek fényében érdekes kérdés, vajon egy ilyen nagyságú magasabb egység jelenléte valóban kiváltotta volna-e azt a reakciót Perzsiában, amitől a háborús kabinet tartott nagy erők bevonulása esetén. A brit erők vélt nagysága (és a jelentések szerinti folyamatos növekedése) nem eredményezett semmilyen retorziót a britekkel szemben. A helyi brit-ellenes Perzsa Demokrata Párt igyekezett a lakosságot a britek ellen fordítani, azzal az egyébiránt valós indokkal, hogy a brit csapatok jelenléte komolyan felhajtja az élelmiszerárakat⁸⁰ – ez a legsúlyosabb vád volt Perzsiában, ahol akkor már több mint egy éve éhínség pusztított, jelentős mértékben a mezopotámiai brit, valamint a kaukázusi és perzsiái orosz hadsereg élelmiszerigényei miatt.⁸¹

Dunsterville szinte kizárólag a helyi spekulánsokat és a helyi közigazgatást hibáztatta az éhínségért,⁸² és a súlyos, lázadással fenyegető vádat anyagi lehetőségeinek kiaknázásával szintén sikerült a maga javára fordítania.⁸³ A közlekedést biztonsági okokból meggyorsítandó, Hamadánt elkerülő út építésébe kezdett, és a munkára jelentkező helyi lakosságot élelmiszerjegyekkel fizette ki, amelyeket aztán a britek által felállított helyi sütődékben lehetett beváltani.⁸⁴ Noha az éhező tömeg kezelése eleinte nehézségekbe ütközött, az intézkedés nyilvánvalóan növelte a britek helyi elfogadottságát.

76 Dunsterville, 1920. 55.

77 Uo. 60.

78 Uo. 55.

79 Uo. 69.

80 Uo. 62.

81 Majd, 2013. 34–52. Vö. Dunsterville naplója, 1918. január 28.; Dunsterville, 1920. 102–105.

82 Dunsterville, 1920. 62.

83 Uo. 80–109.

84 Uo. 103–104.

Ilyen körülmények között már jobb kilátásokkal kezdődhetett a perzsa önkéntesek toborzása. Összesen 1800 főnyi perzsa haderőt toboroztak április és május folyamán, ennek kétharmadát Hamadánban és környékén, a többi északabbra, Kazvinban.⁸⁵ Lojalitásuknak megfelelően ezek az emberek végig ugyanazt a szerepet játszották, mint délebbre Sir Percy Sykes erői: rendfenntartóként az utakat biztosították és a forgalmat ellenőrizték.

A haderő kiegészült még bizonytalan létszámú irreguláris erővel, azaz pénzzel és fegyverszállításokkal kvázi szövetségessé tett helyi törzsekkel.⁸⁶ Ezek az irreguláris csapatok azonban nem képviseltek valódi harcértéket, a brit pénzt elfogadó helyi hadurak gyakorlatilag semmivel nem voltak rákényszeríthetők valódi akciókra. Ettől függetlenül a pénz- és fegyversegélyek nem voltak haszontalanok. A törzsek a központi hatalmaktól is kaptak hasonló segélyeket, és tettek megfelelő ígéreteket azoknak is. A britek azzal, hogy ezeket a támogatásokat a sajátjaikkal ellensúlyozták, érdekeltté tették a törzseket abban, hogy jó kapcsolatot tartsanak fenn velük, így gyakorlatilag egy egyértelműen törökbarát álláspontból semleges vagy legalábbis kiváló politika felé tolták el ezeket a helyi erőket. Aktív felhasználásuknak már csak azért sem lett volna komolyabb lehetősége, mert minden helyi törzsnek megvoltak a hagyományos helyi ellenfelei. Ezt a törököknek a kermánsáhi régióban már korábban a maguk kárán kellett keserűen megtapasztalniuk, amikor egy általuk pániszlám jelszavakkal szervezett felkelés a szomszédos törzsek közötti helyi ellentétek miatt dugába dőlt.⁸⁷

Dunsterville immár bizonyos csapásmérő képességekkel rendelkező erőknek – a széteső Oroszországból menekülő török, német, osztrák, magyar hadifoglyok összegyűjtésén⁸⁸ és rendvédelmi feladatokon kívül – hamarosan szembe kellett néznie azzal a fenyegetéssel is, amelynek az elhárítására eredetileg létrehozták.

Az isztambuli vezetés által régen tervezett pántörök-pániszlám offenzíva elől az orosz visszavonulással elhárultak az akadályok.⁸⁹ A frontot 1918 februárjára gyakorlatilag már csak a kis létszámú örmény milícia tartotta Erzurumtól nyugatra.⁹⁰ Jóllehet a (rövid életű) grúz-örmény-azeri Kaukázusontúli Kommisszariátus igyekezett önálló béketárgyalásokat kezdeményezni a törökökkel,⁹¹ a törökök folytatták az előrenyomulást. Április végére a kaukázusi front összeomlott, a törökök nagy területeket vontak ellenőrzésük alá, és hamarosan tervezni kezdték a további expansziót, Perzsa- és Orosz-Azerbajdzsánra vonatkozó terveket kovácsolva.⁹²

Május 1-jén kapta Dunsterville a hamadáni főhadiszállásán a perzsa-azerbajdzsáni Tabriz elestének hírért,⁹³ ami jelezte, hogy immár mozgásban levő, szervezett török – ha nem is teljes egészében reguláris – haderő fenyegeti. A fenyegetés

85 Uo. 128–129.

86 Uo. 130–133.

87 Donohoe, 1919. 66.

88 Dunsterville naplója, 1918. március 10., 21., április 8., 23.

89 Allen–Muratoff, 1953. 459.

90 Katchazouni, 1923. 50. Vö. Allen–Muratoff, 1953. 458–460.

91 Altstadt, 1992. 87.

92 Allen–Muratoff, 1953. 467–469.

93 Dunsterville, 1920. 116.

rendkívül közelinek tűnt, különösen hogy még a dzsangalík is egyelőre harcképesen és sértetlenül álltak Kazvintól északra. Ennek megfelelően Dunsterville igyekezett északra tolni hadereje súlypontját, áthelyezve főhadiszállását Kazvinba. A várt támadás azonban mégsem következett be – ami a török hadműveletek hangsúlyeltolódását jelezte, éspedig délkelet helyett északkeleti irányba. A törökök célja immár Orosz-Azerbajdzsán stratégiai is legfontosabb városának, Bakunak a meghódítása lett. A török irányváltás hamarosan, bizonyos kitérőkkel, magával hozta a Dunsterforce kijelölt céljainak a megváltozását is.

A második irányváltás: a Dunsterforce Baku védelmére vállalkozik

A törökök bakui offenzívája egyszerre volt sajátos beavatkozás a helyi politikába és Törökország geopolitikai törekvéseinek egyik eleme. Az offenzíva ad hoc módon került Isztambul politikájába. Az oszmán csapatok előrenyomulásával párhuzamosan 1918. április 22-én, hogy a breszt-litovszki béke Oroszországra vonatkozó kötelezettségeitől megszabaduljon a térség, kikiáltották a független Kaukázusontúli Demokratikus Szövetségi Köztársaság létrejöttét. Ezután azonban a helyzet nem a rendezés felé haladt, hanem az egyes – örmény, grúz, azeri – politikai központok igyekeztek a saját érdekeiket külön-külön menteni a török előrenyomulással szemben.⁹⁴ Grúzia május 26-án kiáltotta ki függetlenségét, majd két nappal később Örményország és Azerbajdzsán is. Az új Azerbajdzsáni Köztársaság hamarosan szövetséget kötött a török csapatokkal és a segítségüket kérte katonai céljai elérésére – ez pedig nem volt más, mint Baku elfoglalása.⁹⁵

Baku erősen megosztott volt a forradalom előtt, az azeriekén kívül nagy létszámú orosz és örmény lakosság élt a városban. A helyi azeriek politikai pártjai, a Muszavat (Müsavat Partiyası) és a Hümmet (Hümmət Partiyası) lényegesen kevésbé képviseltek nacionalista és szeparatista irányvonalat, mint a gandzsaiak. 1917 novembere után a Lenin által hirdetett nemzetiségi önrendelkezésben bízó azeri pártok mentették meg az etnikailag főként orosz bolsevikoikat, hogy kutasítsák őket a politikai életből. Amikor 1918 elején világossá vált, hogy a bolsevikok (legalábbis a helyiek) nem hívei az azeriek elszakadásának, de legfőképp Bakut a leendő egységes Oroszországon belül kívánják tartani, a szerepek felcserélődtek, és az orosz védelemben bízó örmény nacionalisták pártja, az Örmény Forradalmi Szövetség (Haj Heghapokhakan Dashnakcutjun, röviden Dasnak Párt) állt a bolsevik-orosz oldalra, míg az immár a Muszavat égisze alatt egységesült azeriek szembefordultak velük. A bolsevikok egyébiránt a gandzsai vezetésnek a visszavonuló orosz katonákkal szembeni intézkedései miatt is tartottak az azeriektől, és nem tudták elválasztani a két politikai irányvonalat.⁹⁶

94 Allen–Muratoff, 1953. 467–470.

95 Alstadt, 1992. 90.

96 Suny, 1972, 206.

A két fél konfliktusa 1918. március 30-án fegyveres formát öltött. A nyugati frontra küldött azeri katonai egység, a „vad hadosztály”⁹⁷ a Kaszpi-tengeren keresztül Bakuba érkezett. Ezzel az egységgel az azeriek teljes erőfölénybe kerültek volna a városban, így az immár szinte teljes mértékben bolsevik és dasnak befolyás alatt álló szovjet a lefegyverzésüket követelte, amit a hadosztály parancsnoka meglepő módon el is fogadott. Az azeri közösségen belül azonban felháborodás tört ki az oroszok és örmények nyilvánvalóan rosszindulatú intézkedésének hatására, és hamarosan súlyos, fegyveres utcai harcokba torkolló zavargások söpörtek végig a városon. A bolsevik-dasnak szövetség végül a helyőrségi tüzérség bevetésével megadásra kényszerítette az azerieket, majd a megadás után a Dasnak Párt véres pogromot rendezett az azeri negyedekben, megtizedelve a muszlim lakosságot.⁹⁸

A mérsékelt azeri erők kiiktatásával Baku vonatkozásában teljes egészében ellehetetlenült minden kiegyezés, és 1918. május 28., az azeri függetlenség kikiáltása után a gandzsai vezetés elsődleges célja Baku bevétele volt,⁹⁹ amihez örömmel fogadták az isztambuli kormány segítségét.¹⁰⁰ Június 20-án az 5. kaukázusi hadosztály megérkezett Gandzsába, hogy magját képezze a későbbi „Kaukázusi Iszlám Hadseregnek”.¹⁰¹ Június végével aztán a hadműveletek is megkezdődtek, és néhány ütközet után a török–azeri csapatok hamarosan megközelítették Bakut,¹⁰² ellenfeleik viszont nem rendelkeztek a város és Gandzsa között sem védelemre alkalmas terepszakaszokkal, sem ezek megtartására elégséges erőkkel.

Az angol hadvezetés Baku sorsát illetően határozatlan volt. A város óriási gazdasági értéket képviselt. A háború előtt a világ teljes olajtermelésének több mint a felét adták a város közvetlen környékén fekvő olajkutak.¹⁰³ A polgárháborús viszonyok közepette az egyes politikai erők, főleg az orosz eszerek és az örmény dasnakok több alkalommal fordultak Dunsterville-hez, és azt ajánlották, hogy vonuljon be a városba.¹⁰⁴ Ezeket a kéréseket a tábornok az orosz belügyekbe való be nem avatkozás elvének megfelelően elutasította – szerinte csak az azeriek elleni polgárháborúhoz akarták volna a csapatait felhasználni.¹⁰⁵ Ettől függetlenül engedélyezte Bicserakov kozákezerének Kaukázusba vonulását. Ez az alakulat volt az utolsó maradványa az eleinte Baratov által szervezett, a harcot – brit pénzen – folytatni hajlandó önkéntes haderőnek, amely aztán hamarosan felbomlott, és a legénység hazavonult. Jóllehet Bicserakov alakulata relatíve kis létszámú volt (ezer fő),¹⁰⁶ mivel

97 Кавказская туземная конная дивизия (kaukázusi bennszülött lovas hadosztály) vagy Дикая дивизия (vad hadosztály). Gökyay, 1995. 28.

98 Altstadt, 1992. 174.

99 A közel 100 ezer négyzetkilométernyi, 6 millió lakosú Azerbajdzsán Demokratikus Köztársaság kikiáltása után Gandzsa (Gəncə) lett a főváros, mert Baku a bolsevikok ellenőrzése alatt állt.

100 Altstadt, 1992. 180.

101 Swietochowski, 2004. 130–131.

102 Allen–Muratoff, 1953. 487–489.

103 Mir-Babayev, 2010. 26.

104 Dunsterville naplója, 1918. április 23.; Dunsterville, 1920. 137.

105 TNA WO 95/5042/3. A Dunsterforce hadinaplója, 1918. május 4.

106 Dunsterville naplója, 1918. június 1.

ténylegesen csak a fegyverszünet utáni harcok folytatására hajlandó állomány alkotta, a maga nemében kielégítő harcértéket képviselt.

A tábornok véleménye a török előrenyomulás megkezdődése után azonban rövidesen megváltozott. 1918. május 10-én egy újabb bakui eszer küldöttség ismét a segítségét kérte, arra hivatkozva, hogy a török csapatok támadása bármikor várható.¹⁰⁷ Dunsterville ekkor már hajlandó volt csapatokat vezényelni Bakuba. Május 22-én kérte is a bagdadi főparancsnokságot, hogy további egységeket rendelkezésére bocsátva engedélyezzék átkelését Bakuba.¹⁰⁸ William Marshall tábornok, a bagdadi főparancsnok ezt a kérést továbbította Londonba, azonban május 26-án elutasító válasz érkezett.¹⁰⁹ A háborús kabinet továbbra is a perzsa kordonra kívánt koncentrálni. Június 9-én egyértelművé vált, hogy a bakui politikai helyzetnek is meg kell változnia a brit csapatok beengedéséhez. Moszkva ekkor utasította a helyi szovjetet a brit csapatok városon kívül tartására.¹¹⁰

Dunsterville mégis véghezvitte hadereje súlypontváltoztatását. Az elutasító táviratot követő napokban naplójában kifejezte szándékát, hogy Bakuba kíván vonulni.¹¹¹ A felkészülést meg is kezdte, még mindig csak rendkívül kis erővel – ekkoriban a Dunsterforce erejének zömét kitevő 39. dandár részeit szállító gépkocsioszlopok még Hamadántól délre jártak.

Az elsődleges előkészítő hadművelet, amelyet Dunsterville végrehajtott, a Kúcsek kán által ellenőrzött, Gilán tartományon át vezető útvonal megtisztítása volt. Kúcsek kán hadereje, mintegy 2000 fő a mandzsili hídnál ásta be magát, német tisztek vezetésével, érzékelhetően nyílt harcra felkészülve.¹¹² Dunsterville itt támaszkodott először erőteljesebben az oroszokra: a dzsanganalík állásai elleni támadásnál Bicserakov kozákjai alkották a támadó erők zömét, egy brit páncélautó és egy huszárszázad támogatásával. A dzsanganalík állásait néhány óra leforgása alatt felszámolták.¹¹³ Kimondottan az angolok áthaladása miatt kellett Kúcsek kánt erővel eltávolítani, a kán csak Bicserakovot átengedte volna Enzeli felé.

Dunsterville ezzel elérte Enzelit és a Kaszpi-tenger partját, immár fegyveres erővel. London hozzájárulása nélkül azonban egyelőre nem haladhatott tovább Bakuba. Bicserakov erőinek viszont, amelyek nem tartoztak a brit főparancsnokság alá (más főparancsnokság alá sem), nem állt útjában hasonló akadály. Az ezredes, hogy biztosítsa, politikailag nem jelent veszélyt Baku számára, hivatalosan hűséget esküdött a csapatával együtt Enzeliben a bolsevikoknak, és 1918. július 3-án hajóra szállt, néhány brit páncélautóval és kiképzőtiszttel együtt – valamennyien orosz zászló alatt.¹¹⁴

107 TNA WO 95/5042/2. A Dunsterforce hadinaplója, 1918. május 10.

108 TNA WO 95/5042/2. A Dunsterforce hadinaplója, 1918. május 26.

109 Dunsterville naplója, 1918. május 28.

110 TNA WO 95/5042/4. A Dunsterforce hadinaplója, 1918. június 9.

111 TNA WO 95/5042/4. A Dunsterforce hadinaplója, 1918. június 10.

112 Dunsterville, 1920. 157–160.

113 Uo. 161–163.

114 Uo. 166–167. Vö. TNA WO 95/5042/4. A Dunsterforce hadinaplója, 1918. július 3.

Dunsterforce a hónap közepén Bagdadba utazott, hogy az elért sikerek után kieszaközölje az engedélyt a bagdadi főparancsnokságon keresztül a Dunsterforce főerejének Bakuba küldéséhez.¹¹⁵ Marshall tábornok, a főparancsnok éppen el-távozásán volt. Ez a tény jelentősen megnövelte a sikeres tárgyalás esélyét. A fő-parancsnok ugyanis folyamatosan ellenezte a Dunsterforce megerősítését, mond-ván, a moszuli főirányban végrehajtott erőkoncentrációval sokkal egyszerűbben semlegesíteni lehet a török hadigépezetet, mint a mellékirányokban folyó tűzoltó hadműveletekkel.¹¹⁶ Helyettese, Hew D. Fanshawe azonban sokkal egyszerűbben meggyőzhető volt, és Bagdad támogatásával együtt a háborús kabinet is hozzá-járult a hadművelet megkezdéséhez, egyelőre a bolsevik Baku elkerülésével, Alyat kikötőjén keresztül Orosz-Azerbajdzsánba küldve a csapatokat¹¹⁷ – korábban Bicserakov is itt rakodott ki. Dunsterforce már visszaérkezése előtt, július 18-án előre-üzent Kazvinba, hogy készítsék fel a csapatokat a bakui expedícióra.¹¹⁸ A Dunster-force végül elindult, hogy elérje januárban kitűzött úti célját, a Kaukázust, ha nem is annak központi, hanem keleti részén.

Védelmi harcok Északkelet-Perzsiában és Bakuban

Dunsterforce 1918 júliusának második felében sajátos manőversorozatba kezdett. Erői még mindig rendkívül csekélyek voltak a hadműveleti terület kiterjedéséhez és az ellenség képességeihez képest. A harci feladatok végrehajtására kapott csapa-tok zömét a mezopotámiai haderő 3. hadosztályának 39. gyalogdandárában szol-gáló egyes zászlóaljak alkották.¹¹⁹ Kiválasztásukban nyilvánvalóan szerepet játszott, hogy többségük komolyan kitüntette magát az 1918. február-márciusi, Bagdadért folyó harcokban.¹²⁰ Gyalogság tekintetében rendelkezésre állt még néhány gurka század a 14. indiai hadosztály 36. gyalogdandárának állományából. A gyalogság támogatására a 8. királyi tábori tüzérüteg hat lövege érkezett Hamadánba.¹²¹ A 4. Hampshire ezred 1. zászlóalja a misszió védelmére rendelve már áprilistól ren-delkezésre állt,¹²² ugyanígy a 14. huszárezred ausztrál nemzetiségű huszárjainak egy százada is.

A brit hadvezetés talán legértékesebb hozzájárulása a Dunsterforce-hoz azonban valószínűleg a páncélautós osztag volt, amely idejében, június 7-én meg-érkezett Hamadánba ahhoz, hogy részt vehessen a mandzsili hídi műveletben. Ez az alakulat nem a mezopotámiai haderőből került ki, hanem a misszió eredeti állományához hasonlóan közvetlenül Angliából küldték. Az alakulat legénységének

115 Dunsterforce naplója, 1918. július 13.

116 Arslanian, 1980. 204.

117 Uo. 207.

118 TNA WO 95/5042/4. A Dunsterforce hadinaplója, 1918. július 18.

119 Dunsterforce, 1920. 182.

120 Knight, 2013. 110–113.

121 Dunsterforce, 1920. 156.

122 A Tigris hadtest hadrendje, 1916. december. Knight, 2013. 107–109.

java korábban egy hasonló különleges rendeltetésű egységhez, a Bukovinában és Romániában a cári csapatok mellett tevékenykedő Oliver Locker-Lampson őrnagy „Királyi Haditengerészet Légieréjének Páncélautós Hadosztálya” (Royal Naval Air Service’s Armoured Car Division) hangzatos nevet viselő századerejű osztaghoz tartozott.¹²³ Korábbi tapasztalataiknál fogva Locker-Lampson katonái rendelkeztek bizonyos fokú orosznyelv-ismerettel, továbbá komolyabb tudással az orosz hadsereg-ről és általában véve a nagy kiterjedésű harctereken vívott manőverek hadművelési és taktikai vonatkozásairól.

Bakuba a lehető legerősebb alakulatokat kellett küldeni – ehhez egyelőre még a politikai lehetőséget is meg kellett teremteni, mivel a helyi bolsevikok még mindig tartották magukat Moszkva utasításaihoz, hogy ne engedjék be a briteket.¹²⁴ Ami a Kaszpi-tenger déli partját illeti, a Dunsterforce-nak továbbra is meg kellett akadályoznia a Tabrizt megszállva tartó török csapatok esetleges előrenyomulását Teherán irányába. Perzsa-Azerbajdzsán mellett még Gilán sem volt teljesen biztonságos, mivel Kúcsek kán a mandzsili hídnál elszenvedett veresége ellenére sem adta fel a küzdelmet, így továbbra is védekezni kellett a dzsangalík meg-megújuló rajtaütéseivel szemben.¹²⁵ Dunsterville mindennek a kezelésére megosztotta az ellenséghez képest amúgy is rendkívül csekély erőit, a feladatok végrehajtásában azonban nagyon komoly előnye volt: a technikai fölénye, amit ténylegesen repülő egysége és páncélautó-osztaga jelentett.

A giláni helyzetet sikerült kielégítően elrendeznie a további feladatok előtt, bár elsősorban Kúcsek kán hibájából. A perzsa felkelők július 20-án megpróbálták lerohanni a britek által mindössze 450 fővel védett Rastot. Számításaiknak megfelelően az egy harcálláspontra csoportosított, a várost körkörösén nem védő britek nem tudták megakadályozni behatolásukat a városba, azonban a dzsangalík a britek megerősített támpontjának megtámadásakor súlyos veszteségeket szenvedtek, és ezután szembe kellett nézniük a páncélautókkal és repülőgépekkel is folytatott ellentámadással, amely ellen nem volt semmilyen komolyabb ellenszerük. A gurka gyalogság a technikai eszközök támogatásával több napon keresztül zajló utcai harcok után sikeresen visszavonulásra kényszerítette a dzsangalíkat.¹²⁶

A rasti vereség után a dzsangalík már nem hajtottak végre nagyobb támadásokat, azonban egyelőre nem is sikerült megegyezésre jutni velük. A repülő egység időnként támadta táboraikat, jelezve a britek elszántságát. A rendelkezésre álló kisszámú földi haderőt egyáltalán nem vetették be ellenük, mindössze a kulcsfontosságú hidakhoz rendelték ki a dzsangalík harcmodorához jól alkalmazkodó gurka századokból álló őrséget.¹²⁷ Ezek az alakulatok megfélemlítés céljából időnként rajtaütéseket hajtottak végre a dzsangalí területek települései ellen.¹²⁸

123 TNA WO 95/5044/1. Report on the work the Dunsterforce Armoured Car Brigade, from January to June 1918.

124 TNA WO 95/5042/4. A Dunsterforce hadinaplója, 1918. június 9.

125 Rawlinson, 1934. 62–63.; Dunsterville naplója, 1918. június 25.

126 Jelentés a rasti hadműveletekről, 1918. augusztus 4. Dunsterville, 1920. 201–205.

127 TNA WO 95/5042/5. A Dunsterforce hadinaplója, 1918. augusztus 10.

128 Dunsterville naplója, 1918. július 1.

A giláni helyzet ideiglenes rendezésével egy időben a többi konvencionálisabb fenyegetést is kezelnie kellett Dunsterville-nak. A tabrizi irányban, Zandsán körzetében már május 21. óta tevékenykedett Lewis Wagstaff őrnagy 35 főből és egy páncélautóból álló egysége, amelynek a feladata a helyi irreguláris csapatok megszervezése volt a Tabrizt megszálló török csapatok feltartóztatása céljából. A Zandsán környékére előrevetett török irreguláris egységeket a brit csapatmozgások pusztá híre visszavonulásra készítette, így a misszió útnak indulása megszűntette a Dunsterforce balszárnya elleni pillanatnyi fenyegetést.¹²⁹ A nyár folyamán a Tabrizban állomásozó törökök és Wagstaff egyaránt perzsa segédcsapatokat gyűjtöttek, a brit őrnagy egyszerűen anyagi ellentételezés fejében, a törökök pedig pániszlám jelszavakkal szent háborúba hívva a perzsákat a nyugati hódítók ellen. Mindkét fél vállalkozása kétes eredményekkel járt.¹³⁰ Ekkor a britek céljai teljesültek: a török támadás nem indult meg Tabrizból délkeleti irányba, és az irreguláris csapatok sem portyáztak Mianehen, Wagstaff missziójának főhadiszállásán túl.

A hadműveleti bázis és a balszárny biztosítása után a Dunsterforce megkezdhette bakui műveletét. Veszélyes helyzetben kellett cselekednie. Az út politikai értelemben ugyanis csak akkor nyílt meg, amikor a bakui erők számára minden más lehetőség kimerült a város védelmére. A július 8-án Bicserakov tábornok alakulatával is megerősített bakui csapatok július 15-én vereséget szenvedtek Karaszaklnál a török és azeri csapatoktól, és kénytelenek voltak visszavonulni Bakuba (egy brit páncélautó is elveszett).¹³¹ Július 28-án a Kaukázusi Iszlám Hadsereg előrenyomulása miatt pánikba esett helyi szovjet ülésén az eszerek és a dasnakok a közhangulatot meglovagolva a brit csapatok azonnal behívását indítványozták, ami elsőprő támogatást kapott. A bolsevikok ragaszkodtak a britek bevonulását megtiltó moszkvai parancshoz, a közvélemény támogatását azonban már elvesztették – így kénytelenek voltak lemondani, hogy ne legitimálják a szovjet döntését.¹³²

A város előterében lévő stratégiai pontok is a törökök kezébe kerültek. Előrenyomulásuk azonban túl gyors volt. Bicserakov csapatai augusztus 2-án délnyugati irányból felbukkantak a Kaukázusi Iszlám Hadsereg hátában. A török felderítés egyik legnagyobb kudarca következett be ezen a napon, amikor Nuri pasa, a török főparancsnok a – korábbi adatok alapján – körülbelül 900-1000 fős csoportot a saját 12 ezer főre rúgó haderejére veszélyes alakulatként értelmezte, és feladva állásait általános visszavonulást rendelt el, így lehetővé tette Baku azonnali lerohanását.¹³³

Bicserakov egy korábbi helyzetértékelésében biztosította Dunsterville-t, hogy a bakui erőknek mindössze a páncélautók támogatására, hadianyagra és tisztekre van szüksége¹³⁴ – a brit tábornok mégis igyekezett a lehető legtöbb saját erőt

129 Donohoe, 1919. 149–152.

130 Uo. 159–165. A törökök politikailag vonzóbb propagandája elsősorban a pénzügyi nehézségek miatt nem hozta meg a kívánt eredményeket. „A török ígéretekkkel nem lehet kenyeret venni” – idézi Donohoe a törököktől dezertáló perzsákat.

131 Dunsterville, 1920. 197.

132 Dunsterville naplója, 1920. július 28.

133 Allen–Muratoff, 1953. 490. Vö. Dunsterville, 1920. 198.

134 TNA WO 95/5042/4. A Dunsterforce hadinaplója, 1918. július 26. Appendix A.

átcsoportosítani Bakuba, a helyiek kérésének megfelelően. Tulajdonképpen a 39. dandárból származó összes zászlóalj oda irányította, éspedig a lehető legnagyobb sietséggel.

Az első előrevetett egység már 1918. augusztus 4-én elindult Enzeliből, miközben a menetoszlopok egy része még Hamadántól Rastig elszórva különböző logisztikai nehézségekkel küszködve igyekezett a Kaszpi-tenger felé.¹³⁵ Ezt az alakulatot Walter Keyworth ezredes, Dunsterville sógora irányította. Bicserakov optimista jóslatait a britek megerősítve láthatták, amikor már érkezésük másnapján a város védői sikeresen visszavertek egy török rohamot.¹³⁶

Keyworth ezredesnek komoly kihívásokkal kellett szembenéznie. A cél, mint ismeretes, Baku megvédése volt; azonban ezalatt nemcsak a várost kell érteni, hanem a környék olajmezőit is, amelyek a várostól keletre és északkeletre helyezkedtek el a városnak helyet adó félsziget területén. A félsziget bejáratát annak déli részén, a város nyugati szélén félköríves hegygerinc határolja, azonban ez nem tart a félsziget egész szélességében. A Kaukázusi Iszlám Hadsereg nem kerülte meg a várost, a főparancsnok, Núri pasa nem szívesen kockáztatta a hadereje szárnyait vagy hátát. A török támadás súlya a város nyugati peremét fedező hegygerincre helyeződött, innen verték vissza a várost védő csapatok a törököket augusztus 5-én. Magára a félszigetre csak a basibozukok, az azeri irreguláris csapatok tagjai törtek be, és a Bakutól északra fekvő helységekből váltakozó sikerű mozgóharcot vívtak a védőkkel.¹³⁷

Keyworth ezredesnek ebben a két eltérő jellegű szektorban kellett csapataival a védelmet segítenie. A várostól északra fekvő falvak védelmére elsősorban a páncélautókat küldte, amelyek a nyílt terepen, mozgóharcban rendkívül hasznosak voltak. A nyugati hegygerincre csak augusztus 10-én vezényelt brit csapatokat az ezredes, a 7. North Staffordshire zászlóalj 300 tagja érkezett a hegygerinc közepes és északi részére, egy géppuskászázad kíséretében.¹³⁸ Ezek az alegységek voltak a brit erősítés leglényegesebb elemei ezen a területen, a géppuskások egy egészen más minőségű, az örmények tüzéségéhez és haditechnikájához képest jóval nagyobb tűzerőt biztosítottak.

A további csapatok megérkezésével folyamatosan nőtt a britek által ellenőrzött vonal. Augusztus 14-én az egyik legkritikusabb pontot, a sárvulkán környékén lévő védelmi állásokat erősítette meg egy újabb 100 fős alakulat a 7. North Staffordshire zászlóaljból.¹³⁹ Ezt követően a félsziget belsejében, keletebbre fekvő Digah falut erősítették meg angol gyalogsággal.¹⁴⁰ Érzékelhető, ahogy az augusztus 5. után a hadműveletekben beállt szünetben a törökök folyamatosan igyekeztek a korábban támadott hegygerinc helyett egyre inkább a város védelmének gyenge balszárnyára helyezni a hangsúlyt, és a brit csapatok őket követve húzódtak egyre ke-

135 Dunsterville, 1920. 199.

136 Allen–Muratoff, 1953. 490.

137 TNA WO 95/5044/1. Keyworth ezredes 1–3. sz. műveleti parancsai, Baku, 1918. augusztus 7–10.

138 TNA WO 95/5043/9. Keyworth ezredes 2. sz. műveleti parancsa, Baku, 1918. augusztus 9.

139 TNA WO 95/5043/9. Keyworth ezredes 6. sz. műveleti parancsa, Baku, 1918. augusztus 14.

140 TNA WO 95/5043/9. Keyworth ezredes 9. sz. műveleti parancsa, Baku, 1918. augusztus 18.

letebbre, hogy megerősítsék a kritikus pontokat. Ez a tűzoltó-megerősítő szerep a brit csapatok alig ezerfős létszámának megfelelő feladat volt, azonban rendkívül lényeges volt, hogy a hadsereg, amelyet támogattak, ezt a segítséget megfelelő saját műveletekkel támassza alá.

A fő hadműveletek alapját képező helyi haderő volt a legbizonytalanabb tényező az egész ostrom során: mintegy 6000 főt tett ki, körülbelül húsz zászlóaljba szervezve, nagyjából örményekből, kisebb részben oroszokból állt.¹⁴¹ A műveleti irányítás még mindig a forradalom alatt kiadott 1. számú parancs értelmében a katonatanácsok rendszerén alapult, ami rendkívül megnehezítette a döntéshozatalt. Egy ízben egy ezredszavazás után egy örmény egységen belül tűzharc robbant ki, és a helyzet annyira elfajult, hogy a csapat egyik fele a közelben állomásozó brit páncélauszár segítséget kérte az alakulat másik fele ellen.¹⁴²

A meghozott döntések sem alapultak éles katonai logikán. A nyugati hegygerincre érkező brit csapatok rendkívül rosszul kiépített, a gerinc pereme alatt nagy holttereket hagyó tüzelőállásokat találtak, a lövészárkokat pedig egy vonalban ásták ki, és szögessdrót sem védte azokat.¹⁴³ Keyworth ezredes azt is megkérdőjelezte, hogy az adott hegygerinc egyáltalán helyes választás volt-e, ugyanis túlságosan közel feküdt a városhoz, amelyet így a török tüzéség belőhetett,¹⁴⁴ de ez vélhetően nem az örmény hadvezetés hibájából, hanem egyszerű szükségyszerűségből eredt a júliusi visszavonulás során.

A hadianyag-ellátás megszervezése is sok kívánnivalót hagyott maga után. A britek megérkezése után a fegyverraktárakat felmérő Alfred Rawlinson ezredes például nagy mennyiségű felhasználható kézfegyvert és tüzéségi eszközt talált, amelyek eddig egyszerűen elkerülték a helyiek figyelmét.¹⁴⁵

A legfelsőbb vezetés sem állt a helyzet magaslatán. Miután a bolsevikok lemondtak a bakui vezetésben, augusztus 1-jén kikiáltották az úgynevezett Központi-Kaszpi Diktatúrát,¹⁴⁶ amelynek vezető szerve az örmény és orosz tagokból álló ötfős kormány (a tagjait diktátoroknak nevezték).¹⁴⁷ A város irányításában egyrészt össze kellett egyeztetni az örmény és az orosz érdekeket, ezenkívül az éhínség hárát súroló élelemhiánnyal is meg kellett küzdeni, és a vezetők egyike sem rendelkezett komoly közigazgatási tapasztalattal. Ráadásul igyekeztek minden esetben egyhangú döntést hozni, ami meglehetősen elnyújtott minden eljárást.

Az augusztus 18-án megérkező Dunsterville nem megfelelő állapotban találta a bakui védelmet, és rögtön szembesült is a városiak panaszával, hogy ők több

141 Rawlinson, 1934. 69.

142 Dunsterville naplója, 1918. szeptember 1.

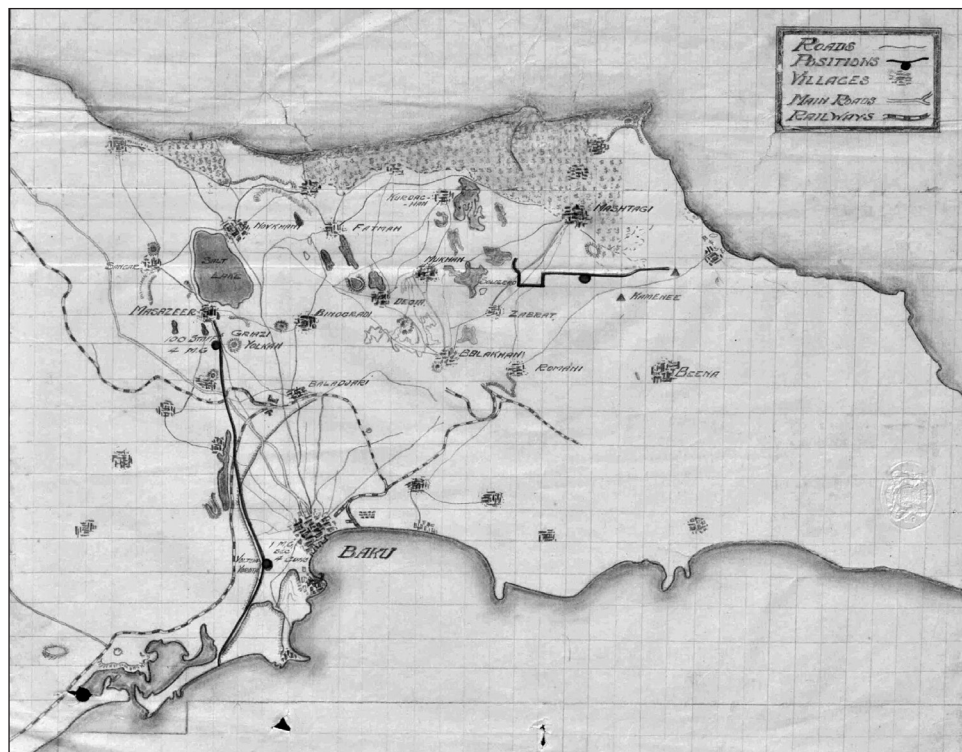
143 TNA WO 95/5043/9. Keyworth ezredes 6. sz. műveleti parancsa, Baku, 1918. augusztus 14.

144 Dunsterville, 1920. 228.

145 Rawlinson, 1934. 71–73.

146 Oroszul: Диктатура Центрокаспия. A Centrokaszpij a Kaszpi Hadiflottilla Központi Bizottságának a rövidítése (Центральный комитет Каспийской военной флотилии).

147 1918 áprilisában az Abşeron-félszigeten a bolsevikok vezetésével kikiáltották az úgynevezett Bakui Kommunát, mint egy önálló szovjetköztársaságot Azerbajdzsánban. A török csapatok közeledése július végén azonban kikényszerítette a hatalomátadást a baloldali polgári (eszer, mensevik) erőknek. Az új vezetés a britek segítségére számított.

2. ábra. Baku és a Bakui-félsziget egy, az ostrom korai szakaszában a Dunsterforce egyik tagja által készített vázlaton. A vázlaton csak a bakui angol állások vannak feltüntetve

angol katonát vártak.¹⁴⁸ Dunsterville mindössze Bicserakov optimista jóslataira hivatkozhatott, ezenkívül pedig csak annyit tehetett, hogy igyekezett a kiképzőket minél hamarabb szolgálatba állítani, és összehangolni az angolok és a városi csapatok harcát.

Hamarosan szembesülnie kellett azzal is, hogy a város korántsem annyira egységes a védelmet illetően (2. ábra), mint amilyenek a jelentések alapján tűnt. Beigazolódott májusban megfogalmazott félelme, hogy akarata ellenére bevonhatják a városi polgárháborúba.¹⁴⁹ A helyi azeriek a márciusi események óta fennálló örmény–orosz túlerőre tekintettel nem folytattak fegyveres harcot a városon belül, azonban szabotázsakkal komoly veszélyt jelentettek az ostromlottakra. A britek igyekeztek semleges álláspontot elfoglalni, az északi településekért vívott harcokban a részvételüknek mindig az volt a célja, hogy megelőzzék az azeri lakosság lemészárlását.¹⁵⁰ Ettől függetlenül nyilvánvalóan nem vonhatták ki magukat az alól, hogy az örmények és oroszok szövetségesei, és így a szabotázsoknak is célpontjai lettek.

148 Dunsterville, 1920. 274. Elmondásuk szerint nem kevesebbet, mint 16 ezret (!).

149 Knight, 2013. 107–109.

150 Dunsterville, 1920.

Dunsterville beszámolt arról, ahogy a török tüzérség tűzcsapásai szinte követék mindennapos mozgását a városban.¹⁵¹ Egy ízben a tábornok szobájába is betörték a főhadiszállásának otthont adó hotelban, a támadók azonban sikertelenül keresték a fontosabb dokumentumokat.¹⁵² Az azeriek egy ízben a központi fegyverraktárból csempészték át egy fegyverszállítmányt az ostromlók vonalaihoz, vélhetőleg a nyitottabb északi irányban.¹⁵³

A fentebb ismertetett zűrzavaros helyzetben, augusztus 26-án délelőtt érte a bakui védelmi vonalakat az első komoly török támadás augusztus 5. óta. A török támadás súlypontjai a sárvulkán környékén fekvő területen és Binagadi falunál, keletebbre voltak, azaz a nyugati magaslatok végénél és attól keletre, mindkettő javarészt nyílt terepen. A sárvulkánál a 7. North Staffordshire zászlóalj egyetlen százada tartotta a peremvonalat, valamivel kevesebb mint 100 fő, tartalékban egy örmény zászlóalj. Binagadi falunál egy örmény zászlóalj helyezkedett el az első vonalban, egy brit századdal mögötte tartalékként.¹⁵⁴ Ez az ütközet kulcsfontosságú momentuma lett az angolok és az örmények közötti bizalomvesztésnek. A taktika lényege mindkét esetben a tartalékokkal végrehajtandó ellenlökés volt. A második területen, minthogy keletebbre feküdt, a veszély is kisebb volt, ennek megfelelően tarthatták az első vonalat itt helyi csapatok.

A sárvulkánál a britek felfogták a támadás elsődleges lendületét, azonban az örmény erősítés nem érkezett meg. A brit gyalogság és géppuskások heves tüze két órán keresztül sikeresen feltartóztatta a török támadásokat, öt rohamot visszaverve, amíg aztán a század balszárnyán álló szakasz állásait lerohanták a támadók, és oldaltámadással felszámolták a védőállást, közel 90 százalékos veszteséget okozva a briteknek. Ugyanebben az időben keletebbre, Binagadi falunál az örmények első vonalát a törökök áttörték, azonban a tehergépkocsikon érkező brit erők ellenlökése megállította a további török előrenyomulást (az itt harcoló egység a sárvulkánál balszerencsés véget ért brit századhoz hasonlóan a 7. North Staffordshire zászlóaljból került ki). A sárvulkánál összeomlott brit védelmet is két hasonló gépesített brit egység szilárdította meg egy páncélautó támogatásával.¹⁵⁵

Az örmények mindkét szerepben, elsővonalbeli erőként és tartalékként is kudarcot vallottak, míg a britek mindkét esetben megmentették a helyzetet. Ez gyakorlatilag azt jelentette, hogy a helyi erőkre a harcokban gyakorlatilag semmilyen formában nem lehetett számítani. A törökök valós erejét illetően kijózanító volt a támadás: az ellenséges tüzérség rendkívül hatékonyan támadta a brit állásokat, és a bevetett erő is elsősorban volt a brit századhoz képest, két teljes zászlóalj, a páncélautós egység egyik tisztje szerint körülbelül 800 fő.¹⁵⁶

151 Dunsterville, 1920. 258.; Rawlinson, 1934. 76–78.

152 Dunsterville naplója, 1918. szeptember 7.

153 Rawlinson, 1934. 74–75.

154 Dunsterville naplója, 1918. szeptember 7.

155 TNA WO 95/5044/1. Titterington hadnagy jelentése. Baku, 1918. augusztus 26.; Ruston hadnagy jelentése. Baku, 1918. augusztus 26. Vö. Dunsterville, 1920. 318–319.

156 TNA WO 95/5044/1. Ruston hadnagy jelentése. Baku, 1918. augusztus 26.

Világossá vált, hogy Bakut ebben a formában hosszú távon nem lehet megvédeni. A négy zászlóalj és a páncélautós egység érkezését követően további angol csapatokra nem lehetett számítani. A brit kiképzők a helyi csapatok általános fegyelmezésében értek el eredményeket,¹⁵⁷ de nyilvánvaló volt, hogy egy nagyobb támadás esetén a védelem bármelyik pillanatban összeomolhat, és a török csapatok lerohanhatják Bakut, ami a Dunsterforce teljes megsemmisülésével járt volna együtt.

Augusztus 31-én kora reggel gyakorlatilag megisméltődtek az öt nappal korábban lezajlott események, az augusztus 26-án is támadott Binagadi falunál újabb korlátozott török támadás ért egy első vonalat tartó brit századot és a tőle keletre lévő örmény egységet. A brit század örmény tartaléka ismét nem lendült támadásba, a mellette elhelyezkedő örmény egység elmenekült, fedezetlenül hagyva a britek jobbszárnyát, amelyet a törökök ismét átkaroltak. A brit egység ezúttal elkerülte az összeomlást, bár érzékeny veszteségeket szenvedett.¹⁵⁸

Ezen a napon Dunsterville a diktátorok előtt már a brit csapatok kivonásával fenyegetőzött, és ilyen tárgyú, az evakuációt előkészítő parancsot is továbbított csapatainak.¹⁵⁹ Később mégis felfüggesztette az evakuáció végrehajtását,¹⁶⁰ sőt további teljes két hétig tartotta a bakui védelmi vonalakat erőivel. Az ottmaradás okainak megvizsgálása számos fontos tényezőre világít rá a bakui művelet egészével kapcsolatosan.

Az nyilvánvalónak tűnik, hogy nem kifejezetten a diktátorok követeléseinek engedelmessé maradt Dunsterville, mivel ezzel egy gyenge politikai vezetésnek tett volna haszontalan engedelményeket. További erősítéseket a Kaszpi-tenger déli partjáról már nem tudott bevonni – de valószínűleg nem is állt szándékában.

Mivel Baku megvédése a saját vállalkozása volt, ezért ez csak másodlagos célnak számított a perzsa kordon tartása mellett. A törökök támadása Tabriz irányából folyamatosan fenyegetett, így Gilánban is megfelelő erőt kellett állomásoztatni. Szeptember elején Dunsterville egy századerejű alakulatot küldött Krasznovodszkba, a Kaszpi-tenger Bakuval szemben fekvő partjára, hogy Baku eleste esetén azt a kikötőt a tenger felől egy török átkelés ellen biztosítsa.¹⁶¹

Brit csapatok bevonásával tehát nem számolt, sőt azokat inkább egyéb feladatokra igyekezett felhasználni. Mégis számított erősítésekre – éspedig orosz erősítésekre. Amikor Bicserakov augusztus elején elhagyta északi irányba Bakut, nem azzal a céllal tette, hogy teljesen kivonja magát a további harcokból, hanem a Kaszpi-tenger partján északabbra fekvő Petrovszk felé vette az irányt, amely a legközelebbi, bolsevikok által uralt város volt.¹⁶² Ennek bevétele után további csapatokat felállítva szándékozott Baku felmentésére sietni. A várost azonban csak szeptember

157 Dunsterville, 1920. 253.

158 TNA WO 95/5044/1. Kennedy hadnagy jelentése a Binagadi falunál lezajlott ütközetről. 1918. augusztus 31. Vö. Dunsterville, 1920. 270–271.

159 TNA WO 95/5043/9. Dunsterville tábornok 14. sz. általános parancsa, Baku, 1918. augusztus 31. Vö. Dunsterville, 1920. 273–275.

160 Dunsterville, 1920. 281.

161 TNA WO 95/5042/5. Dunsterville tábornok 17. sz. parancsa, 1918. szeptember 3. E melléklet.

162 Jelenlegi neve: Derbent. Dunsterville, 1920. 285.

4-én vette be – ugyanezen a napon Dunsterville határozatlan időre elnapolta a brit erők evakuációját Bakuból.¹⁶³ Egy 500 fős alakulat érkezett is tengeri úton, ám ez nem jelentett döntő erejű segítséget, a szeptember 4-én egy héten belülrre ígért 5000 fő nem érkezett meg.¹⁶⁴

A másik erősítésnek Muganból kellett volna érkeznie, déli irányból. Mugan egy, a Perzsa- és Orosz-Azerbajdzsán határán fekvő település volt, amelyet 1918-ban főleg határőrizeti céllal idetelepített oroszok laktak, az orosz belpolitikától gyakorlatilag független vezetés irányítása mellett. Létezett ugyan egy helyi szovjet, és abban volt egy bolsevik tanács tag is, ám a közösség vezetését gyakorlatilag Szilvesztr Iljasevics ezredes, a körzet határőrparancsnoka látta el. Már augusztus 7-én odaérkezett Charles H. Clutterbuck őrnagy, hogy a muganiak segítségét kérje.¹⁶⁵ Iljasevics ezredes 3500 fős mozgó haderőt és jelentős mennyiségű gabonát kínált fel Dunsterville-nak, cserébe viszont páncéltankok és repülőgépek támogatását kérte, valamint személyzetet a géppuskákhoz és a tüzérséghez.¹⁶⁶ Dunsterville ezt a segítséget azonban nem tudta megadni teljesen, összesen 15 tisztet és altisztet küldött augusztus 18-án a helyi csapatok mellé tanácsadónak Hunt őrnagy vezetésével.¹⁶⁷

Iljasevics, mivel a műszaki segítség nem érkezett meg, nem mozdult el Muganból. Dunsterville azonban folyamatosan számolt a mugani erőkkel, még szeptember 7-én is segélykérő üzenetet küldött Huntnak.¹⁶⁸ Tisztikarának egyik tagja, Rawlinson ezredes azt javasolta, hogy a mugani erőket másképp vessék be: kihasználva azok kedvező elhelyezkedését a török-azeri erők hátában, egy mélységi akcióval rombolják le a Kura folyó hídját, amelyen a Kaukázusi Iszlám Hadsereg legfontosabb utánpótlási útvonala áthaladt. Az akciót végül csak az újabb nagy török támadás hírére fűjták le,¹⁶⁹ amikor világossá vált, hogy azt a csapást Baku védelmi vonalai már nem fogják kiállni.

Dunsterville két hétig tartó várakozásának végül a török erősítések megérkezése¹⁷⁰ és a szeptember 14-én hajnalban bekövetkezett nagy támadás vetett véget. A török-azeri erők ugyanott támadtak, ahol augusztus 5-én, a védelmi vonalaknak a városhoz legközelebb lévő, a nyugatra fekvő magaslatokon húzódó szakaszán. Hamarosan megszerezték a hegygerincen átjárást biztosító útvonal, a „Farkas-kapu” bejáratát.¹⁷¹ Mivel ennek elestével gyakorlatilag semmilyen további akadály nem állt a Kaukázusi Iszlám Hadsereg és a város központja között, Dunsterville elrendelte az előző hetekben részletesen kidolgozott evakuációs terv végrehajtását.¹⁷²

163 TNA WO 95/5042/5. Dunsterville tábornok G 343 jelzetű távirata a kazvini támaszpontnak, 1918. szeptember 4. R melléklet.

164 Uo.

165 TNA WO 95/5043/8. Clutterbuck ezredes jelentése, 1918. augusztus 10.

166 TNA WO 95/5043/8. Iljasevics ezredes levele Dunsterville tábornoknak, 1918. augusztus 22.

167 TNA WO 95/5043/8. Dunsterville tábornok G 221 jelzetű távirata Hunt őrnagynak, 1918. augusztus 18.

168 TNA WO 95/5043/8. Dunsterville tábornok G 406 jelzetű telegramja Hunt őrnagynak, 1918. szeptember 7.

169 Rawlinson, 1934. 81–83.

170 Allen–Muratoff, 1953. 494.

171 Dunsterville, 1920. 297–299.

172 Uo. 303.

A város vezetése a brit csapatok megtámadásával fenyegetőzött, ha azok evakuálnak, a Dunsterforce viszont gyakorlatilag puskalövés nélkül képes volt kihajózni. A kikötőt védő őrhajó néhány lövést leadott, ám komoly kárt nem okozott, és a brit csapatszállítók zavartalanul tértek vissza szeptember 14-én délután Enzelibe, ahonnan egy bő hónappal korábban elindultak.¹⁷³

A török–azeri csapatok a kulcsfontosságú állások megszerzése után egy teljes napig nem mozdultak, csak szeptember 15-én vonultak be Bakuba, ahol a márciusi eseményekért bosszúból végigdúlták az örmény és orosz negyedeket, nagy mézárást rendezve a lakosság körében. Dunsterville korábban megpróbált kiemenekíteni 10 ezer nőt és gyereket a városból, azonban ezt Bagdad megtiltotta¹⁷⁴ (talán a védősereg harci szellemének további csökkenésétől tartottak), így a civil áldozatok számának csökkentése ilyen módon nem sikerült.

A Dunsterforce megbízatása a kaukázusi vállalkozással véget ért, a Kaukázusban végrehajtandó kiképzőmisszió gondolata teljes egészében hamvába holt, ahogy szeptember 15-én a terület utolsó szeglete is a központi hatalmak ellenőrzése alá került Baku elestével, és a hangsúly véglegesen a katonai védelmi zónák felállítására és fenntartására helyeződött. Szeptember 16-án Dunsterville-t visszarendelték Bagdadba, a Dunsterforce-t – feladata megváltozását jelezve – Norperforce-nak nevezték át, és William Thompson tábornok parancsnoksága alá helyezték.¹⁷⁵

Egy szükségtelen kaland? Eredmények és emlékezet

A Dunsterforce eredményei rendkívül nehezen határozhatók meg. Az expedíció értékelésekor rögtön felmerül a kérdés, hogy mit kell tekinteni a valódi céljának. Az eredeti elképzelések nem váltak valóra, a britek által irányított kaukázusi front sohasem jött létre a török csapatok ellen, és gondolata lényegében már az 1918. februári enzeli fiaszkóval megghiúsult – bár egyébként is kétséges, hogy mennyire lett volna megvalósítható a breszt-litovszki béke előestéjén. Az expedíció egyik résztvevője, Martin Donohoe őrnagy szerint az egész koncepció halva született volt, a kaukázusi haderők képességeire és a kiképzéshez szükséges időre vonatkozó irreális elképzelésekkel.¹⁷⁶

Az expedíció második fázisa, a perzsa kordon felállítása sikeresnek mondható, ami a kitűzött célokat és az elért eredményeket illeti. Kúcsok kán erőire vereséget mértek, a keleti irányba indított török és német diverziós vállalkozásokat elriasztották. Kérdéses, hogy a brit háborús célokra mennyiben jelentett volna fenyegetést egy esetlegesen a sorsára hagyott és így a központi hatalmak táborába kerülő Perzsia. Mivel a Dunsterforce nem vont el komoly erőket más frontokról, így itteni tevékenységével a britek csak nyerhettek.

173 TNA WO 95/5042/5. A Dunsterforce hadinaplója, 1918. szeptember 15.

174 TNA WO 95/5042/5. A bagdadi főparancsnokság X 2073 jelzetű távirata Dunsterville-nak, szeptember 12.

175 TNA WO 95/5042/5. A Dunsterforce hadinaplója, 1918. szeptember 16.

176 Donohoe, 1919. 219.

A harmadik fázis, a bakui vállalkozás Dunsterville saját akciója volt. London is kitűzött bizonyos célokat a Kaszpi-tenger és Közép-Ázsia vonatkozásában, melyek végső soron megvalósultak: Dunsterville zsákmányul ejtette a Kaszpi-tengeri szállítóhajókat, és Krasznovodszkot is megszállta, így lezárta a törökök további előrenyomulásának útját. Bakut illetően más a helyzet. Dunsterville eredeti végső célja nem valósult meg: a város elesett. Tény azonban, hogy egy teljes hónapig késleltette a város elfoglalását, ami már önmagában sikerrel ér fel. A központi hatalmak elsődleges célja Baku olajforrásainak megszerzése volt, ennek megakadályozása egészen szeptember 14-ig komoly eredmény volt a háború utolsó évében, amikor a központi hatalmak már komoly nyersanyaghiányban szenvedtek. Hogy Dunsterville mindezt véghezvihette, azt elsősorban a gyenge török felderítésnek és a neki alárendelt egységek rendkívüli kvalitásainak kell tulajdonítanunk.

Dunsterville akciójának politikai eredményei már nem ennyire pozitívak. Egyfelől önkéntelenül is az örmény–orosz oldalra állt a helyi etnikai konfliktusban, amikor a város megvédésére vállalkozott – érdekes kérdés, hogy milyen lett volna a britek későbbi megítélése, ha Dunsterville már 1918 februárjában eléri Bakut. Így mindenesetre az expedíciónak azeriellenes jelleget kölcsönöztek a beavatkozás körülményei. Egyébiránt az örmények részéről sem túlságosan pozitív a megítélése: általában csak egy, az örményeket kihasználó, majd cserbenhagyó szereplőnek tekintik az örmény történetírásban.

Az akciónak végső soron nemcsak a helyi ellentétekből, hanem az orosz belpolitikai folyamatokból sem sikerült kivonnia magát. Dunsterville-nak nem volt célja, hogy bolsevikellenes politikai akciót hajtson végre, a bolsevikok júliusi megbuktatását többnyire mégis a britek aknamunkájának fogták fel. Ez abban az értelemben kétségtelenül igaznak tekinthető, hogy ha a britek nem ajánlottak volna fel segítséget, akkor a bolsevikok eltávolításának nem lett volna esélye. A „puccs” viszont egy egyszerű szavazással történt, és a bolsevikok lemondásában a Moszkvától való félelmük játszhatott szerepet, mivel a helyükön maradással nem legitimálhatták a britek bevonulását. A lemondott komisszárok „lázadás miatti” bebörtönzése, majd kivégzése a szeptember 14-i evakuációt követően Krasznovodszkban – és ezáltal a „huszonhat bakui komisszár” bevonulása a kommunista panteonba – azonban végleg meghatározta a britek negatív megítélését a kommunisták és a szovjethatalom szemszögéből.

Ha a bakui komisszárok sorsa miatt nem is lehet rásütni az intervenció pecsétjét a Dunsterforce-ra, más okokból mindenképpen. Bicserakov és a mugani telepesek egyaránt bolsevikellenes elveket vallottak, és Bicserakov maga is harcolt Petrovszknál ellenük, ráadásul mindig a korábban megkapott brit páncélautók támogatásával. Iljasevics ezredes sem csak a törökök elleni harc céljából kért Dunsterville-től felszerelést, hanem, ahogy ő mondta, „hogy [Dunsterville] segítségével ne csak Bakut, Mugant és a Kaukázust mentjük meg, hanem egész Oroszországot, amely már most majdnem elveszett”.¹⁷⁷ Ez világosan leírja későbbi szándékait. Dunsterville belekényszerült ebbe a helyzetbe, mivel csak a bolsevikellenes erők

177 TNA WO 95/5043/8. Iljasevics ezredes levele Dunsterville tábornoknak, 1918. augusztus 22.

voltak hajlandóak katonai támogatást nyújtani (vagy inkább ajánlani) neki, ám kétségtelenül támogatta és segítette a fehér csoportokat, míg a bolsevikokra a legjobb esetben is „hallgatólagos ellenségességgel” tekintett.

Dunsterville maga is látta a veszélyeket, többször igyekezett biztosítani a bolsevikokat, hogy nem kíván beavatkozni az orosz belpolitikába. Az azeri–örmény–orosz konfliktust is érzékelte, és ebből is kifejezetten igyekezett kimaradni. Amikor elindult Bakuba, számára is nyilvánvalóvá válhatott azonban, hogy mindezeket a hibákat elkövette.

Az elindulás oka felveti az utolsó fennmaradó kérdést. Pontosán miért is erőltette Dunsterville a bakui akciót, miért akart megmenteni „egy csapat örményt a törököktől egy forrongó orosz városban”?¹⁷⁸ Közép-Ázsia elzárását a török előrenyomulás elől megvalósíthatta volna Baku elfoglalása nélkül is. A bakui olajkutak megvédése fontos cél volt, és az akció megindulása után a háborús kabinet is erre hivatkozva marasztalta Bakuban.¹⁷⁹ Ez azonban már csak igazolása volt az akciónak: korábban Lloyd George egyenesen úgy nyilatkozott, hogy ha a törökök elfoglalják Bakut, az hosszú távon még előnyösebb is Anglia számára, mint ha a város az oroszoké marad.¹⁸⁰ Baku esetleges német kézre kerülése komoly veszélyt jelentett volna, ám a török ellenőrzés ezzel nem volt azonos. A németek igyekeztek is a törökök előtt elérni a várost, és amikor akciójuk kudarcba fulladt, világossá vált, hogy a török ellenőrzés alatt álló Bakuból csak nagyon sokára érkezhetsz olaj a központi hatalmak hadigépezete számára.

Dunsterville a körülmények és az adott lehetőségek ellenére mégis erőltette a bakui akciót. Mindent számba véve, úgy tűnik, hogy egyszerűen presztízssértéke miatt. Expedíciójának első fázisa kudarcba fulladt, a második nem hozott látványos eredményeket. Baku elfoglalása és megvédése viszont nagy teljesítmény lett volna relatíve eseménytelen karrierjében. Végül is, ugyanúgy, ahogy sok más brit utazó és kalandor korábban, ő is kalandot és személyes sikert keresett Közép-Ázsiában. 1918 augusztusában, amikor csak az ő egysége állt a bakui olaj és a törökök között, úgy tűnt, ezt megkapta. Igyekezett is élni vele – de mint oly sok kalandor, kudarcot vallott, és a helyiekben rossz emlékeket hagyott maga után, elért eredményeit pedig csak jóval később ismerték el.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadatlan források lelőhelye

TNA = The National Archives (Kew, United Kingdom)

CAB = The Cabinet Papers

WO = War Office

¹⁷⁸ Dunsterville, 1920. 219.

¹⁷⁹ TNA WO 95/5043/8. Dunsterville tábornok G 346 jelzetű távirata, 1918. szeptember 4.

¹⁸⁰ TNA CAB 23/6. A háborús kabinet ülésének jegyzőkönyvei, 1918. június 24.

2. Kiadott források és szakirodalom

Adam

2014 Adam, Volker: Az újkori azerbajdzsán-török identitás kezdetei. In: *Világtörténet*, 4. (36.) (2014) 3. sz. 381–407.

Allen–Muratoff

1953 Allen, William Edward David – Muratoff, Paul: *Caucasian Battlefields: A History of the Wars on the Turco–Caucasian Border 1828–1921*. Cambridge, 1953.

Altstadt

1992 Altstadt, Audrey L.: *The Azerbaijani Turks: Power and Identity under Russian Rule*. Stanford, 1992.

Arslanian

1980 Arslanian, Artin H.: Dunsterville's Adventures: A Reappraisal. In: *International Journal of Middle East Studies*, 12. (1980) 2. sz. 199–216. DOI: <https://doi.org/10.1017/S002074380000489>.

Atabaki

2006 Atabaki, Touraj: The First World War, Great Power Rivalries and the Emergence of a Political Community in Iran. In: *Iran and the First World War: Battleground of the Great Powers*. Ed.: Atabaki, Touraj. London, 2006. 1–8.

Dailami

1990 Dailami, Pezhmann: The Bolsheviks and the Jangali Revolutionary Movement, 1915–1920. In: *Cahiers du Monde Russe et Soviétique*, 31. (1990) 1. sz. 43–59. DOI: 10.3406/CMR.1990.2201.

Donohoe

1919 Donohoe, Martin Henry: *With the Persian Expedition*. London, 1919.

Dunsterville

1911–1922 The Diaries of General Lionel Dunsterville, 1911–1922. In: *World War I Document Archive – BYU. III. Diaries, Memorials, Personal Reminiscences*. http://www.gwpda.org/Dunsterville/Dunsterville_main.html (letöltés: 2023. január 23.).

1920 Dunsterville, Lionel Charles: *Adventures of Dunsterforce*. London, 1920.

1921 Dunsterville, Lionel Charles: From Baghdad to the Caspian in 1918. In: *The Geographical Journal*, 57. (1921) 3. sz. 153–164. DOI: <https://doi.org/10.2307/1780858>.

Gökay

1995 Gökay, Bülent: The Battle for Baku (May–September 1918): A Peculiar Episode in the History of the Caucasus. In.: *The Turkish Yearbook of International Relations*, 25. (1995) 21–45.

Inceoglu

2012 Inceoglu, Cengiz: *Dunsterforce and Baku: A Case Study in British Imperial/Interventionist Foreign Policy with Respect to Transcaucasia 1917–1918*. [Disszertáció, İhsan Doğramacı Bilkent University.] Ankara, 2012. <http://www.thesis.bilkent.edu.tr/0006044.pdf> (letöltés: 2023. február 28.).

Katchanzouni

2013 Katchanzouni, Hovhannes: *Dashnagzoutiun Has Nothing to Do Anymore. Report Submitted to the 1923 Party Convention*. Istanbul, 2013.

Knight

2013 Knight, Paul: *The British Army in Mesopotamia, 1914–18*. London, 2013.

Majd

2013 Majd, Mohammad Goli: *The Great Famine and Genocide in Iran, 1917–1919*. Lanham, 2013.

Mir-Babayev

2010 Mir-Babayev, Mir-Yusif: *A Concise History of Azerbaijani Oil*. Baku, 2010.

Rawlinson

1934 Rawlinson, Alfred: *Adventures in the Near East*. London, 1934.

Stewart

1933 Stewart, George: *The White Armies of Russia. A Chronicle of Counter-Revolution and Intervention*. New York, 1933.

Suny

1972 Suny, Ronald Grigor: *The Baku Commune, 1917–1918. Class and Nationality in the Russian Revolution*. Princeton, 1972.

Swietochowski

2004 Swietochowski, Tadeusz: *Russian Azerbaijan 1905–1920: The Shaping of a National Identity in a Muslim Community*. Cambridge, 2004.

Sykes

1921 Sykes, Percy: South Persia and the Great War. In: *The Geographical Journal*, 58. (1921) 2. sz. 101–116. DOI: <https://doi.org/10.2307/1781457>.

Walker

1990 Walker, Christopher J.: *Armenia: The Survival of a Nation*. London, 1990.

DÁNIEL FARKAS

HEADING TO BAKU!

THE HISTORY OF DUNSTERFORCE

The article presents a summary of the political and military history of the Dunsterforce, a task force of the British Army in the Middle East. The Dunsterforce, named by its initial leader, Lionel Charles Dunsterville, was formed initially in early 1918 as a training and assistance mission to help form pro-Entente Georgian groups to help curb Ottoman gains in the Caucasus after the collapse of the Russian Army in the wake of the Russian revolutionary turmoil. The Dunsterforce reached the Caspian Sea in January but was barred from reaching the Caucasus by Bolshevik forces. The task force was rerouted to serve as a training mission in Northeast Persia to curb potential Ottoman and German gains. By the middle of 1918, the mission stabilized the region and cleared the way to the Caspian Sea for another British campaign. During that summer, the political situation altered in Baku, Russian Azerbaijan, which cleared the way for the British to intervene on the side of local Russian and Armenian groups against the incoming offensive of Azeri–Turkish forces. The British intervention stopped the “Caucasus Islam Army” from taking Baku from early August 1918 until mid-September. Still, it was forced to evacuate by the 15th of September because of the overwhelming enemy force. The Dunsterforce was successful in its task to stabilize the situation in Northwestern Persia and to help delay the taking of the Baku oilfields by the Central Powers.

Régió, identitás, államiság – ez a három kulcsfogalom jellemzi a Gondolat Kiadó gondozásában megjelent *Ukrajna története* kötet fő koncepcióját. A könyv a maga nemében hiánypótló, hiszen Ukrajna történetét teljes egészében – a 9. századi kezdetektől egészen a 21. századig – átfogó monográfia még nem jelent meg magyar nyelven. Az ukrán történelemmel foglalkozó művekben eddig sem szenvedett hiányt a hazai történetírás. Azok közös jellemzője ugyanakkor, hogy általában egy jól körülhatárolható periódusra vagy történeti probléma vizsgálatára koncentrálnak, ami segíti a korszak iránt érdeklődő olvasók és kutatók bizonyos kérdésekhez, történelmi eseményekhez kötődő ismereteinek elmélyítését. A történeti korokon átívelő folyamatok és összefüggérendszer bemutatása azonban rendkívül komplex feladat, különösen egy olyan bonyolult geopolitikai régió vonatkozásában, mint amilyen az ukrán térség. A Fedinec Csilla, Font Márta, Szakál Imre és Varga Beáta közös munkájának eredményeképpen létrejött kötet mindezen nehézségeket áthidalva azt a célt tűzte ki maga elé, hogy bemutassa az ukrán történelemhez kapcsolódó értelmezési kereteket, rávilágítson az ukrán államiság kialakulásának sajátosságaira és megismertesse az olvasót a történettudományi kutatások legfrissebb eredményeivel.

A nagy mennyiségű forrásra és szakirodalomra építő munka érdeme, hogy a témák sokoldalú bemutatása mellett a szerzők arra is figyelmet fordítottak, hogy a könyv olvasóbarát legyen. Gördülékeny stílusával a kötet a szó szoros értelmében olvastatja magát, az olykor rendkívül tömör és információgazdag fejezetrészeket pedig kiemelt szövegdobozok törlik meg, amelyek néhány gondolat erejéig kiragadják az olvasót az eseménytörténet sűrű sodrából és egyfajta kitekintésként rávilágítanak a szóban forgó korszak egy-egy érdekes kulturális vagy politikátörténeti aspektusára. Segédletként jól használhatóak a könyv indításaként és lezárásaként megjelenített – a Kijevi Rusz és az önálló, modern kori Ukrajna területi kiterjedését bemutató – térképek, valamint az előszó végén található ábrázolás Ukrajna történeti régióiról. Ugyanakkor ezen a téren lehet némi hiányérzetünk, mivel a szöveges részben az egyes történeti korszakok tárgyalásánál nincsenek kartográfiai megoldások, amelyek támpontot nyújtanának az adott kor geopolitikai viszonyaiban való eligazodáshoz. Rendkívül hasznos viszont a kötet végén található részletes kronológiai áttekintő. A szerzők stílusán túl a könyv struktúrája is jelentős mértékben hozzájárul ahhoz, hogy az *Ukrajna története* című monográfia mind a szakmai, mind a laikus közönség számára egyaránt jól használható legyen.

Ahogy a bevezető gondolatban is utaltunk rá, a kötet rendezőként a régió, identitás, államiság kulcsfogalmak adják, a hagyományos politikátörténeti irányvonal helyett a kro-

¹ Fedinec Csilla – Font Márta – Szakál Imre – Varga Beáta: *Ukrajna története. Régió, identitás, államiság*. Bp., Gondolat Kiadó, 2021. 444 p.

nológiai rendet követő regionális szemlélet érvényesül, ami kiegészül számos gazdaság-, társadalom- és kultúrtörténeti elemmel. A Kijevi Rusz kora középkori bemutatása után az egyes részfejedelemségekhez tartozó területek múltjának ismertetése következik. Például a Halics-Volhíni Fejedelemség, amely a 14. század közepétől a Magyar Királyság, a Lengyel Királyság és a Litván Nagyfejedelemség terjeszkedésének potenciális célpontja volt. A fejedelemségnek a környező államokkal összekapcsolódó története végig következetesen jelenik meg a nagyobb fejezeteken belül. Ugyanilyen módszertan alapján – korszakokon átívelve – dolgozták fel a szerzők például a Krími Tatár Kánság és a kozákok lakta területek történetét is.

A kötetben a történelmi folyamatokat több oldalról világítják meg a szerzők. Kiváló példa erre a mongol megszállás időszaka, valamint a részfejedelemségek és a Mongol Birodalom kapcsolatának kérdése. Kirajzolódnak a Kijevi Rusz területén már a korábbi évtizedekben kialakult regionális különbségek, a kollektív együttműködés hiánya, később pedig az északi és a déli fejedelemségek eltérő hozzáállása a mongol veszélyhez. A 13. század közepére kialakult mongol uralom a Rusz területein eltérő mértékű és jellegű függőségi szintet jelentett. A Rusz leginkább érintett és alávetett – mint a csernyhivi és a perejeszlavi – területein a szó szoros értelmében vett megszállásról beszélhetünk. Ugyanakkor például a Novgorodi Fejedelemség esetében a mongol „uralom” az éves adófizetésben mutatkozott meg, ezen felül a fejedelemségre más teherterhelés nem hárult. Hasonló differenciáltságra mutatnak rá a szerzők például Alekszandr Nyevszkij és Danyilov fejedelemnek az Arany Hordával szemben tanúsított politikai magatartásában is – előbbi a mongolokkal való konszolidált kapcsolat fenntartására, utóbbi a nyugati szövetségépítésre alapozva kívánt ellenpólust teremteni a politikai viszonyoknak a Rusz területén végbement drasztikus átalakulásával szemben.

A terjeszkedő Mongol Birodalom nyugati részeként, majd annak felbomlását követően is különleges geopolitikai entitást képezett a Krími Tatár Kánság. A kereskedelmi szempontból kiemelt régió a keleti kereskedelmi útvonalak révén fontos kapcsolódási pont volt Európához. A 15. században a gyengülő mongol uralom új lehetőséget jelentett az önálló kánság megteremtéséhez, ezzel együtt a muszlim felekezetű lakossággal rendelkező térség együttműködő partnerre lelt az Európa felé expanzív politikát folytató Oszmán Birodalomban, például a genovai kézen lévő fontos kereskedelmi lerakatok – mint például Kaffa városának – megszerzése során. A Krími Tatár Kánság tehát egy olyan szerveződés volt, amely a 15. századtól kezdve – változó mértékben ugyan, de – a kelet-európai viszonyok formálásának egyik fontos tényezője lett, kezdetben önállóan, később már a Portától függő államként. Ugyanakkor a kötet szerzői cáfolják azt a sztereotípiát, amely már a 15. században is oszmán vazallus államként tekint a kánságra, miközben Megli Giráj uralkodása alatt lényegében az Oszmán Birodalom egyenrangú diplomáciai partnere volt, s nem adót fizetett a Portának, hanem éppen ellenkezőleg, anyagi támogatásban részesült Konstantinápolytól.

A kötet bemutatja a 15–16. században formálódó lengyel-litván uniót, kitérve a Litván Nagyfejedelemség és a Lengyel Királyság közötti vetélkedésre, valamint a két terület politikai és felekezeti különbözőségeire. Az 1386-ban létrejött krevai perszonálunió és az 1569. évi lublini reálunió közötti időszakban a lengyel és litván fennhatóság alatt lévő ukrán területeken eltérő igazgatási szisztémák működtek, amelyek egységesítése a Rzeczpospolita idején is nehézséget jelentett. Erre az időszakra tehető a kozákság megerősödése és önálló öntudatra ébredése. A szerzők a kozák önszerveződés folyamatát különböző szakaszokra bontva vizsgálták meg, reflektálva a kozák etnogenezis kapcsán felmerülő kutatási nehézségekre és eltérő történetírói álláspontokra.

A kozák területek autonómiájának és a kozákság egységes privilegizált helyzetének megteremtéséért zajló küzdelem során Bohdan Hmelnickij hetman igyekezett kihasználni

a gyakran változó körülményeket. Ebben a rendkívül turbulens politikai környezetben született meg a perejszlavi szerződés (1654), amelynek hosszú távú következményeképpen az ukrán területek a Moszkvai Állam protektorátusa alá kerültek. Azt a kérdést, hogy ez a szerződés és a hozzá kapcsolódó dokumentumok – mint a hetmani cikkelyek és a márciusi cikkelyek – a gyakorlatban milyen jellegű viszonyrendszert alakítottak ki a kozák területek és Oroszország között, a szerzők alapos historiográfiai és jogtörténeti elemzés tárgyává teszik. Az orosz és az ukrán történelem szempontjából is kiemelt jelentőségű lépés ugyanis mindkét oldalról más-más értelmezést nyert.

A 17. század második felében a Dnyeper folyó mentén kettévált ukrán területeken eltérő politikai vezetés és orientáció érvényesült. A bal parti Ukrajna a moszkvai állammal, míg a jobb parti Ukrajna a lengyel-litván állammal fűzte szorosabbra kapcsolatát. Ugyanez tükröződött a két kelet-európai államnak az érdekszférák elhatárolására irányuló törekvéseiben. A Zaporizzsjai Had fölötti lengyel-litván, illetve orosz fennhatóságot, valamint annak feltételeit végül az 1667-es andruszovói egyezmény garantálta. A szerzők rámutatnak arra, hogy miként vonta a cári kormányzat az ukrán területek fölötti ellenőrzést egyre szorosabbra, milyen rendelkezésekkel gyengítette a cári udvar az ukrán hetmanátus intézményeinek működését I. Péter uralkodásától kezdve. Részletes intézménytörténeti áttekintést kapunk az ukrán területeken működő orosz állami hivatalokról és tisztségekről, mint például a cári vajdák intézményéről vagy a Kis-oroszországi Hivatal (később Kollégium) működéséről. Az orosz hatalom kiterjesztésének folyamata végül II. Katalin uralkodása alatt zárult le az 1764. évi rendelet kibocsátásával, amely kimondta a hetmanátus megszüntetését, majd megkezdődött az ukrán területek beolvasztása az Orosz Birodalomba.

A kötet szerzői a térség integrációját – a politikai szféra mellett – társadalmi és gazdasági szempontból is elemezték, hangsúlyozva, hogy az ukrán területek gazdaságilag és stratégiaileg egyaránt fontosak voltak a terjeszkedő Orosz Birodalom számára. A mezőgazdaság kiemelt szerepe mellett az ipari fejlesztések egy része is a 19. század második felében valósult meg. Vasútvonalak épültek, és az 1870-es éveket követő infrastrukturális fejlesztés, illetve a vas- és szénipar fejlődése birodalmi szinten az egyik legfontosabb régióvá tette a Don-medence (Donbász) vidékét, miközben az ukrán területeken lendületet kapott az urbanizáció. A szerzők ugyanakkor rendkívül árnyaltan mutatják be a gazdasági és ipari befektetések jellegét, volumenét, valamint azok regionális aránytalanságait. Míg a Dnyeper bal partján lévő ukrán területeken gyors ütemű fejlődés ment végbe, a jobb parti részeken nem érvényesült az orosz állam iparfejlesztési politikája. Ugyanez jellemző a városiasodásra is. A gazdaságtörténeti vizsgálódások társadalomtörténeti elemzéssel egészülnek ki: a szerzők olyan problémákra világítanak rá, mint az ukrán parasztságnak a modernizációtól való elhatárolódása, az agráriumhoz való ragaszkodása és az ennek következtében tapasztalható népességmozgások. A parasztság egy része ugyanis nem a városi munkásságot gyarapította, hanem korábbi életmódjához hasonló megélhetési lehetőségeket keresett akár a birodalom távolabbi szegleteiben. A szerzők a demográfiai folyamatok kontextusában elemezték a társadalmi-gazdasági jelenségeket, amelyek hosszú távú hatással voltak az ukrán területek etnikai arányainak változásaira.

Másik kiemelt kérdésként jelenik meg a kötetben a 19. századi ukrán nemzeti mozgalom kibontakozása. Az Orosz Birodalomhoz tartozó ukrán területeken a szerzők a nemzeti öntudatra ébredés három különböző szakaszát különítették el. Az első időszakot az ukrán történelmi múlt felé fordulás és a szellemi-kulturális javak gyűjtése jellemezte. Fontos szerepe volt az század első felében végbement egyetemalapításoknak és a felvilágosult értelmiségi-tudományos közeg kialakulásának. A második, az úgynevezett szervezeti szakasz

korából olyan intézmények működését kell megemlíteni, mint a Cirill és Metód Társaság vagy a Tarasz Sevcsenko költő és író emlékére alakult Taraszisták Társasága. A századfordulón az ukrán pártszervezetek megjelenésével a nemzeti ébredés elérte a harmadik, immáron politikai szakaszát.

Az ukrán nemzeti mozgalom az első világháború alatt lépett új szintre. Az 1917-es forradalmak nyomán bekövetkezett belpolitikai változások az önálló állam létrehozásának lehetőségét hozták el. A kötet külön foglalkozik az 1917–1921 közötti időszakkal, amikor a Dnyeper menti ukrán területeken szociáldemokrata politikai erők által létrehozott Központi Tanács kezdetben tárgyalási alapot próbált teremteni az Ideiglenes Kormánnyal. A szerzők hangsúlyozták, hogy a kezdeti tárgyalások célja az autonómia megszerzése volt, de az Ideiglenes Kormány hajthatatlansága miatt a kiegyezésnek nem volt reális esélye. Ugyanakkor a bolsevik kormány 1917 novemberében kiadott, a nemzetek jogairól szóló nyilatkozata sem jelentett az ukrán nemzeti mozgalom számára előrelépést, mivel Szovjet-Oroszországnak sem állt érdekében önként lemondani az értékes ukrán mezőgazdasági és ipari területekről, ezért az ellenőrzése alatt álló, ukránok által lakott területeken létrehozta az Ukrán Szovjetköztársaságot. Válaszul erre a Központi Tanács a fennhatósága alatt megmaradt területen kikiáltotta az Ukrán Népköztársaságot. Mindeközben a galíciai ukrán mozgalom is lendületet kapott, és 1918. november 13-án megalakult a Nyugat-Ukrán Népköztársaság. A szerzők a Nyugat-Ukrán Népköztársaság és az Ukrán Népköztársaság válságos helyzetének párhuzamos bemutatásával az önálló államiság megteremtésének és megtartásának összetett problémáját mutatják be egy olyan korszakban, amikor a határok és a politikai hatalomgyakorlás feltételei szinte napról napra változtak. Végül az orosz polgárháborús küzdelmeknek az Ukrán Népköztársaság is áldozatul esett. A Vörös Hadsereg térnyerésével és a lengyel–szovjet háború lezárásával (1921) egy olyan geopolitikai konstelláció állt elő, amelyben Lengyelország és Szovjet-Oroszország hozott közös döntést Rigában a Dnyeper menti ukrán területek sorsáról.

A kötet fennmaradó része két nagyobb tematikai egységre oszlik: a Szovjetunió belüli tagköztársaságként működő Ukrán Szocialista Szövetségi Köztársaság, illetve a Szovjetunió 1991-es széthullását követően létrejött független Ukrajna történetére. Az ukrán tagköztársaság története evidens módon igazodik a szovjet történelem meghatározó korszakaihoz. A részletes politikatörténeti háttér felvázolása helyett most egy-egy problémakör kiemelésére törekszünk. Az egyik ilyen téma az 1920-as években zajló *korenizáció*, vagy más néven gyökeresítésnek nevezett folyamat. A szovjet kormányzat a tudatos ukránpolitikája részeként 1921 után arra törekedett, hogy növelje a bolsevik párt népszerűségét a helyi lakosság köreiben és az ukrán tagok számát a párt helyi szervezeteiben. A *korenizációnak* Sztálin vetett véget, és az 1930-as évekkel teljes szemléletváltás következett be a Szovjetunió ukránpolitikájában, amely a kollektivizálás erőszakos végrehajtásával az ukrán történelem egyik legsötétebb időszakát hozta el.

A szovjet érában zajló ukrán történelmi folyamatok megértését segíti, hogy a szerzők a koncepciójukhoz igazodva külön alfejezetekben térnek ki az ukrán tagköztársaság régióinak bemutatására. Így például Nyugat-Ukrajnára, a számos magyar vonatkozással rendelkező Kárpátaljára, illetve a Krím félszigetre. Utóbbi esetében a szerzők az autonóm köztársaságok történetén keresztül kontextusba helyezték a Krím helyét és szerepét mind a Szovjetunióban, mind a független Ukrajnában. Mindez nagyban hozzásegíti az olvasót ahhoz, hogy megértse a Krím félsziget jelentőségét és nemzetközi jogi helyzetét a régmúltban és napjainkban. Ugyancsak fontos momentum, hogy a Szovjetunió felbomlásának és az ukrán önállóság létrejöttének folyamatában a peresztrojka és glasznoszty mellett az 1986-os csernobili katasztrófa is kiemelt figyelmet kapott.

A modern kori, független Ukrajna történetét négy témakörben tárja fel a könyv: földrajzi-politikai tagolódás, demográfiai viszonyok, politika- és gazdaságtörténet, valamint nemzetközi kapcsolatok. Mindegyik fejezetrész egy olyan szegmensét vázolja az 1991 utáni Ukrajnának, aminek ismerete nélkül nem vagy csak nagyon nehezen lehetne értelmezni az önálló ukrán állami lét nehézségeit és kihívásait az 1991–2019 közötti időszakban. Az elemzés az elnöki ciklusokhoz igazítva mutatja be az egyes korszakok politikai orientációinak fő vonásait, az Európához és Oroszországhoz fűződő kapcsolatok jellemző jegyeit, valamint a Majdan téri forradalmak háttérét és a Samuel Huntington koncepciójára visszavezetett „két Ukrajna” elméletnek a politikai életben való lecsapódását.

A Fedinec Csilla, Font Márta, Szakál Imre és Varga Beáta által írt könyv az ukrán történelem sokoldalú és modern megközelítését adja. Egyik legnagyobb érdeme, hogy regionális szemlélettel mutatja be a szóban forgó geopolitikai tér jellegzetességeit, és az ukrán területek múltját a szomszédos államok történetével szoros kontextusban elemzi. A kötet az ukrán térség mellett fontos információkkal szolgál a lengyel és litván, az orosz, valamint az oszmán történelem egyes korszakait illetően is, rávilágítva a kelet- és délkelet-európai területek közötti történelmi összefüggésrendszerre. Éppen ezért a könyv – a kutató célú használat mellett – a kelet-európai történelem oktatásában szintén meghatározó szerepet tölthet be.

*Schrek Katalin**

*

* A szerző a Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar Történelmi Intézetének egyetemi adjunktusa (4032 Debrecen, Egyetem tér 1., schrek.katalin@arts.unideb.hu).

Imperializmus és nyelvtudomány¹

A most bemutatandó könyv két szerző, Csaplár-Degovics Krisztián (Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet) és Lumnije Jusufi (Humboldt Egyetem) közös munkája. A kutatás során a kutatók két diszciplína, a történelem és a nyelvészet módszereit ötvözték, mégpedig harmonikusan és gyümölcsözően. A könyv Dr. László Zoltán 1913-as magyar–albán szótárának – amely annak idején *Az albán nyelv szótára* címmel² jelent meg – kritikai kiadása. Mielőtt rátérnék a könyv tartalmára, fontosnak tartom, hogy néhány rövid általános megjegyzést tegyek egyrészt a történelmi és nyelvészeti keretekről, másrészt a szótár jelentőségéről; akár az 1913-as eredetire, akár a jelen kritikai kiadásra gondolunk.

Az észrevételeket egy kérdéssel szeretném kezdeni. Mi a közös a magyar és az albán nyelvben? Ha a nyelvrokonságot nézzük, a válasz: semmi, mert a magyar az uráli, az albán az indoeurópai nyelvcsaládba tartozik, tehát nem rokon nyelvek. De mindkettőre jellemző, hogy önmagában, szigetszerűen áll a környezetében. Jóllehet az albán nyelv az indoeurópai nyelvcsaládba tartozik, és indoeurópai nyelvek veszik körül, nem származik közvetlenül egyetlen indoeurópai nyelvből sem, és nem áll szoros rokonságban egyetlen más indoeurópai nyelvvel sem, mint ahogy például a német az angollal vagy más, úgynevezett germán nyelvvel. A magyar nyelvről szintén tudjuk, hogy teljesen elszakadt nyelvrokonaitól, és a magyarok szomszédságában indoeurópai nyelveket beszélnek.

Ez a „másság” már nagyon korán feltűnt e két nyelvi közösség tagjainak, és Magyarországon – ahogy Csaplár-Degovics a könyv 24. oldalán fogalmaz – az „egyedüllét” érzéséhez vezetett. Ennek az „egyedüllétérzésnek” az egyik következménye pedig az lett, nagyon leegyszerűsítve, hogy rokonszenv alakult ki a magyar tudományosságban minden olyan más nép és nyelv iránt, amely osztozott ebben a vélt „magányosságérzésben”. Ez vonatkozott többek között az albánokra is. Ennek a rokonszenvnek – amelyben a szótár szerzője, László Zoltán is osztozott – tulajdonítható, hogy a korabeli Magyarországon megindult Albánia és az albánok tudományos vizsgálata. A pusztá szimpátiánál persze kétségtelenül sokkal fontosabb okok voltak azok a politikai, katonai és gazdasági érdekek, amelyekkel a Magyar Királyság közeledett Albániához a századfordulón. (Fontos tisztázni, hogy az önálló albán állam csak 1912 óta létezik.³ Az azt megelőző időszakot illetően, amikor Délkelet-Európa e területei

1 Csaplár-Degovics, Krisztián – Jusufi, Lumnije: *Das ungarisch-albanische Wörterbuch von Zoltán László (1913). Imperialismus und Sprachwissenschaft*. Wien, Verlag der ÖAW, 2020. 240 p. (Schriften zur Balkanforschung, 3., Denkschriften der philosophisch-historischen Klasse, 515.)

2 László Zoltán: *Az albán nyelv szótára (Észak-albán, maljiszór tájszólás)*. Bp., 1913.

3 Csaplár Krisztián: Az albán nemzetállam megeremtésének első kísérlete. In: *Világtörténet*, 21. (1999) tavasz-nyár, 3–33.

még az Oszmán Birodalom részei voltak, helyesebb inkább „albán nyelvű területekről” beszélni, amelyeket ma már, mint ismeretes, több államhatár is átszel.)

Az albán nyelvű területek tudományos kutatása a 19. század közepén kezdődött meg, akkor alakult ki az albanológia néven ismert diszciplína. Az osztrák–magyar kutatók úttörő szerepet játszottak a tudományág fejlődésében. A magyar kutatók, Thallóczy Lajos és Nopcsa Ferenc neve ma is ismert és elismert az albanológia tudományágát művelők körében.⁴ Az albanológiához való magyar hozzájárulásnak ezt a korai, Budapest politikai céljaitól el nem választható fejlődését követi nyomon Csaplár-Degovics a szótár kritikai kiadásában. A történelmi háttérrel az úgynevezett *new imperial history* módszertanával dolgozta fel. Ennek a módszernek a kiválasztását az indokolta, hogy Délkelet-Európa, vagyis a Balkán-félsziget az Osztrák–Magyar Monarchia potenciális „gyarmati területe” volt, vagy ahogyan Csaplár-Degovics fogalmaz a 21–22. oldalon: „A félsziget nem volt más, mint az egyetlen hely a földön, ahol a kettős monarchia ki merete alakítani saját nagyhatalmi pozícióját, és ezáltal nagy és összefüggő befolyási övezetét.”

A *new imperial history* egyik fontos eszköze a *birodalmi életrajz*, amely az úgynevezett „életrajzi fordulat” óta tanulmányozza a birodalmi centrum és periféria között mozgó szereplők életét. Ilyen szereplő volt a magyar–albán szótár nagy műveltségű szerkesztője, aki – mint a kötetben részletesen tárgyalt életrajzából is kiderül – olyan, Bécsben és Budapesten tevékenykedő birodalmi érdekcsoportokkal állt kapcsolatban, amelyeknek eszméit és fogalmait propagálhatta. Ez tette lehetővé, hogy László szótára, ahogy Csaplár-Degovics fogalmaz, „kulturális eszközzé váljon azon területek birtokbavételére, amelyekkel szemben Ausztria és Magyarország birodalmi és koloniális attitűdöket tanúsított” (24.). Mindez pedig nem utólagos rekonstrukció, ez a szemlélet közvetlenül is kiderül a szótár előszavából, ahol László így nyilatkozik: „Most végre megnyílt ez a rejtélyes ország, s első sorban bennünket, mint protektor-nagyhatalmat érdekel, mert íme kereskedelmünknek, iparunknak és turisztikánknak új területe nyílt, ahol érvényesülni lehet és kell is” (124.).

Mivel nyelvész vagyok, ezért ismertetésem következő részében a szótár nyelvészeti vonatkozásaira térek ki. A kiadás magját László szótára eredeti kiadásának faksimile reprodukciója, valamint a benne szereplő lexikai bejegyzések alapos filológiai-kritikai tárgyalása alkotja. A kiadás nyelvészeti részét az *Egy nyelvi műhely rekonstrukciója* című fejezet vezeti be. A fejezet ismerteti László Zoltán módszertanát és szemléletét, vagyis azt, hogy miként jutott hozzá a szerző „a nyelvi alapanyaghoz”; majd magával a szavakkal és kifejezésekkel foglalkozik. Többek között azzal, hogy hol gyűjtötték őket.

A válasz nem nehéz: az albán nyelvterület északi részén. (Ehhez egy kis adalék: az albán nyelv két nyelvjárási területre oszlik: délen az úgynevezett toszk nyelvjárást beszélők, északon pedig, beleértve a mai Koszovót is, az úgynevezett geg nyelvjárást.) Maga a szerző, László is kétséget kizáróan megjelöli szótára szavainak a forráshelyét, amikor közli, hogy „...az északi a tulajdonképpeni skipetár nyelv. (...) A dél-albán tájszólás tele van graecizmusokkal s a mindennapi használatban nélkülözhető, ezért én is az előttem ismerős észak-albán tájszólást dolgoztam fel” (124–126.).

Bizonyos történelmi okokból valóban a geg dialektus az albán nyelvnek az a változata, amelynek régebbi írásos hagyománya van. A toszk viszont, amelyet László kevésbé

4 Csaplár Krisztián: Nopcsa Ferenc báró és a Monarchia albániai politikája 1910–1911-ben. In: *Fons*, 8. (2001) 3. sz. 311–359.; Csaplár-Degovics, Krisztián: Lajos Thallóczy and Albanian Historiography. In: *These were hard times for Skanderbeg, but he had an ally, the Hungarian Hunyadi. Episodes in Albanian–Hungarian Historical Contacts*. Ed.: Csaplár-Degovics, Krisztián. Bp., 2019. 107–145.

becsült, sőt nyelvészeti szempontból rosszul ítélte meg, a mai standard albán nyelv alapja. László idején azonban – és a második világháborúig – a geg dialektus volt a meghatározó nyelvi közeg Albániában, amelyet más szótárak is kodifikáltak.

Itt érkezünk el a szótárszerkesztő László módszertanának kérdéséhez. Ahhoz a kérdéshez, hogy milyen módon gyűjtött nyelvi alpanyagot szótárához. Nyilvánvaló, hogy adatait főként empirikusan, azaz az informátorokkal készített szóbeli interjúk révén gyűjtötte. Ezt igazolja a Jusufi által írt fejezetben az a példa, amely az interjúk során hallott szavak félreértelmezését mutatja be. Például az „Adria” kifejezést „Buna”-ként adja meg László, pedig a Buna nem más, mint az a Shkodra mellett található folyó, amely az Adriába torkollik. E példán látszik László munkamódszere, hogy miként keletkezhetnek a félrefordítások. Ahogy Jusufi fogalmaz: „Itt a szerző talán a Shkodra menti vízre mutatott, és az informátor azt hitte, hogy a folyó nevére kíváncsi.” Ebből és más hasonló esetekből, ahogy az egyes lexémák rögzültek a szótárban, világos, hogy maga László nem ismerte az albán nyelvet. Mint ahogy az életrajzából kiderül, szótárát, egy kivételével, az akkoriban létező más albán szótárak ismerete nélkül írta. Az egy kivétel pedig, amelyet László egyébként nem nevezett meg, nem más, mint a szorgalmas mérnök, utazó író és osztrák ügynök, Karl Steinmetz *Albán szükség-szótára*, amely 1912-ben jelent meg Szarajevóban. László és Steinmetz szótárai módszertanukban és szerkezetükben nagyon hasonlóak. Steinmetz munkájának ismeretét vagy használatát bizonyítja a László szótára 7. oldalán található nyomdahiiba, ahol a magyar „ajtó” szó az albán „aer-a” alakban szerepel. Ugyanúgy, ahogy az – tévesen – Steinmetz szótárának 30. oldalán is megjelent a helyes „der-a” alak elírásaként.

Ezzel el is érkeztem a jelen kötet bemutatásának utolsó részéhez. Mit is jelentenek az olyan téves fordítások, mint az imént említettek, a szótár értékelése szempontjából? Miként kell meghatározni a szótár jelentőségét és helyét az albanológia, különösen a tudományág nyelvészeti aspektusainak kontextusában?

A válaszokhoz szükséges, hogy egy rövid történelmi kitérőt tegyek az albán nyelv története kapcsán. Sok más európai nyelvvel összehasonlítva és sok más európai nyelvvel ellentétben az albán nyelvnek viszonylag későn alakult ki az írásbelisége. Az első összefüggő nyelvemlék, egy vallásos szöveg, 1555-ből származik. Ezt követően, egészen a 19. század közepéig a katolikus papok teológiai tartalmú művei domináltak az északi geg nyelvjárásban. Csupán a 19. század második felének úgynevezett nemzeti megújulása után jelent meg az albán szépirodalom és próza. Az albán lexikográfia, azaz az albán szókincs rögzítése és kodifikálása azonban annyira ritkaságszámba ment ezekben a korokban, hogy László szótára, még a félrevezető, de empirikus kontextusba helyezéssel relativizálható fordításai ellenére is, Jusufi szerint örvendetesen gyarapítja vonatkozó ismereteinket.

László szótárának különleges értékét az adja, hogy a beszélt nyelvet rögzíti, és sok turcizmust, azaz török kölcsönszót tartalmaz. Ne feledjük, hogy az albán nyelvű területek mintegy 500 évig, az 1912-es államalapításig az Oszmán Birodalom részei voltak, és az oszmán-török nyelv fontos kommunikációs eszköz volt, ami számos kölcsönszóval gazdagította a délkelet-európai nyelveket. A nemzeti-purista áramlatok ezeket a török elemeket kiirtották és irtják ma is (többek között az albán nyelvben is). Éppen ezért értékes a László szótárában való szerepeltetésük. Ráadásul éppen a turcizmusok miatt lehet leginkább megbízni a szerző munkájában, mivel László rendelkezett bizonyos keleti nyelvi tapasztalattal már az albán szótár elkészítése előtt: ő adta ki a bosnyák nyelv arabizmusainak és turcizmusainak a szótárát.⁵

⁵ László Zoltán: *Turcizmusok és arabizmusok. A balkáni szerb-horvát nyelvben előforduló idegen, de szlavizált szavak gyűjteménye.* Bp., 1912.

László Zoltán magyar–albán kyszótára figyelemre méltó nyelvemlék, amely a történelem és a nyelvészek számára egyaránt sokrétű tapasztalatokat tartogat. László személyisége a kor uralkodó szellemét tükrözi, és illeszkedik az Osztrák–Magyar Monarchia – amely Albániában is különösen intenzíven törekedett érdekei érvényesítésére – birodalmi-kolonialista törekvéseibe.⁶ A szótár nyelvészeti értéke kétségen felül áll. A szótár keletkezéstörténete, különösen a szerző életrajzának tükrében, betekintést nyújt a korabeli adatgyűjtés módszereibe, amelyek – az albán lexikográfia egyéb összeállításai és a nyelv kodifikálása esetében is – eddig ismeretlenek voltak. László műve ily módon egyértelműen fontos része az összalbán lexikográfiának.

Végezetül, László szótára volt a kezdő szikra a magyar albanológiában. Ahogy Csaplár-Degovics fogalmaz a 35. oldalon: a szótár megjelenése egyben „a magyar albanológia születése” is volt. Annak a magyar albanológiának a létrejöttét jelentette, amelynek története Schütz István nyelvészen keresztül, akit személyesen is ismerhettem, Csaplár-Degovics Krisztiánig és kollégáinkig, Lumnije Jusufiig vezet. Utóbbinak különös köszönettel tartozunk, hogy e nyelvemlék gondozását magára vállalta, és az albanológia számára oly példaértékű kritikai kiadásban megjelentette.

Joachim Matzinger*

6 Csaplár-Degovics Krisztián: „Nekünk nincsenek gyarmataink és hódítási szándékaink.” Magyar részvétel a Monarchia gyarmatosítási törekvéseiben a Balkánon (1867–1914). Bp., 2022. 275–300.

* A szerző az Österreichische Akademie der Wissenschaften Institut für die Erforschung der Habsburgermonarchie und des Balkanraumes tudományos munkatársa (1010 Wien, Dr. Ignaz Seipel-Platz 2., joachim.matzinger@oeaw.ac.at).

Lengyelkérdés – fogas kérdés?¹

A lengyel–magyar kapcsolatrendszer egyik kevésbé ismert fejezetét kívánta reflektorfénybe helyezni dokumentumválogatásával Mitrovits Miklós, aki egyúttal Szokolay Katalin emléke előtt is tisztelegni kívánt. Maga a forráskiadvány a *Bibliotheca Hungaro-Polonica* könyvsorozat második köteteként látott napvilágot. Valóban a második kötetről van szó? A borító fülszövege ugyanis arról tájékoztat, hogy jelen sorozat az 1929 és 1938 között, ugyanezzel a címmel megjelenő kiadványsorozat felújítása – ilyen téren is tisztelegni kíván a múlt előtt a dokumentumgyűjtemény.

A forráskiadás egyik nehézsége, hogy a szerkesztőnek, közreadónak mérlegelnie kell: vagy kizárólagosan addig még nem publikált forrásokat tár az olvasók elé, vagy esetlegesen olyan írásokat is bevélogat, amelyek korábban már megjelentek nyomtatásban. Jelen téma – vagyis a lengyel függetlenség ügye az első világháború alatti Magyarországon – esetében indokolt volt, hogy már korábban publikált források (cikkek, levelek, parlamenti felszólalások) is helyt kapjanak a kötetben. Látva ugyanis ezt a forráscsoportot, megállapítható: rendkívül változatos helyeken és időpontokban jelentek meg az írások és a beszédek leiratai. Ezek fellelése pedig nehézkessé tenné a téma iránt érdeklődő számára a kutatást.

A Mitrovits Miklós által szerkesztett kötet azonban nemcsak már publikált forrásokkal operál, hanem elsőként mutat be olyan levéltári kútfőket is, amelyek a témához kapcsolódnak: így vármegyei és városi határozatokat, amelyekben az adott közgyűlés kijelenti, hogy támogatja a lengyel függetlenség megvalósulását.

A kötetet a szerkesztő előszava és részletes tanulmánya vezeti be, amelyben Mitrovits Miklós alaposan körüljárja a lengyel függetlenség ügyének magyarországi megítélését az első világháború idején. Kissé keserűen állapítja meg, hogy a témát az elmúlt száz évben alig vizsgálták – ezért indokoltnak tartotta a kötet összeállítását. A könyv forgatásához a tanulmány mindenképpen hasznos tám-, illetve kiindulópontot ad, mivel segíti a válogatott dokumentumok közti eligazodást. Az események háttérének megvilágításakor nemcsak azt ismerteti, hogy a lengyelkérdés magyarországi (kormányzati vagy ellenzéki) megítélését miként határozták meg az egyes katonai-politikai események, hanem arra is kitér, hogy maguk a lengyelek miként látták függetlenségük megvalósulásának ügyét az időszakban.

Mitrovits Miklós még egy írást jegyez a kötetben: a dokumentumok után olvasható Szokolay Katalinról írt búcsúztatója, amely 2020-ban az elismert polonista-történész halála után először az *Újkor.hu*-n jelent meg. Mitrovits már az előszóban rámutat: ezt a témát első-

¹ *Lengyelkérdés Magyarországon az első világháborúban*. A dokumentumokat válogatta, szerkesztette és a jegyzeteket írta: Mitrovits Miklós. Bp., Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2022. 420 p. (*Bibliotheca Hungaro-Polonica* 2.)

ként (és sokáig egyedülként) csak Szokolay Katalin kutatta az 1960-as években, akinek kandidátusi disszertációja végül csupán rövidítve jelent meg könyv formájában.

A Szokolay Katalin emlékének dedikált dokumentumgyűjteményben négy jól elkülönített csoportban kaptak helyet a témára vonatkozó források. Az első csoportban a már említett vármegyei és városi határozatok, a másodikban a magyar kormány hivatalos álláspontját bemutató dokumentumok (előterjesztések, levelek, jegyzőkönyvek), a harmadikban a magyar országgyűlés alsóházában elhangzott felszólalások és interpellációk, a negyedikben pedig a témát tárgyaló cikkek és tanulmányok szerepelnek.

Az összegyűjtött dokumentumokból világosan kiderül: a lengyel függetlenség kérdése a dualista állam keretein belül létező Magyarország számára egyáltalán nem volt egy egyszerű ügy, amit csak tovább bonyolított az első világháború alakulása. Érdemes hozzátenni: a lengyelek számára sem volt egyszerű időszak ez, mivel a hadi helyzet, valamint a szövetségi viszonyok alakulása is többször módosította a jövővel kapcsolatos terveiket. Maradva ugyanakkor a magyar közéletnél, politikumnál: a lengyelkérdéssel kapcsolatos gondolatok egyben a magyarok monarchiabeli helyzetével is összefüggnek.

Ezekre példa többek között Tisza István miniszterelnök több megnyilvánulása, amelyekből kitűnik alapvető álláspontja: a dualista rendszerből egy jottányit sem szabad engedni. A lengyel függetlenség kapcsán sem tért el nézetétől: az osztrák–magyar–lengyel trialista elgondolást teljes mértékben kizárta, míg az osztrák szubdualista elgondolást csak egy ideig támogatta. Míg Tisza a dualista rendszer esetleges reformjaiban mindig a magyarság politikai befolyásának végzetes csorbításának lehetőségét látta, a ciszlajtán területen a galíciai lengyelek és az osztrákok között már korábban létrejött a *modus vivendi*, amely biztosította a tartomány autonómiáját, illetve a területen a lengyel nyelv elsőségét az ukránnal szemben – cserébe Bécsben az osztrákok számíthattak a galíciai lengyelek támogatására a törvényhozásban.

Éppen ezért felelt meg Tiszának a német *Pufferstaat* elképzelés, amely gyakorlatilag a Német Császárság számára szabad kezet adott volna a lengyel államiság ügyében. Ahhoz, hogy ez az elgondolás előtérbe kerülhessen, német hadi sikerekre volt szükség a keleti fronton. A német előrenyomulás mind nagyobb befolyást eredményezett Berlinnek a központi hatalmak szövetségi rendszerében, és egyre inkább alávetett szerepbe sorolta az Osztrák–Magyar Monarchiát. Ismerve a későbbi eseményeket: Tisza megpróbált csatát nyerni, azonban taktikája végül stratégiai vereséghez vezetett, ami magával hozta a dualista rendszer bukását és a háborús vereséget is, amit ő maga is elismert.

Fontos kiemelni ugyanakkor: Tisza nem rendelkezett időgéppel, és a jövőbe sem látott. Az első világháború idején a rendelkezésre álló információk alapján cselekedett és döntött. A dokumentumválogatásból azonban kiderül: nem tudta a ciszlajtán vezetőket és az uralkodót (ekkor már IV. Károlyt) igazáról meggyőzni. Mindenesetre a Lajtától keletre elterülő birodalomrészben, ahol érvényesült a miniszterelnök akarata, Tisza igyekezett visszafogni a túlfűtött lengyelbarát megnyilvánulásokat. Példái ennek az első dokumentumcsoportot alkotó határozatok, melyek előzményei is helyet kaptak a kiadványban. A határozatok közlését megelőzi a Magyar–Lengyel Egyesület két, 1915-ből származó felhívása, amelyben a lengyel függetlenség támogatását kéri a törvényhatóságoktól és a társadalomtól.

Igaz, a vármegyei és városi törvényhatóságok kevésbé foglalkoztak a felhívással: a szerkesztő – más kutatásokra támaszkodva – összesen harmincöt határozat létéről ad számot, azonban csupán tizennégy dokumentumot lelt fel a levéltárakban, amelyek szerepelnek a kötetben is. A törvényhatóságok határozatai és főként a háborús helyzet hozta változások (Orosz-Lengyelország felosztása 1915-ben német és osztrák–magyar főkormányzóságra) újabb magyar politikai szereplőket készítetett arra, hogy a lengyelkérdésben kifejtsek a véleményé-

nyüket. A magyar országgyűlésben felszólalt az ügy kapcsán többek között ifj. Andrássy Gyula, Batthyány Tivadar, Giesswein Sándor, illetve Nagyatádi Szabó István. A nevekből látható, hogy eltérő irányultságú politikusokról van szó, akiknek felszólalásai szerepelnek a forrásgyűjteményben (Tisza válasza is megtalálhatóak a kötetben). A cikkek és tárcák szerzői – többek között Fenyő Miksa, Marczali Henrik vagy Pogány József – is mutatják, milyen sokszínű volt a lengyelkérdésben véleményyt nyilvánítók köre.

A beszédek és cikkek azonban nemcsak arra mutatnak rá, hogy egy adott politikus miként vélekedett a lengyelkérdésről, hanem arra is, hogy miként értékelték a dualista állam, illetve Magyarország helyzetét. Erre példa Dobiecki Sándor 1918. május 14-i felszólalása, amelyben a képviselő arra is kitért, hogy a magyar agrártermékeknek külföldön mennyire visszaesett a renoméja a különböző ügyeskedések miatt, noha azoknak (lengyel területen is) lenne piaca. Batthyány Tivadar 1918. június 12-i felszólalása szintén összekötötte az általános helyzetértékelést a lengyel ügygel. Wekerle Sándor miniszterelnökk a hozzá intézett interpellációra helyben reagált.

Ez utóbbi forrás apropóján szükséges kritikát is megfogalmazni a kötetrel kapcsolatban. Hiányérzete lehet az olvasónak, amikor a második, a magyarországi kormány hivatalos álláspontját bemutató fejezetben csak Tisza István kormányához, illetve magához a miniszterelnökhöz köthető előterjesztések, levelek, felszólalások olvashatók. Tisza valóban korszakos, nagy befolyású alakja volt a magyar politikának a dualista időszak második felében. A forrásgyűjtemény által felölelt időszak keretein belül közel három évig volt miniszterelnök (a szarajevói merénylet napján már egy éve kormányfő volt, tisztségét 1917. június 15-ig töltötte be), így teljesen érthető, hogy több írása, felszólalása olvasható a könyvben (sőt olyan beszédeit is tartalmazza a gyűjtemény, amelyek már a kormányfői mandátuma utáni időszakból származnak).

Jóllehet sem az Esterházy-, sem a harmadik Wekerle-kormány nem volt hosszú életű, érdemes lett volna ismertetni a két háborús kabinet lengyelkérdésben képviselt álláspontját a rendelkezésre álló források alapján. Elképzelhető az is, hogy Esterházy Móric és Wekerle Sándor kormányzása idején a lengyelek ügye nem került hangsúlyosan elő, ezért témába vágó kormányzati forrásokat nem lehetett bemutatni, lévén hogy nem léteznek (esetleg nem maradtak fenn). Végül a Wekerle-kormány álláspontjáról nem a kormányzati álláspontot ismertető második, hanem a parlamenti felszólalásokat tartalmazó harmadik fejezetben értesülhünk. Tisza István és a fentebb említett Batthyány Tivadar interpellációban érdeklődött a hivatalban lévő kabinet állásfoglalásáról. Az interpellációra adott válaszból a jelenkori olvasó is megismerheti a Wekerle-kabinet álláspontját.

További észrevételt tennék az alapos jegyzetállomány kapcsán is. Érdemes lett volna a kötetben szereplő személyekről – főleg azok esetében, akiknek ismertsége mára megkopott – rövid életrajzi adatokat közölni: akár a lábjegyzetben, akár a névmutatóban.

A két – kevésbé tartalmi, inkább technikai – észrevétel semmit sem von le a kötet értékéből. A dokumentumgyűjtemény valóban egy kevésbé ismert vonatkozását mutatja be a lengyel–magyar történelmi kapcsolatoknak. Érdemes lenne a kötetet lengyelül is kiadni, hogy a lengyel kutatók, olvasók is megismerhessék, miként vélekedtek nemzetük egyesítéséről, országuk függetlenségéről a magyar politika és közélet prominens képviselői az első világháború idején.

*Miklós Dániel**

* A szerző a Magyar Nemzeti Levéltár levéltárosa (1054 Budapest, Bécsi kapu tér 2–4., miklos.daniel@mnl.gov.hu).

Hitler francia katonái a Szovjetunióban¹

A *Francia Antibolsevik Légió a keleti hadszíntéren* című kötet szerzője, Bene Krisztián a második világháborús francia történelem egyik elismert magyarországi kutatója. A mű második kiadása a Pécsi Tudományegyetem Történettudományi Intézet Modernkori Oroszország és Szovjetunió Történeti (MOSZT) Kutatócsoportjának kiadásában látott napvilágot 2021-ben, Pécsen. A 2013-ban megjelent első kiadás továbbgondolt és átszerkesztett változatát veheti kezébe az olvasó.

Bene Krisztián PhD-fokozatát 2011-ben a Pécsi Tudományegyetemen szerezte történelemtudományokból, majd ugyanezen a tudományterületen 2016-ban habilitált. Fő kutatási területe a francia politika-, had- és diplomáciatörténet. Tudományos karrierje során több monográfiája, számos kisebb-nagyobb publikációja jelent meg. A legtöbbet hivatkozott művei között szerepel *A Francia Antibolsevik Légió a keleti hadszíntéren* első kiadása és a *Collaboration militaire française dans la Seconde Guerre mondiale* című monográfiája.²

A könyv borítójának fedő- és hátlapját Liptai Attila tervezte. Kellemes kék-fehér-piros színek tárulnak az olvasó szeme elé, melyek megidéznek a francia és az orosz zászló színvilágát. A fedőlapon a könyv szemléltője találkozhat három legionáriussal: egyikük egy pajzsot tart a kezében, amelynek közepén egy lovagi sisak és kard található, és amelyen az LVF felirat látható. Ez utóbbi a *Légion Volontaires Français contre le bolchevisme* (Francia Antibolsevik Légió) rövidítése. A hátlap tartalmazza a szerző témaválasztásának legfőbb okát: Franciaországban a második világháború alatt a német hadsereggel folytatott francia fegyveres kollaborációra meglehetősen kevés figyelmet fordítottak a kutatók (a téma érzékenységből adódóan), így lett ez a történeti „hézag” Bene Krisztián szakterülete. A hátoldalon található szöveget három kép illusztrálja az olvasó számára, illetve magáról a szerzőről is beillesztettek egy képet és egy rövid ismertetést.

Ha az olvasó kézbe veszi a könyvet és elkezd lapozgatni, az előszót követően egy szakmai ajánlóval fog találkozni, amelyet Ferwagner Péter Ákos, a Szegedi Tudományegyetem Történeti Intézetének docense írt. A kötet fejezetei számos részfejezetből állnak, amelyekben a szerző a lehető legrészletesebben próbálja meg bemutatni az általa kutatott témát. A könyv értékes képanyagot – fényképeket és térképeket – tartalmaz. A művet melléklet (aprólékos katonai életutak, az Antibolsevik Légió szabályzata, levelezések, parancsok, rendeletek, törvények, a résztvevők számára nyújtott garanciák, a jelentkezők listája), valamint a bibliográfia és a gazdag levéltári források jegyzéke zárja.

1 Bene Krisztián: *Francia Antibolsevik Légió a keleti hadszíntéren*. Pécs, MOSZT, 2021. 366 p.

2 Bene Krisztián: *A Francia Antibolsevik Légió a keleti hadszíntéren*. Bp.–Pécs, 2013 (Fejezetek a hadtörténelemből, 2.); Bene, Krisztián: *Collaboration militaire française dans la Seconde guerre mondiale*. Talmont-Saint-Hilaire, 2012.

A szerző még a bevezető részben kitér arra, hogy jelen könyve doktori értekezésének – amely *A francia fegyveres kollaboráció a második világháborúban* címmel látott napvilágot – továbbgondolt, átszerkesztett és bizonyos fejezeteit mellőző változata. Bene Krisztián doktori értekezésének célkeresztjében a második világháborúnak egy olyan fejezete jelenik meg, amely a megszálló német erőkkel való francia és franciaországi kollaborációt helyezi előtérbe. Ferwagner Péter és a szerző szerint is olyan része ez a francia történelemnek, amiről nagyon kevés információ található, és még annál is kevesebb releváns szakirodalom íródott. Ez arra vezethető vissza, hogy a francia történelemben a németekkel való fegyveres együttműködés a második világháború idején sötét folt. A legtöbb esetben a franciák számára a második világháború az 1939–1940-es eseményekkel és a Charles de Gaulle által létrehozott Szabad Franciaország mozgalommal le is zárul, és így is került bele a történelemkönyvekbe. A valóság viszont korántsem ennyire egyértelműen „fekete-fehér”. Talán ebből a szempontból szerencsés helyzetben van a szerző, mivel nem egy sokat kutatott témáról kellett valami újdonságot mondania. Egy olyan kérdéskörnek a vizsgálatát tűzte ki célul, amely hiánypótló jelleggel kerülhet be a francia történelem „véráramába”. Ráadásul még azzal az előnnyel is rendelkezik francia kollégáival szemben, hogy külső (külföldi) szemlélőként kutatta a témát, és felül tudott emelkedni a korszakkal foglalkozó francia kutatók érzékenységén, elfogultságán és esetleges sértettségén, ezáltal objektív képet tudott alkotni.

A kötet fő célkitűzése, hogy bemutassa a második világháború alatti francia fegyveres együttműködés politikai hátterét, létrejöttét és a Francia Antiboldsevik Légió megalakulását. Mint a könyvből kiderül, a katonai kollaborációnak két indítéka is volt: miután a francia haderő 1940-ben vereséget szenvedett, a Vichy központtal létrejövő új állam annak segítségével próbált enyhíteni a fegyverszüneti megállapodás szigorú feltételein, illetve ezzel párhuzamosan a szélsőjobboldali pártok bizonyos mértékben reménykedtek abban, hogy a németekkel való szorosabb együttműködés belpolitikai pozícióik megerősítését fogja eredményezni. Noha egyik célkitűzés sem valósult meg, mint ahogy a kötetben bemutatott francia katonai részvétel sem volt érdemi hatással a háború menetére, mindezek aprólékos és tárgyilagos közreadása mégis új perspektívát nyújt a francia történelem értelmezéséhez.

A komoly kutatómunka eredményeként megszületett mű hét részből tevődik össze. Az első fejezet azt elemzi, hogy milyen bel- és külpolitika vezette el Franciaországot a fegyveres együttműködésig, illetve Németország és Franciaország külpolitikai irányvonalának változását mutatja be. A szerző bevezeti olvasóját a franciaországi szélsőjobboldali politikai mozgalmak és pártok aktivizálódásába, ezt követően betekintést nyújt a politikai rendszer változásába és a Németország irányába történő orientáció megerősödésébe, majd ennek kapcsán a németekkel való fegyveres együttműködés politikai hátterébe is. E könyvrészletből kiderül, hogy noha temérdek olyan mozgalom jelent meg Párizsban, amely a németekkel való együttműködést hirdette, ezen politikai kezdeményezések mégsem tudtak számottevő eredményt felmutatni. Ráadásul a németek sem voltak érdekeltek abban, hogy egy olyan radikális kormányzati erőt hozzanak létre, mely könnyen kicsúszhatott volna az irányításuk alól. A németszimpatizáns francia pártok egyetlen vonatkozásban jutottak konszenzusra, mégpedig a németekkel való fegyveres kollaborációban.

A második és a harmadik fejezetben az együttműködés kezdetéről, így az Antiboldsevik Légió megszületéséről és annak az 1941-es téli időszakban, a keleti hadszíntéri bevetéséről és tevékenységéről olvashatunk. A mű második része aprólékosan taglalja a boldsevikellenes haderő felállításának politikai-katonai hátterét és kitér az LVF megszületésére: a toborzási folyamatra, a légio tagjaira, az LVF egyik tagja által a francia kormányfő, Pierre Laval ellen elkövetett merényletre, az alakulat létrejöttét segítő ideológiai háttérre, a kiképzési folyamatokra és az

alakulat bevetéséről szóló döntésre. A kötet harmadik szakasza ez utóbbi döntés kivitelezésének átfogó ismertetését tűzte ki célul: a frontra vonulástól az offenzíván keresztül az alakulat átszervezéséig. A kiadvány ezen részfejezetét is fényképek és hadműveleti térképek gazdagítják, ami vizuális segítséget nyújt az olvasónak.

A negyedik fejezet a Trikolór Légión történetéről szól, amely a fegyveres együttműködést magasabb szintre emelő francia állami szerepvállalás szülöttje volt. A szerző részletekbe menően ismerteti, hogy miként változott meg és tolódott még inkább a németek oldalára a francia kormánypolitika, illetve hogy az új egységet – amely magában foglalta az Antiboldsevik Légión is – milyen körülmények között szervezték meg és oszlatták fel elég rövid időn belül. Az ötödik fejezet az Antiboldsevik Légión 1942 és 1944 közötti szerepvállalását elemzi. Betekintést nyújt az olvasó számára, hogy az LVF adott zászlóaljai miként szolgáltak a Szovjetunióban és Fehéroroszországban, hogyan zajlott a Bóbr folyó menti csata, és milyen módon ért véget a légión tagjai számára a szolgálat.

A hatodik fejezet különlegessége, hogy a német hadsereg kötelékein belül szolgáló külföldi önkéntesekből álló alakulatokat mutatja be annak érdekében, hogy a francia fegyveres szerepvállalás tágabb perspektívába kerüljön. A kötet ezen részéből kiderül, hogy a német haderőnek milyen külföldi egységei voltak a Szovjetunióban; milyen volt a kapcsolat ez utóbbi csapatok és a megszállt területek lakossága között; fény derül a francia–magyar keleti hadszíntéri katonai kapcsolatokra; illetve a Vallon Légión létrehozásának és bevetésének történetére is. A hetedik, utolsó fejezet átfogó értékelést és összefoglalást nyújt a témáról.

Feltehető a kérdés, hogy pontosan miben is különbözik a könyv első és második kiadása. Ennek eredményeként, hogy éveket „pihent”, a szerzőnek temérdek ideje volt művét többször átolvasni, az esetleges hibákat, elírásokat kijavítani és a hivatkozásokat gazdagítani és pontosítani. Az első kiadást a Magyar Hadtudományi Társaság, a másodikat a Pécsi Tudományegyetem Történettudományi Intézet Modernkori Oroszország és Szovjetunió Történeti Kutatócsoportja jelentette meg. A két kötet közötti kardinális különbséget mégis egy új fejezet – mely *A német hadsereg külföldi önkéntesei a keleti hadszíntéren* címet viseli – beillesztése jelenti, amely a 2013-ban megjelent könyvben még nem volt jelen.

Bene Krisztián munkája jól strukturált, mivel tágabb perspektívából szemlélteti kutatási témáját, és teljességgel kielégíti mind a hozzáértő kutatók, mind az érdeklődő nagyközönség igényeit. Ugyan vaskosnak tűnik a könyv, viszont olvastatja magát, és látszódik rajta a levéltári forrásokon alapuló nagyszabású kutatómunka, amiről a lábjegyzetek, az idézetek, valamint az adatok részletgazdagsága tanúskodnak. Az elkészült munka alapjául szolgáló anyagokat a szerző különböző intézmények archívumaiban gyűjtötte össze (Institut d’Histoire du Temps Présent, Service Historique de la Défense, Bibliothèque National de France és Bundesarchiv-Militärarchiv). Hogy megbizonyosodjon a másodlagos források valóságalapjáról, a *Cercle des Descendants et des amis des Vétérans français du Front de l’Est, 1941–1945* elnevezésű, a keleti frontot megjárt és túlélő önkéntesek szövetségéhez fordult. A könyv bátran ajánlható mindazok figyelmébe, akik érdeklődnek a második világháború ez idáig még kevésbé feltárt fejezetei iránt.

Palócz Márk*

* A szerző a Pécsi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar Interdiszciplináris Doktori Iskolájának doktorandusza (7624 Pécs, Rókus u. 2.). Az írás a Kulturális és Innovációs Minisztérium ÚNKP-22-3-1 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának szakmai támogatásával készült.

Magyar diplomáciai források az azeri–örmény viszályról¹

Gyakran hallani azt a narratívát, hogy az 1980-as évek végén kezdődő hegyi-karabahi (*tarabat*, *Arc'ax*, *Qarabağ*) etnikai összetűzés verte az első jelentős szöveget a Szovjetunió koporsójába. Bár ez a megállapítás az első pillantásra túlzónak tűnhet, de tény, hogy a viszály kiszélesedése hatással volt a „birodalom” szétesésére. Ritkaságszámba megy, hogy magyar nyelven, első-sorban magyar nyelvű levéltári források alapján elemzés jelenik meg a karabahi fegyveres konfliktus történeti hátteréről. A historiográfiai űrt próbálja betölteni a tavalyi év végén, Kőszegi Margit, Seres Attila és Bottlik Zsolt szerkesztésében megjelent forráskiadvány. A kötet a bevezető tanulmányok mellett olyan magyar diplomáciai (nagyköveti) és egyszersmind korábban titkosított iratokat és jelentéseket tartalmaz, amelyek az örmény és az azeri nép között Hegyi-Karabah hovatarozása kapcsán, 1987–1989-ben kirobbant, majd kiújult és eszkalálódott konfliktusról számoltak be. Ezenfelül a munka a konfliktus korabeli magyar recepciójába, illetve az 1985–1991 közötti magyar–szovjet, magyar–örmény és magyar–azeri kapcsolatokba is bepillantást enged. Mi több, a hegyi-karabahi konfliktusról szóló kötet pontos képet nyújt az akkor már a felbomlás küszöbén álló Szovjetunióról a glasznoszty, illetve a peresztrojka idején, valamint a késői Kádár-kor, illetve a magyarországi rendszerváltozás világáról is.

Karabah mind a két szemben álló nép számára fontos történeti terület, és szerepet játszott a nemzeti identitás alakulásában. Az örmények kötődése régebbi, sok évszázadra vezethető vissza, amit többnyelvű (latin, görög, georgiai) középkori források is megerősítenek. A 11–19. században a kolóniák (*gaht'k'*) mellett ez a tartomány vált az örmény nemzeti megmaradás és kultúra mentővárává, mivel a történelmi Örményország területe a 11. század közepétől kezdve sivár pusztasággá vált a szüntelen hódítások, háborúságok és üldöztetések, az anyaországi örmény lakosság biblikus méretű elvándorlása következtében. A mai Karabah viszont – részben földrajzi elszigeteltségének köszönhetően – megőrizte örmény jellegét. Az ott élőket helyi főnemesi (*naxarark'*, *melikk'*) családok vezették, amelyek a késő középkortól kezdve behódoltak a muszlim perzsa és török (türkmén) ajkú uraiknak. Ugyanakkor az adók befizetése fejében az örmények szabadon intézhették belső ügyeiket és szabadon gyakorolhatták keresztény hitüket, ami tagadhatatlanul kedvező légkört biztosított az örmény nyelv és kultúra felvirágzásához, valamint megmaradásához. A másik identitásképző tényező, hogy az örmények apostola, Világosító Szent Gergely (*Surb Gigor Lusaworič'*, 287–331) katolikosz – miután lemondott az egyházfőségről – Karabah területén vonult szerzetességbe 330 körül, majd ott megalapította a máig is létező Amarasz (*Amaras*) monostort, amely már a kora középkortól kezdve az örménység egyik legfontosabb zarándokhelyévé, egyházi és kulturális köz-

¹ Seres Attila – Kőszegi Margit – Bottlik Zsolt: *A karabahi konfliktus árnyékában*. Bp., ELTE TTK Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Tanszék – Veritas Történetkutató Intézet és Levéltár, 2022. 238 p.

pontjává vált. Az 5. század elején az önálló örmény írásbeliséget megalkotó és a Bibliát (*Ast-wacašunč'*) örmény (*grabar*) nyelvre lefordító, a katolikus és az ortodox egyház szentjeként is tisztelt Szent Meszrop Mastoc (*Surb Mesrop Maštoc'*, 362–440) apát a nevezett karabahi monostorban alapított iskolát, és maga is oktatott ott a források tanúsága szerint.

A forráskiadvány két jól elkülöníthető részre tagolódik. A bevezető rész az örmény és az azeri nacionalizmus történelmi gyökereit vizsgálja a legújabb szakirodalom feldolgozása segítségével. Jól összefoglalja a történelmi okokat, és kiválóan bemutatja, hogy a 19. században, a cári időszakban miképpen jelenik meg a nacionalizmus az azeri és az örmény népesség körében. A tanulmányok értő módon közelítik meg a lényegét, rámutatva, hogy a mai befa-gyott konfliktus kialakulása vagy kiinduló oka elsősorban az 1920. évi bolsevik hatalomátvétel következménye volt. Szergej Kirov, Grigorij (Szergo) Ordzsonikidze és Joszif Sztálin 1921-ben a bolsevikok által kialakított Szovjet-Azerbajdzsán területéhez csatolta az akkor is többségében örmények lakta Arcahot, a mai, ismert nevén Hegyi-Karabahot. A bolsevik vezetők önkényes módon húzták meg a határokat a Kaukázuson túli régióban, ügyet sem vetve a tényleges vallási és etnikai viszonyokra. Így került többek között az ugyancsak örmény Nahicseván (*Naxijewan, Naxčawan, azeriül Naxçıvan*) történelmi tartomány Azerbajdzsánhoz. A szovjet vezetők végső soron ezzel a tetteikkel vetették el a mai napig tartó gyűlölet magyát. A helyzetet a Szovjetunió időszakában leginkább a „parázs a hamu alatt” metaforával lehet jellemezni, majd a parázs 1987-ben lángra lobbant, és mérhetetlenül sok fájdalmat és szenvedést okozott és okoz mindkét nép számára. Kevésbé ismert, hogy az azeriek török nyelve erős kulturális közvetítő eszközzé vált a 18. században a Kaukázuson túl az ott élő népek körében. Sőt, a 18–19. századi örmény költészet nyelve is az azeri volt: például a korszak örmény költői azeri nyelven jegyezték le a legszebb szerelmi verseiket.

Az örmények esetében a nacionalizmus a 18. század utolsó harmadában vette kezdetét, nyugati hatásnak, a katolicizmus terjedésének köszönhetően. A 16. század közepétől, a tridenti zsinat korszakától (1545–1563) egészen a 18. század közepéig igen feszült, olykor nyíltan ellenséges volt a keleti (apostoli rítusú) örmény keresztények viszonya a katolikusokkal. A helyzet azonban a 18. század végére jelentősen megváltozott. Az 1701-ben – Konstantinápolyban, a bencés rend mintájára, az Apostoli Szentszék áldásával – életre hívott örménykatolikus mechitarista rend a katolicizmus terjesztése mellett fontos szerepet játszott az oktatásban, továbbá az örmény kultúra és tudomány ápolásában. A 18. század utolsó harmadában a mechitaristák a felvilágosodás hírnökeivé váltak az örménység körében, és ők kezdték hirdetni az önálló örmény államiság és nemzeti ébredés (*Zart'onk', Zart'unok'*) gondolatát. Gyakorlatilag az úgynevezett örmény reneszánsz vagy nemzeti ébredés közvetlen elindítói voltak. Olyan hatékonyan bizonyultak, hogy az általuk terjesztett „új idők új dalai” iránt a keleti, apostoli hitű örmények is fogékonyak lettek. Úgy véljük, hogy a kötet bevezetőjében nagyobb hangsúlyt kellett volna fektetni erre a kérdésre, egyébiránt jelentős monográfiák is születtek erről angol, francia, olasz és német nyelven.

Fontos lett volna tisztázni a bevezetőben az örmény diaszpóra fogalmának (*Hayakakan Sp'riwk'*) a helyes használatát is, mivel az örmény stúdiumokban diaszpóra alatt csupán az 1898–1915. évi örmény népiirtások következtében külföldi országokba elmenekült örménységet értik. A középkortól a 19. század végével bezárólag a külhoni örmény közösségeket a már említett kolónia (*galut'k'*) névvel illették mind az örménység, mind a történettudomány művelői körében. Az erdélyi, a krími vagy a lengyelországi (galíciai és podóliai) örmény közösségekre a kolónia fogalmát vagy megjelölést használjuk.

A bevezető részekkel kapcsolatban még két fontos dologra szeretnénk felhívni a figyelmet. Az egyik a kaukázusi Albánia (*Arran, Rani, Aran, Ałwank'*) kérdése. Azért kell itt erről

említést tenni, mert Hegyi-Karabah eredendően ennek a ma már nem létező ősi államnak volt a része. Az országot a görög és latin nyelvű források Albánia néven ismerték (nem azonos a Balkán-félszigeten fekvő Albániával!). Területe nagyjából a mai Azerbajdzsánra terjedt ki. Hol önálló, hol csak részben független keresztény királyságként, majd később fejedelemségként létezett a 4–10. század közötti időszakban. A kaukázusi albánok a késő középkorban egy ma már nem létező, a georgiai (grúz) nyelvvel rokonságban álló nyelvet beszéltek. A kaukázusi Albániába a 4. század első évtizedeiben jutott el a kereszténység Örményország, Georgia és a Szentföld felől, majd államvallássá vált. Ennek köszönhetően született meg a kaukázusi albánok önálló írásbelisége is. Az ország vazallusként jól alkalmazkodott a perzsa és az arab hódítókhoz az 5–7. században, és meg tudta őrizni kereszténységét és magas kultúráját, a kutatók a kaukázusi Albánia virágkorát is erre az időszakra teszik. Meglepő módon Albánia végzetét nem az iszlám terjeszkedése okozta. Az országot 910–915 között a Kaszpi-tenger felől érkező és a Kura folyón felhajózó varégok pusztították el. Megszűnt az ország és az államszervezet, ami utat nyitott a régió iszlamizálásának, a török ajkú népek nagyszámú bevándorlásának a Kaukázuson túli területekre.

A másik dolog, amire felhívni a figyelmet, Nahicseván kérdése. Az egykoron volt tartomány, majd autonóm terület helyzete szorosan összefüggött Hegyi-Karabahal. 1921-ben ez a kis terület Azerbajdzsánhoz került jelentős számú örmény lakossággal. A tudomány művelői előtt sem igazán ismert, hogy Nahicseván hosszú időn át a történeti Örményország egyik legkeletibb provinciája volt, és mint határ menti tartomány szerepelt a korabeli kútfőkben. Elnevezése ugyan iráni (pártus) eredetű, magyarul „az alászállás helyét” jelenti. Az örmény vallási hagyomány szerint a vízözönt követően a bibliai Noé (*Noyan*) nagy bárkája (*Noyan Tapan*) ezen a helyen, az Ararát hegy (*Masis, Ararat*) tőszomszédságában feneklett meg, és ez a hiedelem az örménység számára komoly identitásképző erőt jelentett. A tartomány a kora újkori egyháztörténet szemszögéből sem elhanyagolható. Nahicseván Lemberg (Lviv, Lwów) és Erdély mellett a Rómához hű örménykatolikus (unitus) egyház egyik bölcsője volt. Úgy véljük, ezekről a kérdésekről néhány hosszabb bekezdés erejéig említést kellett volna tenni az előzmények taglalása során.

A kötet második része az 1985–1991 közötti időszakra vonatkozó forrásokat tartalmazza. A gondosan válogatott dokumentumok legnagyobb hányada a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárnak (réggi nevén Magyar Országos Levéltár) fondjaiban (Külgyminisztérium, Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának Külügyi Osztálya, Kádár János titkársága, Antall József miniszterelnök irathagyatéka) található. (Sok irat a keltezésekor titkosított minősítést kapott.) A kötet dokumentumokat közül a moszkvai Oroszországi Állami Legújabbkori Történeti Levéltárból (a Szovjetunió Kommunista Pártja KB központi apparátusának irataiból) is. A források megismerése során feltárul a hazai rendszerváltozás leképeződése és a Szovjetunió felbomlásának a folyamata. Az 1980-as évek végéig a magyar államapparátus figyelemmel tekintett a Karabahban egyre nehezebben kezelhető etnikai feszültségekre, és a dokumentumokban tükröződik az akkori pártvezetés aggodalma is: a vezetők félték, hogy a karabahi példa Magyarországra is hatással lehet.

Az 1980-as évek közepén a magyar pártiratok az örmények körében erősödő és terjedő (s egyre inkább kezelhetetlenné váló) nacionalizmus veszélyére hívták fel a figyelmet. Örmény értelmiségi körökben ugyanis nyíltan hangzották, hogy a kaukázusi régió örménységének egy államban kell egyesülnie, beleértve az Azerbajdzsáni Szovjet Szocialista Köztársaságban élő karabahi és nahicseváni örményeket is. Az örmény törzsterületeken – leszámítva egy nagyon rövid periódust (1918–1920) – a 11. század közepe óta nem létezett örmény államosság, ugyanakkor az örmények körében is jelen volt és egyre erősödött az önálló, független

állam igénye. Az 1898–1922 közötti, az Oszmán Birodalom idején elkövetett népirtásokra és az 1920. évi bolsevik hatalomátvételle (és okkupációra) nemzeti tragédiaként tekintett a köztudat, és kialakult az a percepció, hogy az örmény becsapott és kismimizett nemzet. Mindez bűvópataként tört elő az 1980-as években Örményországban. A Szovjetunió időszakában ugyanis egészen az 1960-as évek végéig tabunak számított az örmény népirtás emléke, és mindazokat, akik szóba hozták és emlékét felidéztek, a hatóságok gyanakvó szemmel figyelték. Sztálin rémuralma alatt a megemlékezők gyakran életükkel fizettek a kiállásukért. Nem volt ritka még az 1960–1970-es években sem, hogy szigorú retorziókat alkalmaztak azokkal szemben, akik az örmény történelmet a hivatalos állásponttól eltérően értelmezték. Magyarországon az MSZMP KB utasítására a Belügyminisztérium III. Főcsoportfőnöksége a kisszámú hazai örmény közösség képviselőit ebben az időszakban szigorúbban megfigyeltette.

A másik fontos dolog, amit e kötetből megtudtunk, hogy az Ellenzéki Kerekasztal idején (1988–1990) a rendszerváltó alternatív szervezetek, majd pártok párhuzamot vontak a karabahi örménység és a határon túli, különösen a romániai magyarság helyzete között. Ékes példája, hogy amikor 1989. december elején Antall József későbbi miniszterelnök, még a Magyar Demokrata Fórum vezetőjeként, egy örmény tudományos folyóiratnak adott interjút, azt nyilatkozta: ahogy a karabahi örményeknek, úgy az erdélyi magyaroknak is joguk van az önrendelkezésre. Azt is megtudhatjuk a dokumentumokból, hogy közvetlenül a rendszerváltozást követően a Szovjetunióból kiváló, függetlenné váló azeri és örmény állam képviselői kérték az országuk elismerését, illetve Magyarország segítségét a konfliktus diplomáciai rendezésében.

1991-ben a magyar diplomácia – miként más országok külpolitikai szakértői is – aggodalommal tekintett az azeri politikai fejleményekre. Valós veszélynek tűnt, hogy Azerbajdzsán területén gyökeret ereszthet az iszlám fundamentalizmus, aminek voltak is bizonyos jelei. A szomszédos Iráni Iszlám Köztársaság is árgus szemekkel figyelte a politikai változásokat Azerbajdzsánban. Irán területén jelentős számú azeri közösség élt, és tagjai komoly politikai befolyással rendelkeztek az államvezetésben. Számos vallási vezető vagy ajatollah volt azeri származású. Félő volt, hogy Irán iszlám forradalmat robbanthat ki az akkor függetlenedő Azerbajdzsán területén, ami megváltoztatta volna a status quót az egész régióban.

A kötet végén névmutatót, valamint térképet találunk a korabeli Hegyi-Karabah és a Kaukázuson túli régió etnikai arányairól, ami nagyban segíti eligazodni az olvasót a roppant bonyolult konfliktus megértésében.

Összefoglalva, a Kőszegi Margit, Seres Attila és Bottlik Zsolt által közreadott könyv mindenképpen megkerülhetetlen, egyúttal inspiráló és gondolatébresztő mű. Az általunk tett észrevételek és megjegyzések nem csökkentik a könyv komoly szakmai értékét. A munka új, eddig feltáratlan levéltári dokumentumok segítségével új megvilágításba helyezi a magyarországi rendszerváltás történetét, továbbá új információkkal gazdagítja az azeri, örmény, szovjet és posztszovjet témájú, az 1980–1990-es évekre vonatkozó történeti kutatásokat. Jó szívvel ajánljuk a kötetet a korszak értő kutatóinak és az olvasóközönségnek, és bízunk benne, hogy kis idő múltán idegen (angol) nyelven is napvilágot lát.

Nagy Kornél*

* A szerző a HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetének tudományos főmunkatársa (1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4., nagy.kornel@abtk.hu).

ISSN 0083-6265 (Nyomtatott)

ISSN 2732-2114 (Online)

Kiadja a HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézete

A kiadásért felel Balogh Balázs főigazgató, Molnár Antal igazgató

A szerkesztési, tördelési munkálatokat

a BTK TTI Tudományos Információs Osztálya végezte

Vezető: Kovács Éva

Tördelőszerkesztő: Zsigmondné Balázs Ildikó

Nyomdai munkák: Prime Rate Kft., Budapest

CONTENTS

Hungary's Foreign Policy Opening in the Second Half of the 1980s (Péter Vámos)	325
---	-----

Studies

Mózes Csoma: A Foreign Policy Opening in the Late Kádár Era: The Establishment of Diplomatic Relations between Hungary and South Korea	329
Attila Novák: Long March, Loopholes Exploited: The History of Hungarian–Israeli Diplomatic Relations until the Resumption of Diplomatic Relations	349
István Tarrósy: Hungarian Foreign Policy Regime Change in Africa: Relations with the Republic of South Africa in the 1980s–1990s	371
Isaac Bershaday – Péter Vámos: “They Came to Hungary to Learn”: Chinese Guest Workers in Győr	387

Workshop

Gábor Demeter: The Perception of Ottomans and Muslims in Bulgaria in the 19 th Century: The Roots of Present-day Stereotypes and Prejudices	409
Dániel Farkas: Heading to Baku! The History of Dunsterforce	431

Book Reviews

A History of Ukraine (Katalin Schrek)	461
The Hungarian–Albanian Dictionary by Zoltán László: Imperialism and Linguistics (Joachim Matzinger)	466
The Polish Question in Hungary in the World War I (Dániel Miklós)	470
Hitler's French Soldiers in the Soviet Union (Márk Palócz)	473
Hungarian Diplomatic Sources on the Azerbaijani–Armenian Conflict (Kornél Nagy)	476

Ára: 800 Ft
Előfizetőknek: 600 Ft

TERJESZTI A MAGYAR POSTA

Előfizethető személyesen a postahelyeken és a kézbesítőknél,
vagy a Központi Hírlap Iroda zöldszámán: 06-80/444-444,
e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu, faxon: 1-303-3440,
vagy levélben a Magyar Posta Zrt. Központi Hírlap Iroda,
Budapest 1008 címen.

Számonként megvásárolható a Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézetében
(1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4.,
telefon: 224-6700/4624, 4626 mellék), illetve a Penna Bölcsész Könyvesboltban
(1053 Budapest, Magyar utca 40., telefon: 06 30/203-1769).

A Világtörténet 2023. évi évfolyamának megjelentetését
a Magyar Tudományos Akadémia, a Magyar Kutatási Hálózat Titkársága
és a Petőfi Kulturális Ügynökség támogatja.

HUN
REN

Petőfi
Kulturális
Ügynökség

